

सेतुसमुद्भासितजाह्नवीसहितस्य ब्रह्मसूत्रस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयः		पृ०
सेतुकारस्य मङ्गलाचरणम् ।	से०	१
जाह्नवीकर्तुर्देवाचार्यस्य भगवत्करस्थपञ्चावता- रवर्णनम् ।	से०	२
जाह्नवीकर्तुर्मङ्गलाचरणम् ।	जा०	४
तस्य भगवत्परव्याख्यानम् ।	से०	३
आचार्यपरव्याख्यानम् ।	से०	४
जाह्नवीप्रणयनऽऽचार्यावतारप्रयोजनकथनद्वारा ग्रन्थो- पक्रमप्रदर्शनम् ।	जा०	५
अथातो ब्रह्माजिज्ञासेति सूत्रम् ।	सू०	७
जाह्नव्युपक्रमग्रन्थस्य व्याख्या ।	से०	११
शूद्रस्य वेदाध्ययनान्तविकारः ।	से०	८
मेक्षावत्प्रवृत्त्यज्ञानुबन्धचतुष्टयप्रदर्शनम् ।	से०	१०
भगवदाहया सुदर्शनाचार्यावतारप्रयोजनहेतुः प्रदर्शनम् ।	से०	११
सुदर्शनाचार्यकृतवेदान्तपारिजातस्य श्रीनिवासा- चार्यकृतव्याख्यानसत्त्वेऽपि जाह्नवीकरणे हेतुप्रदर्शनम् ।	से०	१२
उद्देशद्वारा सूत्रस्थपदार्थविभागः ।	जा०	१३
अयंशब्दस्यार्थान्तरप्रदर्शनद्वारा प्रकृतानन्तर्यार्थ- स्थापनम् ।	से०	१४
सुत्रे कर्तव्येतिपदस्याव्याहाराक्षेपसमाधानम् ।	से०	१४
आनन्तर्यार्थकपदविवरणम् ।	जा०	१५
पञ्चकथनम् ।	से०	१५
विद्याकर्मसमुच्चयस्य फलोत्पत्तौ हेतुत्वमिति मतस्य स्रण्डनम् ।	से०	१६

विषयः

पृ०

भगवद्भाषापरिरेष पुदयार्थ इति सिद्धान्तप्रदर्शनम् । से०
 कर्मस्वरूपफलादिज्ञाने साधनचतुष्टयस्यावश्यम्भाव-
 कथनम् ।। से० १७

अतः पदार्थविवरणम् । जा० १८

कर्मफलज्ञानफलयोर्वैधर्म्यम् । जा० १९

कर्मफलस्य सातिशयत्वे प्रमाणाभासदोषधारणम् । से० २०

निरतिशयज्ञानफलप्रतिपादकवाक्यानां कर्मफलस्य
 सातिशयत्वे हेतुत्वम् । से० २१

अविदुषः केवलकर्मिणो दोषवत्त्वद्योतकहेत्वन्तर-
 कथनम् । से० २२

सहेतुकनिर्हेतुकभेदेन द्विविधनिर्वैदस्वरूपकथनम् । से० २३

दुःखभेदतत्स्वरूपयोर्वर्णनम् । से० २४

प्रकारान्तरेण निर्वैदद्वैविध्यकथनम् । से० २५

निर्हेतुकनिर्वैदस्य मोक्षोपयोगित्वम् । से० २६

देवभक्तेर्भगवत्प्रसादहेतुत्वनिरासः । से० २७

नीरूपब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वनिरासः । से० २८

भाचार्यलक्षणम् । से० २९

शिष्यलक्षणम् । से० ३०

ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र समासप्रदर्शनम् । जा० ३१

औपनिषद्भिमतब्रह्मपदार्थकथनम् । जा० ३२

अचिन्त्यत्वाभ्यन्तरेण पदार्थविवरणम् । से० ३३

निरतिशयस्याभाविकपदयोरर्थः । से० ३४

घादिविधादपूर्वकं ब्रह्म निश्चेतु तत्प्रदेशः । जा० ३५

ब्रह्मणि भेदाभेदाद्याद्य विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । से० ३६

औपाधिकभेदाभेदादिभारुकरमट्टादिमतप्रदर्शनम् । जा० ३७

मायावादिमतेन नाखण्डनारम्भः । गा० ३८

उक्तभारुकरादिमते पञ्चधा विकल्पानां दूषणम् । जा० ३९

द्वितीयविकल्पे विकल्पद्वारा दोषान्तरप्रदर्शनम् । से० ४०

तृतीयविकल्पे ब्रह्मण उपपत्तिरूपस्य सहेतुको या नि-

र्हेतुको-वेत्यादिना दोषान्तरप्रदर्शनम् । से० ४१

विषयः		पृ०
चतुर्थे दोषत्रयस्पर्ष्टीकरणम् ।	से०	३३
मायावादिमतस्थापनम् ।	जा०	"
तत्र सजातीयादिभेदत्रयस्योदाहरणद्वारा स्पर्ष्टी- करणम् ।	से०	"
भेदवादिमाध्वमुखेन मायावादिमतखण्डनम् ।	जा०	"
भेदविषयकवाक्यप्रदर्शनम् ।	से०	३४
भेदवाक्यानामनुवादकत्वाद्विषयलक्ष्यमभेदवाक्या- नामेव प्राबल्यमित्याशयेन भूयो मायावादिन उत्थानम् ।	जा०	"
अभेदवाक्यानां स्वार्थपरत्वसाधकानुमानकथनम् ।	से०	३५
उपक्रमादिषड्लिङ्गानामुदाहरणद्वारा प्रतिपादनम् ।	से०	"
भेदवादिमतेनोक्तशङ्कानिरसनम् ।	जा०	३६
भेदवाक्यानामनुवादपरत्वे तद्वैयर्थ्यहेतूनां सम्प्रमाण खण्डनम् ।	से०	३७
अभेदवाक्यानां षड्लिङ्गोपेतत्वेऽपि प्राबल्याभावे हेतु- कथनम् ।	से०	३८
अभेदवाक्यानां साम्यातापरत्वेन स्वसिद्धान्तप्रद- र्शनम् ।	से०	३९
अभेदवादिनस्तरमसीत्यादौ जहदजहल्लक्षणयाऽभे- दपराशकाकथनम् ।	से०	"
शब्दादिप्रमाणाभावादुभयनिष्ठधर्माणां त्यागस्यासं- भवाभिप्रायेण तत्खण्डनम् ।	से०	४०
तरमस्यादिवाक्ये जहदादिलक्षणाप्रयत्नखण्डनम् ।	से०	४१
भेदवादिमते तत्त्वमसीत्यस्य भेदपरत्वार्थप्रदर्शनम् ।	से०	४२
विशिष्टाद्वैतवादिमुखेन भेदवादिमतखण्डनम् ।	जा०	"
अपि त्वित्यादिना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तकथनम् ।	जा०	"
विशिष्टाद्वैतमते तत्त्वमस्याद्यर्थकथनम् ।	से०	४३
द्वैताद्वैतसिद्धान्तेनोक्तमनखण्डनारंभः ।	जा०	"
स्वाभाधिकभेदानङ्गीकारे दोषप्रदर्शनम् ।	से०	४६
भेदानङ्गीकारेऽपि विशिष्टाद्वैते गौरवाल्लाघवेन भेदाभेद- पक्षसमर्थनम् ।	से०	"

विषयः		पृ०
तत्र सूत्रकारानुगामिउपनिषत्सिद्धान्ततत्त्वप्रदर्शनम् ।	से०	"
भेदाभेदवाक्यानामितरेतरवाधासम्भवात् स्वार्थे		
प्रामाण्यसिद्ध्यर्थे सूत्रकारसम्मतिः ।	से०	४७
श्रीकृष्णपरत्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयः ।	से०	४८
स्वतंत्रसत्यपरतत्रसत्यार्थयोः समन्वयः ।	से०	४९
परतंत्रसत्यद्वैविध्यवर्णनम् ।	से०	"
स्वपदार्थोपसंहारः ।	से०	५०
जै० वि० जीवाम्तर्यामिनोः शक्त्या मुष्यार्थत्वव्यवस्थापनम् ।		"
उक्तोभयार्थत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।	से०	५१
जगतो ब्रह्मतादात्म्यमीमांसा ।	से०	"
अभेदसाधकश्रुतिप्रमाणोपदर्शनम् ।	जा०	५३
॥ अनुमानप्रमाणप्रदर्शनम् ।		"
द्वैताद्वैतसिद्धान्ते तत्पदार्थोपसंहारः ।	जा०	"
उक्तमभेदसाधकानुमाने पञ्चावयवादिप्रदर्शनम् ।	से०	५४
अभेदसाधकश्रुतिप्रपञ्चवर्णनम् ।	से०	५५
क्लेशादिदोषवर्णनम् ।	से०	"
विद्वच्चित्पदार्थाभेदस्य पुरुषात्तमे सर्वोत्कृष्टोपसंहारात्से०		५६
वाक्यार्थोपवर्णनान्ते पदार्थेषु चेतनार्थस्य वर्णनम् ।	जा०	"
चेतनपदार्थे सांप्रदायिकश्रुतिन्यायप्रदर्शनम् ।	जा०	५७
लौकायतिकादिमतेनात्मप्रदर्शनम् ।	से०	५९
धार्वाकाद्यभीष्टदेहाद्यात्मानिरासकानुमेतिप्रदर्शनम् ।	से०	६०
बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितस्यैव ज्ञानत्वोपचारे न ज्ञानरूप-		
ता ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव जीवो नान्य इत्यनयोः पक्षयोः		
खण्डनम् ।	से०	६१
अविद्यावच्छिन्नमन्तःकरणावच्छिन्नं वा ब्रह्म जीवात्म-		
पाक्ष्यमिति पूर्वपक्षखण्डनम्	से०	६२
अहमर्थस्य प्रकृतिकार्यत्वात्तेष्वसमाधानम् ।	से०	६३
अस्मात्प्रयोगस्यात्मबुद्ध्यन्योन्याप्यासात्मकत्वानिरासदा-		
रा प्रक्षणे ज्ञाप्रमिजाहमर्थस्वरूपत्वप्रतिपादकश्रुति-		
प्रदर्शनम् ।	स५	६६

विषयः

पृ०

अस्मदर्थभिन्नपरग्रहभूतो वासुदेवो जीवात्मानश्चैवंभूता
इति सिद्धान्तप्रदर्शनम् ।

से०

६६

मनसः कर्तृत्वपक्षखण्डनम् ।

से०

"

उपाधेः कर्तृत्वमतनिरासः ।

से०

६७

त्रिविधप्रत्यगात्मसाधारणलक्षणकथनम् ।

से०

६८

ईश्वरे वैषम्यादिदोषधारणपूर्वकमात्मनोऽणुपरिमा-
णत्वव्यवस्थापनम् ।

से०

६९

संख्याविधादनिराकरणपरविशेषणप्रदर्शनम् ।

से०

७२

बद्धात्मनामसंख्यत्वधर्ननम् ।

से०

७३

बद्धमुक्तयोर्लक्षणपूर्वकं तद्विभागकथनम् ।

से०

७४

बद्धविशेषविवेचनम् ।

से०

७५

त्वंपदार्थनिर्णयोपसंहारः ।

से०

७६

अचेतनपदार्थविभागप्रदर्शनम् ।

जा०

७७

तेषु श्रुतिस्मृतिप्रमाणकथनपूर्वकं प्राकृतस्य स्व-
रूपम् ।

जा०

७८

प्रपञ्चप्रतीतिरारोपितत्वखण्डनपूर्वकं तस्य सप्रमाणं
सत्यत्वसिद्धान्तस्थापनम् ।

से०

८०

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाधकानुमाने दोषप्रदर्शनम् ।

से०

८२

गुणसामान्यतद्विशेषानां लक्षणम् ।

से०

८३

गुणस्य प्राकृतबन्धाख्यफलप्रदर्शनम् ।

से०

"

इन्द्रियविभागस्वरूपादिकथनम् ।

से०

८५

अप्राकृतस्य सप्रमाण सामान्यलक्षणप्रदर्शनम् ।

जा०

"

अप्राकृतस्य विशेषप्रदर्शनार्थं पर्यायकथनम् ।

जा०

८४

तस्यैव परिणामादिविकारशङ्कानिरासार्थं विशेषा-
न्तरप्रदर्शनम् ।

जा०

"

अप्राकृतस्य निर्विकारत्वसाधकानुमानव्यवस्थापनम्

से०

८६

तृतीयस्याचेतनस्य कालपदार्थस्य लक्षणम् ।

जा०

"

कालस्यानादित्वे प्रमाणकथनम् ।

जा०

८७

कालस्य कार्यप्रदर्शनम् ।

जा०

"

कालनित्यत्वयाधकश्रुतिखण्डनम् ।

से०

"

विषयः

पृ०

कालस्यौपाधिककार्यरूपेणानित्यायाऽङ्गीकारः ।	से०	८७
कालस्यापेक्षानियम्यत्वस्थापनम् ।	से०	"
प्रासङ्गिकप्रदार्थकथनोपयोगः ।	जा०	८९
वक्तव्यवर्णनान्ते मङ्गलाचरणम् ।	जा०	"
मुमुक्षुभिः धीनिवासचरणारविन्दमेवाध्यापनीयमिति मङ्गलतात्पर्यार्थप्रदर्शनम् ।	से०	९०
जिज्ञास्यग्रहणिरूपणाय लक्षणसूत्रनिर्देशः ।	से०	"
जन्माद्यस्ययत् इति सूत्रार्थः	जा०	"
सत्कार्यवाक्यस्थापनम् ।	से०	९३
भगवतः सर्वहेतुत्वतिर्वादाय प्रेक्ष्यादिर्भाष्यरूपोत्पत्ति- दर्शनम् ।	से०	९४
जगतः सर्वज्ञानव्यकार्यत्वव्यवस्थापनम् ।	से०	"
मतविशेषेण जन्मपदेनाद्युक्तग्रहणम् ।	से०	९५
जगतो जीवकारणत्ववादिमतसत्त्वखण्डनं च चतुर्मुख- कारणत्ववादिमतेन ।	जा०	"
शिवस्यैव कारणत्वमिति मतमुक्तमतदूषणपूर्वकम् ।	से०	९६
शिवस्यापि कालपारतन्त्र्यात्कालहेतुत्वमतम् ।	से०	९७
स्वभावकारणवादिमतसत्त्वखण्डनञ्च ।	जा०	"
अभावस्यैव जगद्धेतुत्वमिति मतस्याक्षेपः ।	जा०	९८
जायतेहेतुवादेऽन्योन्याध्यायात्माध्यमप्रदर्शनम् ।	से०	"
महादेवस्य कर्मपारतन्त्र्ये प्रमाणप्रदर्शनम् ।	से०	९९
स्वभाववाच्यमीष्टानुमानस्य सत्यप्रतिपक्षा- नुमानेन खण्डनम् ।	से०	१००
सिद्धान्तिमते शून्यवादापत्तिस्तत्त्वखण्डनञ्च ।	जा०	१०१
सिद्धान्ते दवेताद्वयतराणां सत्त्वादप्रदर्शनम् ।	जा०	१०२
स्वेताद्वयतरोपनिषद्व्यर्थप्रदर्शनम् ।	से०	१०३
जायेद्हेतुवादप्रदर्शकश्रुतीनां विरोधपरिहारः ।	जा०	१०५
हिरण्यगर्भश्रुतिविरोधानयकाशप्रदर्शनम् ।	जा०	१०६
शिवपरश्रुतीनां यथार्थाप्रदर्शनेद्वारा विरोधविरासः ।	जा०	"
कालस्वभावपरश्रुतिविरोधपरिहारः ।	जा०	"

विषयः

पृ०

असदेवेत्यादेर्ब्रह्मपरत्वव्याख्याननाभाव-

बोधकश्रुत्यर्थखण्डनम् ।

जा०

१०७

जीवादिशब्दानां कस्यैव भगवत्परत्ववादिनां

केषांचिन्मतम् ।

जा

११

केचिन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।

से०

१०९

ब्रह्मणो जगद्धतुत्वे बांख्यादिमतेनाक्षेपः ।

जा०

११

ब्रह्मपरिणाम जगदित्यत्र सिद्धान्तिनां

दृष्टान्ते आक्षेपः ।

जा०

११

उक्ताक्षेपसमाधानम् ।

जा०

११०

साध्यवस्य निरवयवस्य वा परिणाम इति विचारः ।

जा०

११

परिणामद्वैविध्यप्रदर्शनम् ।

से०

१११

ब्रह्मणो जगद्रूपपरिणामसाधकानुमानप्रयोगः ।

से०

११२

सिद्धान्त्यनुमाने सत्प्रतिपक्षानुमान

प्रदर्शनम् पूर्वपक्षिन्मतेन ।

से०

११

भगवद्गुणकर्मादिनिरूपणम् ।

से०

११४

ब्रह्मणः परिणामित्वाङ्गीकारे नवानां दूषणानामु-

द्भावनम् ।

जा०

११५

उक्तदूषणसमाधानम् ।

जा०

११

जगतो ब्रह्मपरिणामभावे श्रुतिस्मृतिप्रमाण-

प्रदर्शनम् ।

जा०

११६

परिणामपदार्थविवेचनम् ।

जा०

११७

ब्रह्मणः परिणामित्वे दूषणकदम्बप्रदर्शनम् ।

से०

११८

उक्तनवदूषणोद्धारप्रदर्शनम् ।

से०

११९

जगतो ब्रह्मपरिणामसाधकश्रुत्यर्थः ।

से०

१२०

उपादाननिमित्तशब्दार्थकथनद्वारा तदुभयाभिन्नत्वस्य

ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनम् ।

जा०

१२१

सत्यादिवाक्ये विशेषप्रदर्शनम् ।

जा०

१२२

ब्रह्मलक्षणस्य सम्प्रदायमतेनोपसंहारः ।

जा०

११

ब्रह्मणः कार्यसद्रूपत्वे सूत्रप्रदर्शनम् ।

से०

१२३

अविद्याया अनादित्वखण्डनम् ।

से०

१२४

विषयः

पृ०

सत्यादिपदार्थाविचारः ।	से०	१२५
लक्षितग्रह्याणि अनुवादपूर्वकं प्रमाणयोचकसूत्रम् ।	से०	१२६
उक्तसूनार्थवर्णनम् ।	जा०	"
अनुवादस्य सार्थक्यम् ।	से०	"
वेदपदेनोपलक्षितानां पुराणादीनां प्रदर्शनम् ।	से०	१२७
योनिपदस्य ह्यपकर्त्तार्यकत्ववर्णनम् ।	से०	"
ग्रहयोधकवेदवाक्यानां श्रीकृष्णपरत्वप्रदर्शनम् ।	से०	१२८
ग्रहणो वेदमाप्रयोधकत्वे आक्षेपः ।	जा०	१२९
उक्ताक्षेपसमाधिः ।	जा०	"
ग्रहणः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवोधनीयत्वम् ।	जा०	१३०
विषयवाक्यविभागपूर्वकं व्यतिरेकवाक्येऽवधारण- प्रदर्शनं सिद्धान्तमतेन ।	से०	१३१
अन्वयवाक्येऽवधारणकथनम् ।	से०	१३२
ग्रहणोऽवधारकानां पुराणवाक्यानां प्रदर्शनम् ।	से०	१३३
ग्रहणोऽप्रत्यक्षत्वेऽनुमानप्रयोगाः ।	से०	१३४
ग्रहणो व्यापित्वेऽपिन्द्रियग्रहणाद्येऽवधारण- प्रदर्शनम् ।	से०	१३५
ग्रहणोतीन्द्रियत्वाद्यै श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनम् ।	से०	१३६
ईश्वरेऽनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यवादिनां तार्किकाणां पूर्वपक्षः ।	जा०	१३७
उक्तपूर्वपक्षसमाधानम् ।	जा०	"
अपासिलक्षणप्रदर्शनद्वारा सामान्यकर्तृनुमितावपि ग्रहणस्वरूपशक्तिनामप्रत्यक्षत्वानुमेयस्य ग्रहण- योतिः सिद्धान्ताभिप्रायप्रदर्शनम् ।	से०	१३९
सिद्धान्तमतेन नैयायिकानुमाने स्वरूपा- सिद्धिदोषप्रदर्शनम् ।	से०	"
ग्रहणयुपमानस्याऽप्रामाण्यप्रदर्शनम् ।	जा०	१४०
ग्रहणं अनुपमेयत्वे श्रुतिप्रदर्शनम् ।	जा०	"
ग्रह्याणि वैसादृश्यज्ञानलक्षणोपमानस्य प्रामाण्याभिप्रा- येणाशंका ।	जा०	१४२

विषयः		पृ०
उक्ताशंकाखण्डनम् ।	जा०	"
ब्रह्मणोऽर्थापत्तिवेद्यत्वखण्डनम् ।	जा०	१४४
ब्रह्मणोऽनुपलब्धिप्रमाणोच्चरत्वसंभावनावारणम् ।	जा०	"
ब्रह्मणो वेदाविषयत्वशंकावारकावतारण- पूर्वकं तत्तु समन्वयादिति सूत्रम् ।	जा०	१४६
सूत्रव्याख्यापूर्वकं ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेन समन्वि- तानां वेदान्तवाक्यानां प्रदर्शनम् ।	जा०	"
पूर्वपक्षप्रथे भीमांसकादिमतेन शब्दवृत्तिस्वरूप- विभागादि-प्रदर्शनम् ।	से०	१४७
ब्रह्मणि कस्या अपि शब्दवृत्तेरसंभवात् पूर्वपक्षिमतेन ब्रह्मणः श्रुतिवेद्यत्वाक्षेपविवेचनम् ।	से०	१५०
ब्रह्मणो वाच्यत्वसंभवाद्देदस्य वाच्यत्वाच्च श्रुतिवेद्यं ब्रह्मेति अभिप्रायेण सिद्धान्तमतप्रदर्शनम् ।	से०	१५२
यतो वाचो निर्वर्तन्त इत्यादिश्रुतीनां गत्यभावेन वाच्य- तया ब्रह्मसमन्वयसिद्धान्ते आक्षेपः ।	जा०	१५३
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	जा०	"
ब्रह्मणः सर्वप्रमाणावेद्यत्वे सिद्धान्तिमतेनावस्तु- त्वसाधकानुमानस्यानिष्टस्य प्रदर्शनम् ।	से०	१५५
पूर्वपक्षिमतेन ब्रह्मणः शब्दप्रतिपाद्यत्वे नश्वरत्व- साधकानुमानप्रदर्शनम् ।	से०	"
आत्मा वाऽरे इत्यादिश्रुत्यर्थः ।	से०	१५६
पूर्वपक्षपठितश्रुतिवाक्यानां सिद्धान्तानुकूलार्था- नां प्रदर्शनम् ।	जा०	"
उक्तार्थकज्ञानहवीव्याख्यानम् ।	से०	१५८
ब्रह्मण एकत्वानेकत्वाभ्यामवस्थाने श्रुतिस्मृतिप्र- माणकथनम् ।	से०	१६०
ब्रह्मणो वेदवाच्यत्वाविविधमुख्यवृत्तिप्रवृत्तिमत्त्वप- क्षस्य खण्डनम् ।	से०	१६१
ब्रह्मणि गुणाद्यहोकारे निर्गुणश्रुतिविरोध- कशायाः समाधानम् ।	जा०	१६४

विषयः		पृ०
ब्रह्मनिष्ठफलस्य मोक्षस्य प्रासंगिकं वर्णनम् ।	जा०	"
तत्र भगवत्प्राप्तिरित्यत्र प्राप्तिपदार्थकथनम् ।	जा०	१६५
तस्याः पर्यायाभ्तरकथनम् ।	जा०	"
ब्रह्मणि शक्तिवस्तुश्रृणुणा अपि बोधकत्वस्थापनम् ।	से०	१६६
साक्षात्काराभ्योक्षप्रतिपादकमन्त्रार्थकथनम् ।	से०	१६७
भगवदनुग्राहकश्रुतिवाक्येष्वनन्यभक्त एव		
प्रसङ्गविषय इत्यर्थकपुराणवाक्यानां सङ्ग्रहः ।	से०	१६८
यमेवैष इत्यत्र यच्छब्दसामान्यादधिकारिषु जात्यादि-		
प्रयुक्तगौरवनिषेधप्रदर्शनम् ।	से०	१७१
वाक्यज्ञानमात्रादज्ञाननिवृत्तिलक्षणो मोक्ष इति मतस्य		
खण्डनम् ।	से०	१७५
रज्जुसर्पदृष्टान्तेनासाधारणज्ञानेन दर्शनात्मकसाक्षात्का-		
रेणैव मोक्ष इति सिद्धाभ्तप्रदर्शनम् ।	जा०	"
पूर्वपक्षिमतं वाक्यभ्रमणादेव मोक्ष इत्यस्य साध-		
कमनुमानम् ।	से०	१७७
उक्तपूर्वपक्षिमतंऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	से०	"
मोक्षस्य ध्यानरूपक्रियासाध्यत्वादिनित्यत्वाक्षेपः ।	जा०	"
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	जा०	१७८
ध्यानस्य क्रियारूपत्वनिरासः	जा०	"
ब्रह्मणो वेदनस्यैव ध्यानादिशब्दप्रतिपाद्यत्वे श्रुतिपाठः ।	जा०	"
ध्यानस्य प्रमाणतन्म्रत्वव्यवस्थापनम् ।	से०	१८०
आश्रयादिचतुर्विधप्रसिद्धजन्यपदार्थस्यैवानित्य-		
त्वाच्च ब्रह्मण्यनित्यत्वमिति सिद्धाभ्तप्रदर्शनम् ।	जा०	१८१
ब्रह्मणोऽजत्वादाश्रयत्वेऽनित्यत्वाभावविचरणम् ।	जा०	"
ब्रह्मण आप्यत्यधिकार्यत्वसंस्कार्यत्वानां निषेधवर्णनम् ।	जा०	१८२
भगवत्प्राप्तिरूपभ्योक्षस्यानित्यत्वनिषासाश्रित्यत्वो-		
पसंशारः ।	जा०	१८३
भगवत्प्राप्तिरनित्यत्वसाधकव्यतिरेकपन्थ्यनुमानशैली ।	से०	"
भगवत्प्राप्ताद्यत्वाभावसाधकानुमानम् ।	से०	१८४
आत्मन्याप्यत्वाभावाविकार्यत्वयोः साधको व्यातिरेक-		

विषयः		पृ०
नुमानप्रयोगः ।	से०	"
द्विविधसंस्कारवर्णनपूर्वकमात्मनि उभयाभावसाध- कानुमानशैलीप्रदर्शनम् ।	से०	१८४
क्षेत्रस्यासंस्कार्यत्वे बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिरि- त्याक्षेपः, तत्समाधानञ्च ।	से०	१८५
ब्रह्मानुभूते' शाश्वतिकत्वानुमानप्रयोगः ।	से०	"
नेद ब्रह्म याददमुपासते इति श्रुत्यालम्बनाया ब्रह्मनिषे- धपराशङ्कायाः अनुवादपूर्वक समाधानम् ।	जा०	१८७
उक्तार्थजाम्बुवीड्याख्यानम् ।	से०	१८८
ब्रह्मण उपास्यत्वे मुक्तौ सशरीरस्थापाताच्छ्रुतिवि- रोध इत्यभिप्रायक आक्षेपः ।	जा०	१८९
अशरीर वेश्यादेः स्थूलसूक्ष्मशरीरनिषेधार्थ- कत्वाभ्युक्ताद्यपि शरीरास्तित्थप्रतिपादकसिद्धान्तेनो- क्ताक्षेपसमाधिः ।	जा०	"
शरीरमात्रस्य दुःखादिनियामकत्वे सार्वज्ञहानिरूपा- नुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	जा०	१९०
अविद्याया जीवनिष्ठत्वाद्विचित्राः ।	से०	१९१
ब्रह्मणो वेदनादिक्रियाविषयत्वात्कथं ध्येयत्वमित्यभि- प्रायेणाऽऽक्षेपः ।	जा०	१९२
उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	जा०	"
आक्षेपकश्रुत्यर्थप्रदर्शनम् ।	से०	१९३
उत्तरश्रुत्यर्थकथनम् ।	से०	१९४
ब्रह्मणोऽवेदनेपि न मोक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षस्य समाधानम् ।	जा०	"
यत्प्रमाणबलेनाशङ्का तैनेव वेदननिषेधस्यापि तुल्यत्वा- दुभयविधश्रुतीनां प्रामाण्याविशेषाद्वाधखण्डनार्थं सि- द्धान्तिमताश्रयणस्यैव ज्यायस्त्वम् ।	जा०	१९५
उक्तार्थं लौकिकदृष्टान्तः ।	जा०	"
ब्रह्मनिष्ठस्य प्रकृतिवियोगात्पूर्वमपि श्रुत्या कृतकृत्यता- प्रदर्शनम् ।	जा०	"

विषयः	पृ०
स्थूलदेहाद्याभिमानाभावप्रतिपादकोक्तश्रुत्यर्थकथनम् । से०	१९७
कृतकृत्यताबोधकोक्तश्रुत्यर्थः । से०	१९८
अधिकार्यनधिकारिणोर्विशेषप्रदर्शनम् । से०	१९९
चतुःसुड्यर्थस्योपसंहारः । जा०	२००
स्वकृतसंक्षिप्तचतुःसुड्यर्थे मायाचार्यादीनां संवा- दप्रदर्शनम् । जा०	२०१
स्वप्नपक्षेपप्रयोजनप्रदर्शककारिका । जा०	"
जाहिषीप्रथमतरङ्गसमाप्तिमङ्गलम् । जा०	"
जाह्वीप्रथमतरङ्गसमाप्तिः । जा०	"
भगवतो मायागुणसम्बन्धास्पर्शो पराशरवाक्यानां प्रा- माण्यम् । से०	२०२
दृष्टान्तद्वारा वेदस्याधिकारिणे ब्रह्मबोधकत्वप्रद- र्शनम् । से०	२०४
कारिकाद्वयार्थकथनम् । से०	२०५
शास्त्रनिगलितार्थकथनम् । से०	२०६
सेतुकारस्यान्तिममङ्गलम् । से०	"
सिद्धान्तसेतोः प्रथममर्यादासमाप्तिः । से०	"
पञ्चमं ईक्षत्यधिकरणम् ।	१
पञ्चमं सूत्रम् ।	"
पञ्चमसूत्रायतरणम् ।	"
उक्तसूत्रे संशयप्रदर्शनपूर्वकं सांख्यमतेन पूर्वपक्षकथनम् ।	"
अशब्दतत्वात्प्रधानस्य जगद्धेतुत्वमतखण्डनम् ।	२
ईक्षित्वात् चेतनस्यैव जगद्धेतुत्वमित्यत्र श्रुतिप्रमाणम् ।	३
औपचारिकेक्षित्वस्याचेतनेपि सम्भव इत्याभिप्रायेणा- शङ्कायां पष्ठसूत्रम् ।	३
आप्तशब्दस्य चेतन एव सम्भव इत्युत्तराभिप्रायेण सूत्र- ार्थकथनम् ।	"
उक्तविषये हेत्वन्तरबोधकं सप्तमं सूत्रम् ।	४
प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वाभावे हेत्वन्तराभिप्रायकम- ष्टमं सूत्रम् ।	"

विषयः	पृ०
सर्वविज्ञानप्रतिष्ठाहान्यापत्त्यापि प्रधानस्यासच्छब्दवा- च्यत्वमित्यर्थकं नवमं सूत्रम् ।	५
सच्छब्दवाच्यत्वस्य लयस्थाने ब्रह्मण्येव सम्भव इति प्रदर्शकं दशमं सूत्रम्	६
प्रधानस्यजगद्वेतुत्वाभावप्रतिपादकं एकादशं द्वादशं च सूत्रम् ।	११
षष्ठमानन्दमयाधिकरणम् ।	८
आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रम् ।	११
ब्रह्मैवानन्दमयशब्दवाच्यं जीवो वेति संशये जीवपरपूर्वपक्ष- प्राप्तौ ब्रह्मपरत्वेन सिद्धान्तः ।	११
ब्रह्मण आनन्दमयत्वे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	९
ब्रह्मण आनन्दमयत्वे विकारशब्दानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाशङ्का- समाधिसूत्रम्	१०
उक्तार्थं हेत्वन्तरयोधक १५—१६ सूत्रे ।	११
क्षेत्रज्ञस्यैवानन्दमयत्वमित्याक्षेपसमाधिसूत्रम् ।	१२
ईश्वरजीवयोरौपाधिकभेदखण्डनम् ।	११
परमेश्वरस्य प्रधानाद्यपेक्षानिरसनम् ।	११
परमेश्वरस्यानन्दमयत्वसाधकं विंशं सूत्रम् ।	१४
ब्रह्मण आनन्दमयत्वाभाववादिनां केषाञ्चिन्मतस्यानुवादपूर्व- कं खण्डनम् ।	११
उक्तार्थं श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	१८
सप्तमं अन्तराधिकरणम् ।	१९
प्रतिद्वयोणां चेतनानामाकाशादीनां चाचेतनानामात्म- त्वनिराकरणाभिप्रायेण एकविंशं सूत्रम् ।	११
तत्र आदित्यादिश्रुतौ संशयप्रदर्शनपूर्वकं भुत्या क्षेत्रज्ञपरपूर्व- पक्षप्रदर्शनम् ।	२०
ईश्वरपरत्वेनोक्तपूर्वपक्षे समाधिः ।	११
ईश्वरे रूपस्य स्वाभाधिकत्वन्तर्दीयविग्रहस्य नित्यत्वञ्च ।	२१
तस्य शरीरसम्बन्धेऽपि कर्मयोगासम्भवस्य स्थापनम् ।	२२
मुक्तानामभयस्थापनम् ।	२३
यदा बोधैव इति तैत्तिरीयोपनिषदर्थः ।	११

विषयः

पृ० १

अन्तरादित्ये परमेश्वरग्राह्यत्वे हेत्वन्तरसूत्रम् ।

२४

अष्टम आकाशाधिकरणम् ।

२५

तत्र संशयप्रदर्शनद्वारा भूताकाशपरपूर्वपक्षस्येश्वरपरसिद्धान्तेन खण्डनम् ।

११

आकाशस्यात्मकारणत्वेनास्माय अदोषप्रदर्शनम् ।

२६

सिद्धान्तिमते उक्तदोषखण्डनम् ।

११

भूताकाशपक्षे श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया दलीयसर्वखण्डनम् ।

२७

नवम प्राणाधिकरणम् ।

२८

तत्र प्राणशब्दे संशयप्रदर्शनम् ।

११

वायुपक्षेनाक्षेपे परमात्मपक्षेन सिद्धान्तः ।

११

दशम उपोत्तिराधिकरणम् ।

२९

तत्र उपोत्तिःशब्दे संशयप्रदर्शनपूर्वकं भौतिकतेजःपरत्वेनाक्षेपः ।

११

उक्ताक्षेपे ब्रह्मपरतया सिद्धान्तः ।

३०

गायत्र्या एवोक्तशब्दादप्यत्रा चरणश्रुतेरिति पूर्वपक्षस्य खण्डनम् ।

११

उक्तार्थे हेत्वन्तरबोधकं २७ सप्तविंशं सूत्रम् ।

३१

चरणोपदेशसूत्रे विरोधोद्भावनं तन्नितरासम् ।

११

एकादशं इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।

३२

तत्रेन्द्रप्राणशब्दादप्य श्रुतौ त्रयो ब्रह्मं वेति संशये ब्रह्मपक्षेणोत्तरप्रदर्शनम् ।

३३

वपतुरात्मोपदेशाज्जीवपराशङ्कासमाधानार्थकं सूत्रम् ।

११

उपदेशोऽपि परमात्मपर एवेत्यर्थकं सूत्रम् ।

३५

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति सूत्रम् ।

११

उक्तसूत्रार्थः ।

५

वेदान्तसिद्धान्तजान्दवीद्वितीयतरङ्गसमाप्तिः ।

३६

विषयानुक्रमणिकासमाप्तिः ।

द्वैतौ द्वैतोपपादनपरया ससिद्धान्त, सतुकाख्यव्याख्यया
सिद्धान्तजान्द्वया वृत्त्या सनाथं

ब्रह्मसूत्रम् ।

श्री१०८नन्दनन्दनाय नमः ।

द्वैताद्वैतपथप्रदर्शकेभ्यः पूर्वाचार्येभ्यः

श्री६सनकादिचरणोभ्यो नमः ।

शास्ता बुद्धेर्यश्च विश्वस्य हेतुः

कर्माध्यक्षः सर्वभूतान्तरात्मा ॥

देवाचार्यस्तस्य देवस्य रूपं

भर्गो नित्यं चिन्तयेऽहं वरेण्यम् ॥ १ ॥

इह खल्वनादिवेदान्तसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुं सकलविश्वज-
न्मादिकारणमोक्षदातृमुक्तोपसृप्यवेदान्तवेद्याखिलशक्तिकल्या-
णगुणाब्धिभगवत्पुरुषोत्तमश्रीवासुदेवाज्ञापरिपालनाय तद्वि-
न्त्यशक्त्युपबृंहितानन्तशक्तिर्भगवान्सुदर्शनो नियमानन्दाभि-
धाचार्यरूपेणावनितलावतीर्णः सकलवेदार्थवेदान्तपारिज्ञात-
सौरमाख्यादिग्रन्थाविरचनव्याजेन वाक्यार्थसंग्रहं निभालया-
माम्, तच्च भगवान् शङ्खावतारोऽचिन्त्यशक्तिस्तच्छिष्यप्रवरः
श्रीश्रीनिवासाचार्यो निगदं वभाषे, तस्यातिगम्भाराशय-
त्वेन मन्दमतीनां निखिलशास्त्रार्थजिज्ञासूनामलसानीं प्रवेशा-
नर्हत्वं निश्चिन्वानस्तेभ्यः पूर्वाचार्यप्रणीताखिलशास्त्रार्थं जि-

प्राहयिषुर्भगवत्करस्यपद्मावतारो भगवान्करुणासागरः श्रा-
देवाचार्य्यरूपेणाविर्भूत्वा विस्तृतं सर्ववेदान्तशास्त्रार्थं संक्षेपेण
प्रकाशयितुं समस्तवेदान्तसारभूतां मितव्याख्यां जान्हव्या-
ख्यां शारीरकमीमांसासूत्रवृत्तिं प्रणीतवान्, तस्याश्च यथामति
पदयोजनामात्रं व्याख्यानं पिताक्षरं सिद्धान्तसेतुक्राभिष-
मञ्जसा तदर्थोपलब्धये समारभ्यते श्रोगोविन्दप्रसादकामेन ।

तत्र तावच्चिकोर्पितग्रन्थनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं श्रीभगवदाचार्य्य-
वन्दनरूपं मङ्गलमाचरति ।

नियमेन यदानन्दो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

तमहं नियमानन्दं वन्दे कृष्णं जगद्गुरुम् ॥१॥

नियमेनेति । तस्य व्याख्या द्विविधा परमेश्वरविषयिका-
ऽऽचार्य्यविषयिका चेति । तत्र परमेश्वरपरत्वेनादौ व्याक्रियते—तं
कृष्णमहं वन्दे इत्यन्वयः । कृष्णशब्दस्य निरुक्तिं पर्यायेणाह-
नियमानन्दमिति । नियमो देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं सद्रस्तु
स चासावानन्दश्च नियमानन्दः समस्तदेशकालवस्तुव्यापक-
सदानन्दरूपः ।

“कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वैतिवाचकः ।

... तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते,” इत्यादिवचनात् ।
... एतेन “सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति लक्षणवाक्यं व्याख्यातम् ।
अथ लक्षणान्तरमाह—नियमेनेति । यदानन्दो यश्चासावानन्द-
श्चेति कर्मधारयसमासः । यच्छब्दः “सर्वे वेदा यत्पदमापनन्ति”
“नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति,” “यः सर्वज्ञः सर्वाविद् यस्य
ज्ञानमयं तपः,” “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जाता-
नि जीवन्ति यत्प्रयन्त्याभिसंविशन्ती,” त्यादिसमस्तवेदान्तप्रसि-
द्धश्रीपुरुषोत्तमपरामर्शपरः । आनन्द आनन्दस्वरूपः “विज्ञान-

मानन्दं ब्रह्मे"ति श्रुतेः । जगद्भासयतेऽखिलमिति । अखिलं जगद्भासयते तमित्यन्वयः । अखिलं चेतनाचेतनरूपेणानन्तविचित्रविशेषसम्पन्नं जगद् वियदादिभोग्यभोक्तरूपं भासयते प्रलये सूक्ष्मावस्थाऽऽपन्नमव्यक्तनामरूपकं व्यक्तनामरूपावस्थं कृत्वा दर्शयतीति यावद् "आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति श्रुतेः । यद्वा, यस्यानन्दो यदानन्द इति पष्ठीतत्पुरुषोऽयं समासः । एते"नानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चने"ति श्रुत्यर्थो व्याख्यातः । तथा हि, यस्य परब्रह्मणो गुणरूप आनन्दोऽखिलं जगद् दुःखादिसम्पन्नतया बन्धकारणत्वेन भासयते, दर्शयित्वा सतो मोचयतीति भावः । एतेनानन्दमात्रमेव ब्रह्म नानन्दगुणकमिति पक्षो निरस्तः । आनन्दरूपगुणमात्रज्ञानादेव मोक्षश्रवणात् तच्चानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यते । अथ विश्वहितोपदेष्टाऽपि स एवेत्याह—जगद्गुरुमिति । जगतो ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य हितोपदेष्टा सर्वसुहृत्त्वात् "सर्वस्य शरणं सुहृदि"ति श्रुतेः । "निवासः शरणं सुहृदि"ति भगवद्भचनाच्च । यद्वा ब्रह्मादीनामाचार्यत्वेन प्रसिद्धानामपि विश्वोपदेष्टा वेदमवर्त्तकत्वाद् "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये," "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै विद्यास्तस्मै गोपायति स्म कृष्णं तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं ब्रजेदि"ति मन्त्राभ्याम् । यद्वा जगद्गुरुमिति जगद्विषयकान्धकारनाशकमित्यर्थः । "तस्य भासा

१ गुणान्दस्वन्धकाराख्यः रसान्दस्तानिरोधकः ।

बन्धकारविरोधेनाद् गुरुत्वभिर्भाषणे ॥

इति निरुक्तेष्व ।

सर्वमिदं भानी”ति श्रुतेः । तस्य पुरुषोत्तमस्य ब्रह्मणो भगवतः स्वरूपगुणादिविषयकज्ञानं सर्वं जगत्प्रकाशयतीति भावः । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” “आत्मन्परे दृष्टे श्रुते सर्वं विज्ञातं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पण्यं विज्ञातं स्यादि”त्यादिश्रुतेः । तमहं वन्दे इति । एकवचनं चात्र जात्यभिप्रायकम्, अहमर्थत्वावच्छिन्नैर्जोरात्मभिर्देवपदार्थाभिन्नरूपपदार्थः मतं वन्दनार्चनाऽऽद्युपासनाविषयत्वेन भावनीयः । अस्मदर्थानां तदात्मकत्वात् तन्मियम्यत्वात् तदुच्चाप्यत्वाच्च, तस्य च सर्वात्मत्वात् सर्वनिपण्डितत्वात् सर्वव्यापकत्वाच्च “पतिं विश्वस्यात्मेश्वर एष सर्वभूतान्तरात्मा अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां,”

यद्य किं चिज्जगत्पस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्यामिन् तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः, इत्यादिस्मृतेः ।

अथाचार्यपक्षे व्याख्यानमुच्यते-नियमेनेति । तं नियमानन्दमहं वन्दे इत्यनयो वक्तव्यः । तमेव व्युत्पत्तिमुखेन विवृणोति-नियमेनेति । नियमोऽत्र व्यभिचाराभाव ऐकान्त्यमिति यावत् । यदानन्द इति । यस्योपदिष्टो ब्रह्मविषयभूत आनन्द ऐकान्त्येनाविर्लङ्गं जगद्भासयते तं वन्दे इति योजना, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । अखिलं भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपं तत्त्वमित्यर्थः । “जगदिति”चतुर्थ्यर्थे द्वितीया, निजन्तमिदं, भास इत्यस्य धातो रूपं, जगते विश्वस्मै सर्वं तत्त्वं प्रकाशयत इत्यर्थः । जगच्छब्दश्चात्र चेतनाविशेषमुमुक्षुवाचकः, अचेतनस्य ज्ञानाश्रयत्वाभावेनोपदेशानर्हत्वात् । तथा च श्रुतिः “तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रज्ञान्तचित्ताय समन्विताय येनाक्षरं परमं वेदसत्त्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमुपासीत तं ततो तिविजने विसृजेत्, ॥ यथा तत्र प्राग्वोदग्वा-

ऽधरं वा विसृष्टस्तस्य यथाऽभिनहनप्रमुच्य ह्ययादेतां दिशं गन्धारा एनां दिशं व्रजेति स ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन्पाण्डितो मेधावी गन्धारानेव सम्पद्यते एवमेवेहा “चार्यवान्पुरुषो वेदे” सादि, तस्यैव भगवद्भावं विधत्ते । कृष्णमिति । आचार्यावताररूपं भगवन्तमित्यर्थः । आचार्यस्यापि भगवच्छक्त्युपबृंहिताचिन्त्यशक्तित्वेन तन्त्राभिधानस्याविरुद्धत्वात् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैतै कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

“आचार्यदेवो भवेत्सा”दि श्रुतेः । अहं चन्द इति । अहमित्युपलक्षणं श्रेयोऽर्थिभर्तुमुक्षुभिराचार्यचरणावेवोपायत्वेनोपेयत्वेन वरणीयावित्यर्थः ॥ १ ॥

एव मङ्गलश्लोको व्याख्यात, इदानीं ग्रन्थव्याख्योपक्रमः । तत्र स्वप्रणीतग्रन्थस्य प्रयोजनं वदन्नाचार्यावतारादिप्रयोजनमुपक्षिपति—इह खल्वित्यादिना ।

इह खलु सकलविश्वहेतुर्निरवधिकरुणावरुणालयो निरतिशयाचिन्त्यानन्तस्वरूपगुणशक्तिवैभवो भगवान्वासुदेवोऽखिललोकपुरुषार्थसिद्धये पाराशर्यरूपेणावतीर्य स्वनिःश्वसितान्वेदानेकशाखाऽऽत्मना विभज्य तेषां स्त्रीशूद्रानाधिकारिकत्वं निश्चिन्वानस्तद्धितचिकीर्षया भारतादीन्विधाय साधारणयात् श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षेप्सूनां

वेदनराजतोपनिषत्पद्मकरन्दभृङ्गाणां विविधा-
 सापनयनमंस्कारादिमम्पन्नानां गुरूपसन्निपूर्वक-
 मधीतपठद्वेदानां जिज्ञासितधर्ममीमांसानिर-
 स्तकर्मफलादिविषयकसंशयानामेहिकामुष्मिक-
 भोगवासनाशून्यानां भगवत्प्रसादैकैश्वर्यानां तदि-
 दृक्षातृष्णाकृतसर्वपुरुषार्थानां गुरुभक्तिपूर्णमनस्का-
 नां तत्र प्रवृत्त्यनर्हतां विचिन्त्य तेषामनन्ताचि-
 न्त्यनिरतिशयस्वरूपगुणशक्तिवैभवपरब्रह्मपुरुषो-
 त्तमश्रीवासुदेवविषयकजिज्ञासावतां शास्त्रविचा-
 रसमर्थानां सुमुक्षूणां तद्वाचापत्तिरूपमोक्षोपल-
 ष्ठये सर्ववेदार्थमध्यायचतुष्टयात्मकशारीरक-
 मीमांसाऽऽग्न्यं वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामास । तच्च
 सुमुक्षजनोदिधीर्पया श्रीपुरुषोत्तमाज्ञयाऽनादिवे-
 दान्नसन्ततिं सनातनीमपि कलौ नष्टामुद्धर्तुम-
 र्चनीतलावतीर्णो भगवान्सुदर्शनावतारो नियमा-
 नन्दारव्य आचार्यो वेदान्तपारिजातसौरभाख्य-
 ग्रन्थरचनया वाक्यार्थरूपेण व्याचकार । तद-
 पि भगवान्श्रीनिवासाचार्यो निगदं बभाषे ।
 तस्यातिगम्भीराशयत्वेनोक्तलक्षणाधिकारिकत्वेन
 च मन्दमतोना निखिलवेदान्तार्थजिज्ञासूनां शि-

थिलेप्रयत्नानामवगाहनानर्हत्वेन प्रवृत्त्यनर्हत्वात्
तेषामुपकारार्थं मिताक्षरारूपां सिद्धान्तजान्हव्या-
ख्यां सूत्रवृत्तिं समारभते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १।१।१।

सकलविश्वहेतुर्भगवान्वासुदेवः पाराशर्यरूपेणा-
वतीर्य वेदान्विभज्य तेषां स्त्रीशूद्रानधिकारिकत्वं नि-
श्चिन्वानस्तद्धितचिकीर्षया भारतादीन्विधाय सा-
धारण्यात्तत्र सुसुक्ष्मां प्रवृत्त्यनर्हतां विचिन्त्य तेषां
मोक्षोपलब्धये वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामासेत्यन्वयः ।
तत्र भगवन्तं विशिनाष्टि-सकलविश्वहेतुरिति । सकलविश्वस्य
जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणं चतुर्मुखादीनामपि विश्वैक-
देशकारणत्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय सकलपदसंग्रहः । एतेन व-
क्ष्यमाणं ब्रह्मलक्षणमुक्तं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “ज-
न्माद्यस्य यत” इत्यादिवक्ष्यमाणशास्त्रात् । अथ तस्यावतारे
हेतुमाह । निरवधिकरुणावरुणालय इति । स्वाभाविकक-
रुणागुणवशीभूतत्वादिस्वार्थः । तत्स्वरूपं सङ्गृह्णाति-निरति-
शयेति । अतिशयसाम्पराहिता अचिन्त्या इयत्ताऽवच्छेदेन चि-
न्तयितुमनर्हा अनन्ताः परिच्छेदशून्याः सर्वगताः स्वरूपगुणश-
क्तिवैभवा यस्य सः ।

“न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तिर्विवेधैव
श्रूयते” ।

“स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे”ति श्रुतेः । भगवानिति ।
षट्गुणसम्पन्नः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीज्जना ॥

इति पराशरोक्तपद्मगुणाश्रय इत्यर्थः । अवतारप्रयोजनमाह ।

स्वनिःश्वसितान् वेदान्विभज्येति । वेदविभाग एवाव-

तारप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यस्य तद्विभागानर्हत्वं दर्शयितुं स्वनिः-

श्वसितानिति विविशेषणसंग्रहः । परमेश्वरश्चासत्त्वरूपत्वेनेतरैस्तत्ता-

त्पर्यस्य निर्णेतुमशक्यत्वादिती भावः । अथ वेदविभागप्रयो-

जनमाह । अखिललोकपुरुषार्थसिद्धये । अर्थधर्मकाममोक्ष-

प्राप्त्यर्थमिति यावत् । सर्वजीवानां स्वेष्वपुरुषार्थसिद्धिरेवास्य प्रयो-

जनं बोध्यम् । तेषां, वेदानां शाखाऽऽत्मना विभक्तानाम् । स्त्री-

शूद्रानधिकारिकत्वं निश्चिन्वान इति । वेदाध्ययनस्योप-

नयनसंस्कारतन्त्रत्वात् । “तं होपनिन्ये अधीहि भगव” इति श्रुतेः,

शूद्रस्य वेदाध्ययननिषेधाच्च । “यद्युह वा एतच्छर्मशानं यच्छूद्रस्त-

स्माच्छूद्रस्य समीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रो बहुपथुरयज्ञिय” इति

श्रुतेः । श्रवणाभावेऽध्ययनाभावः सुतरां सिद्धो भवति, अनु-

श्रवणपूर्वकत्वाद्ध्ययनस्येति भावः ।

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

न चास्योपदिद्येद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदि”त्यादिस्मृतेश्च ॥

शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः, अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपु-

जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्, उदाहरणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरी-

रभेदः । धर्मश्चात्र वैदिको विवक्षितः, पुराणादौ तस्या-

धिकारित्वात् तच्च शूद्राधिकरणे निपुणं वक्ष्यते । भारतादि-

विधानप्रयोजनमाह । तद्धिताचिकीर्षया । शूद्रादीनां पुरुषा-

र्थसिद्धय इत्यर्थः । एवं प्रासादिकं श्रोताराशर्यावतारादिप्रयो-

जनं निरूप्य प्रकृतमनुसरति मुमुक्षुविशेषनिर्धारणमुखेन । तेषां-

मुमुक्षूणां तत्र भारतादौ प्रमृत्यनर्हतां विचिन्त्येति ।

अप्रवृत्तौ हेतुमाह—साधारण्यादिति । भिन्नशास्त्रमणयने हेतु-
 र्वोध्यः । सकामनिष्कामसाधारणाधिकारित्वेन साधारणप्रयोज-
 नवत्वेन चेति विवक्षितोऽर्थः, व्यवहारविषयत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयं, व्यव-
 हारविशिष्टारूपाने विक्षेपहेतुत्वेन मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावस्य प्रत्यक्षसि-
 द्धत्वात् । मुमुक्षुनिवृत्तिनिष्ठ-भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षका-
 मानामिति । अनेन मुमुक्षुपदनिर्वचनमुक्तं भवति । तेषां ज्ञानेच्छा-
 लम्पटत्वं दर्शयन्नाह—वेदसरोजालेत्यादि । वेद एव सरस्तत्र जातं
 यदुपनिषद् रूपं यत् तस्य मकरन्द इव मकरन्दस्तदसिद्धान्तरसस्त-
 स्य भृङ्गा इव भृङ्गास्तद्रसातिलुब्धास्तेषामित्यर्थः । तेषां शास्त्राधिका-
 रस्य योग्यतामाह—विधिप्राप्तेति । संस्कारवत्तायाः प्रयोजनमाह—
 गुरूपसत्तिपूर्वकेति । सामान्यवेदाध्ययनस्य संशयनिवर्तक-
 त्वाभावात् । तत्र संशयनिवृत्तौ हेतुविशेषं दर्शयन्नाह—जिज्ञासि-
 तेति । जिज्ञासिता या धर्ममीमांसा तया निरस्तो विनष्टः कर्म-
 फलनित्यत्वादिसंशयो येषां तेषाम् । संशयहानेः फलं दर्शयति-
 ऐहिकास्तुष्मिकेति । वेदे सामान्यतः कर्मफलानां नित्यानित्य-
 रूपोभयप्रकारतां दृष्ट्वा कर्मफलं नित्यं वाऽनित्यं वेति जातो यः
 संशयस्तस्य च कर्ममीमांसाशास्त्रविचारेण कर्मफलानामनित्यत्व-
 निश्चयोत्तन निरस्तो भोगवासनाविषयकसंशयो येषां तेषामि-
 त्यर्थः । निर्वेदो घटत एव तस्यैव संशयनाशफलकत्वादित्यर्थः । दुर्वा-
 सनानिष्टेः फलं दर्शयति—भगवत्प्रसादेति । एकशब्दोऽत्रान्य-
 योगव्यवच्छेदपरः । स चैषणाऽन्तरं व्यावर्त्तयति । तद्व्यावर्त्य व्य-
 ञ्जन्नाह—तद्विद्वक्षेति । दर्शनव्यतिरिक्तपुरुषार्थेच्छाशून्यानां, सर्व-
 शब्दोऽत्र त्रिवर्गपरत्वेन व्याख्येयोऽन्यथा मुमुक्षुत्वहानिप्रसङ्गात् ।
 यद्वा, तद्दर्शनं तद्भावापत्तिलक्षणमेव विवक्षितं, तेन मुमुक्षुत्वानिष्ट-
 त्तरप्यविरुद्धत्वात् । तत्र कारणमाह—गुरुभक्तिपूर्णमनस्काना-

मिति । स्पष्टमन्यत् । एतेनास्य शास्त्रस्याधिकारिविषयप्रयोजन-
सबन्धरूपानुबन्धचतुष्टयं निरूपितं, सर्वस्यापि शास्त्रस्यानुबन्धापे-
क्षितत्वात् । यद्यपि “भगवद्भावे” सारभ्य “मुमुक्षूणामि” सन्तेन सं-
दर्भेणाधिकारिविशेषणमुक्तं तथाऽप्यर्थवलाच्चतुर्णां रूपं बोध्यते ।
तथा हि । भगवद्भावेत्यादिना मुमुक्षुस्वरूपमुक्तं “मर्थी समर्थो वि-
द्वानधिकारी”ति शास्त्रोक्तलक्षणस्यात्र व्याप्तिदर्शनात्, तत्र भग-
वद्भावेत्यादिद्वयेन तस्यार्थित्वं बोध्यते भगवद्भावापत्तिरूपमोक्षार्थ-
वत्त्वात् । शास्त्रविचारसमाधानानामिति विशेषणेन समर्थत्वं
विचारकौशल्यसामर्थ्ययोगात् । जिज्ञासितधर्मेत्यादिद्वयेन च
विद्वत्त्वं नित्यानित्यवस्तुविषयकविवेकवत्त्वात् । भगवत्प्रसादे-
त्यनेन सर्वसाधनानां भगवदनुग्रहार्हिकरत्वं सर्वेषां तत्सापक्षे-
त्वात् । तदिदृच्छेत्सेनेन तद्दर्शनस्य तदनुग्रहैकलभ्यत्वं मोक्षा-
साधारणकारणत्वं चोक्तं भवति । गुरुभक्त्यिति । गुरुभ-
क्तेर्भगवत्प्रसादकारणत्वं वेदान्ततत्त्वप्रकाशकत्वं चोक्तम् । वि-
धिप्राप्तेतिद्वयेन वेदाध्ययनयोग्यताविधानेन तस्य वैवर्णिकत्वं,
व्यतिरेकेण शूद्रादिनिषेधश्चेत्तदधिकारिनिर्णयः । अनन्ता-
चिन्त्येत्यादिनाऽस्य विषयो व्याख्यात उक्तस्वरूपस्य श्रीवा-
सुदेवस्यैव वेदान्तशास्त्रविषयत्वात् । तद्भावेति प्रयोज-
नोक्तिः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धोऽर्थसिद्धः, इति विवेकः ।
तथा च शास्त्र “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” “स गुरुमेवाभिग-
च्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ” “तद्यथेह कर्मचितो लोक-
क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” “परीक्ष्य लोका-
न्कर्मजितान्ब्राह्मणो निर्देदमायात्” “नास्सकृत कृतेन” “अन्तव-
देवास्प तद्भवति” “न ह्यधुवै प्राप्यते ध्रुवं” “ध्रुवो ह्येत अदृढा यज्ञ-
रूपाः” “जुष्टं यदा पश्यसन्त्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः” ।

यदा पश्यः पश्यते ह्रस्ववर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन ॥

तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः धातुः प्रसादान्माहिमानमात्मनः ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ॥

तं स्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नामानि सर्वाणि यमावि-
शन्ति, शास्त्रयोनित्वात्, वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः, निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति, तन्माहिमानमिति वीतशोकः, न स पुनरावर्त्तते,
तन्निष्ठस्य मोक्षपदेशात्,

यहो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति ते, ।

तच्च समन्वयात्, नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, आदि।
एवं वेदान्तशास्त्रस्यानुबन्धचतुष्टयं निरूपितमिदानीमाचार्याणां
सहेतुकमवतारप्रयोजनं दर्शयस्तस्य प्रवृत्तिप्रकारं व्यनक्ति, तच्छे-
त्यादिना । तच्च भगवानाद्याचार्य्यो व्याचकारेत्यन्वयः ।
तत्स्वरूपं दर्शयति-तच्छक्तिज्ञापनाय सुदर्शनावतार इति ।
अवतारे हेतुमाह-श्रीपुरुषोत्तमाज्ञयेति । भगवतीयाऽऽज्ञैवाव-
तारहेतुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाह । वेदान्तसन्ततिमिति । ननु
वेदान्तसम्प्रदायस्यानादित्वात् प्रयोजनासिद्धिरिति चेत्तत्राह-
सनातनीमपि कलौ नष्टमिति । छिन्नसम्प्रदायत्वात्तदुद्घ-
रणरूपप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः । तस्य मङ्गलरूपं नामधेयमाह-
नियमानन्दाख्य इति । तन्निरुक्तिश्च पूर्वमेवोक्ता । वेदा-
न्तसन्ततेरुद्धार एव किमर्थं इत्याशङ्क्याह-सुमुधुजनोद्दिधी-

र्पयेति । कथं व्याचरेत्तादृश्याह—वेदान्तपारिजातेति ।
 वेदान्तपारिजातसौरमाख्यं ग्रन्थं सन्दर्भयित्वा तत्र सर्ववेदान्त
 शास्त्राधिकरणार्थं वाक्यार्थमुपेन मंगृहीतवानित्यर्थः । ननु मंशेपेण
 कथं मंशपानिष्टादिरित्याशङ्क्याह—तदर्पयति । उक्तसंग्रहकग्रन्थमा
 भगवच्छ्रीनिषाम इति । शङ्कायतात्त्वाद्भाषे, भाष्यमुत्तेन
 विशदीचकारेत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि मोक्षरूपमयोजनस्य पूर्वा-
 चार्यमणीतशास्त्रसिद्धत्वाश्रयीनग्रन्थरचनारूपस्य प्रयामस्य नि-
 ष्पयोजनत्वेन वैयर्थ्यादित्याशङ्क्य मयोजनविशेष दर्शयन्नाह—
 तस्यातिगम्भीराशयत्येनेति । अर्थतो विश्वतो मुखत्वाद् दृ-
 खगाहत्वं, शब्दतत्त्वातिविस्तृतत्वादपारत्वरित्यर्थः । तत्रैव हेत्यन्त-
 रमाह—उक्तलक्षणेति । उक्त भगवद्भाष्योपचीत्यादिविशेषणैर्ल-
 क्षणं येषां तथाभूता अधिकारिणो यस्य तस्य भावस्तत्तम् । तेन
 मन्दमतीनामल्पबुद्धीना मन्दबुद्धित्वेऽप्युच्चारित्वं दर्शयति—
 निग्निलयेदान्तार्थजिज्ञासूनामिति । ननु मन्दमतीत्वेऽप्य-
 भ्यासश्रमेण कालविशेषे सिध्यत्येव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह—शि-
 धिलप्रयत्नामिति । प्रयत्नशैथिल्यादवगाहनानर्हत्वमिति भावः ।
 मन्दमतीत्वशिथिलप्रयत्नस्यो सतो सर्ववेदान्तार्थप्रियकज्ञाने-
 च्छानामुपकारः सर्वशास्त्रार्थज्ञानप्राप्तिरेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः ।
 ग्रन्थसंज्ञा दर्शयति—सिद्धान्तजान्द्व्यारूप्यामिति । तस्य
 सौलभ्यगुणयोगमाह—मिताक्षररूप्यामिति । “समारभत”
 इति प्रथमपुरुषप्रयोगेण मदन्तर्गतः श्रीनिवासाचार्य एव स्वकृत-
 भाष्योक्तार्थं संक्षेपेण ग्राहयितुं सूत्रवृत्तिं समारभत इति श्रीदे-
 वाचार्यपादे स्वदेन्यं सूचितम् ।

एवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनादिकं निर्धार्यं शास्त्रं
 व्याख्यातुमुपक्रमते । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ।

मथमं तावदुद्देशमुखेन पदार्थान्विभजते ।

अत्रा“थ”शब्द आनन्तर्यार्थक एव, “अत”
इति शब्दो हेतुवाचकः, अथानन्तरमतो हेतो-
र्ब्रह्मजिसज्ञा कर्तव्येत्यध्याहतेन विध्यर्थकपदे-
नान्वयः ।

अत्रेति । अस्मिन्सूत्रे । अथशब्द इति । अत्रैवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थकस्तेनान्येऽर्था व्यावर्त्यन्ते । तथा हि, अनेका-
र्थकोऽयमथशब्दः, अर्थान्तरमङ्गलाधिकारारम्भानन्तर्यभेदात् ।
तत्र न तावदर्थान्तरपरः, उपक्रमवाक्यत्वात् पूर्वनिर्वचनाद्
व्याख्यानान्तरकथनमर्थान्तर, यथा माया रमाया धवः स्वामी
माधवः, अथ वा मधुवंशे भवो माधव इति । स चात्र न सम्भवति
पूर्वनिर्वचनाभावादित्यर्थः । नापि

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाशुभाविति—

स्मृत्युक्तमङ्गलार्थकः, वेदान्तानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्र-
तिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन
मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात् । नाप्यधिकारवाचकः, शब्दादिवद् ब्रह्म-
णोऽधिकार्यत्वासम्भवात् । नाप्यारम्भपरः, वेदान्तस्यानादि-
त्वाभ्युपगमात् । अन्यथौषचारिकादिमत्त्वाङ्गीकारेऽप्रधानताऽऽ-
पत्तेः । अतः परिशेषादानन्तर्यार्थवाचक एवेतितात्पर्येणोक्तमा-
नन्तर्यार्थक एवेति । नान्यार्थक इति यावत् ।

द्वितीयादिपदार्थाबुद्दिश्येते—अत इति । विधिरयो
यस्य तेन तव्यप्रत्ययान्तेन, न योग्यार्थकोऽत्रायं तव्यप्रत्यय

इति भावः । नन्वध्याहारस्य पूर्ववाक्योपजीवित्वादस्य तु प्रथमवाक्यत्वात् कथमत्राध्याहार इति चेद् । मैवम् । सूत्राणां विषयवाक्योपजीवित्वं सर्वमतेऽविरुद्धं तदभावे न वाक्यार्थसिद्धिरिति नियमस्याव्यभिचारितत्वात् । एव च आत्मा वा रे द्रष्टव्य इति विषयवाक्येऽध्याहरणीयपदस्य विधिवाचकस्य तद्व्यप्रसयान्तस्य विद्यमानत्वात् तस्यैव विषयवाक्यस्यस्यात्र योजनामात्रत्वान्नोक्तशङ्काऽवकाशः ।

एवमुद्देशविवरणयोर्व्याख्याभूषणादिति व्याख्याऽलङ्कारोक्तरीत्योद्दिष्टस्यैवार्थस्य विवरणमाह ।

तत्राथानन्तरमिति । धर्मजिज्ञासाविषयभूतधर्मस्वरूपतत्साधनतदनुष्ठानप्रकारतत्फलविषयकज्ञानानन्तरं “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विधीयमानसंस्काराविपूर्वकं साङ्गवेदमधीत्य तत्र कर्मफलस्य क्षयाक्षयविधायकानि “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” “अपाम सोमममृता अभूम” “यत्र नोष्मा न च शीतं स्यान्न ग्लानिर्नाप्यरातय” इत्यादीनि “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत” “अन्तवदेवास्य तद्भवति” “न ह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं” “नास्त्यकृतः कृतेन” “प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा” इत्यादीनि, च परस्परविरुद्धप्रकारकाणि वाक्यानि सामान्यतो दृष्ट्वा विशेषतो निर्णेतुमनीश्वरस्तन्निवृत्तये धर्मजिज्ञा-

सायां प्रवृत्तस्तया सम्यङ्निर्णीतकर्मस्वरूपतदनु-
ष्ठानप्रकारतत्फलकस्तथाभूतज्ञानमापद्यते तद-
नन्तरमित्यर्थः । विवेकादेः साधनचतुष्टयस्या-
त्रैवान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणापेक्षाऽपीति भावः ।

तत्रेत्यादिना । तत्रानन्तर्यार्थकपदस्य विवृतिमाह ।
“धर्मजिज्ञासे”त्यारभ्य “न पृथग्ग्रहणापेक्षे”त्यन्तेन ग्रन्थेन ।
धर्मजिज्ञासाविषयभूतो यो धर्मस्तत्स्वरूपं च नित्यनैमित्तिकका-
म्यादिभेदादनेकविधं, तत्साधनानि च यागादीनि साङ्गानि,
तस्यानुष्ठानप्रकारश्च हस्तीक्रयाऽऽदयस्तत्फलानि च स्वर्गादी-
नि, एतानि विषयो यस्य तथाभूतज्ञानस्यानन्तरमिति ।
तदेव प्रतिपादयति—विधिप्राप्तं साङ्गं वेदं संस्कारादिपूर्वकं यथा
स्यात्तथाऽधीत्य जातसंशयस्तन्निवृत्तये धर्मजिज्ञासायां प्रवृ-
त्तस्तया सम्यङ्निर्णीतकर्मस्वरूपादिकस्तथाभूतज्ञानमापद्यत इत्य-
न्वयः । स्वाध्यायशब्दोऽत्रार्थोपलक्षणपरः, संस्कारश्चोपनयना-
दिरूपः, साङ्गमङ्गः सहितम्, अङ्गानि च—

छन्दः पादौ, शब्दशास्त्रं च वक्त्रं,

कल्पः पाणी, ज्यौतिषश्चक्षुषी, च ॥

शिक्षा घ्राणं, श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं,

वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् चेति—

वचनात् । जातसंशय इत्युक्तं, तत्र बीजमाह । कर्मफलस्य
क्षयाक्षयविधायकानि वाक्यानि, अत एव परस्परविरुद्धान्वयान-
र्हरूपः प्रकारोऽर्थो येषां तानि वाक्यान्वय कानि चित्पट्यन्ते
“अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन” इत्यादीन्यक्षयफलत्वप्रतिपाद-
कानि, यथेह “कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादीनि च क्षयप्रति-

पादकानीति विवेकः। सामान्यत इति। आद्यन्ततः। ननु ज्ञात-
वेदार्थश्चेत्कथं न निश्चिनुयादित्याशङ्क्याह—विशेषतो निर्णे-
तुमनीश्वर इति। विचाराकुशलः, अध्ययनमात्रं न तात्पर्य-
निर्णये नियामकं, किं तु पक्षोलङ्घोपेतवाक्यविचार इति भावः।
लिङ्गानि चोपक्रमादीनि वक्ष्यन्त उपरिष्ठात्। तथा धर्मजिज्ञासया
सम्यगुपक्रमादिभिर्निर्णीतं कर्मस्वरूपादिकं येन सः, तथा च
ज्ञानं कर्मस्वरूपादिविषयकनिर्णयात्मकं, कर्मफलविषयकसंशय-
निवृत्तिफलिकैव कर्मस्वरूपादिविषयकज्ञानापेक्षेति भावः।

केचित्तु विद्याकर्मसमुच्चय एव भगवतः सूत्रकारस्याभिप्रेतः,
वक्ष्यते च “सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्वदि”ति, तथा च कर्मण्य-
ज्ञाते केन सह विद्यया समुच्चयः केन च विभाग इति विवेच-
यितुं न शक्यते हेयोपादेयमतिपक्ष्यभावात्, पूर्ववृत्ते तु कर्मज्ञाने
काम्यं निषिद्धं च हेयं, नित्येन च कर्मणा समुच्चय इति मति-
पक्षं शक्यते, एतदर्थमेव धर्मविषयकं ज्ञानमपेक्षितमित्याहुः।

न चैतद् युक्तं “तमेतं वेदानुवचनेन प्राक्षणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन”त्यादिना कर्मणां विविदिषाया-
मेवोपयोगोक्ते, न फलोत्पत्तौ तत्प्रतिपादनेनैव तेषां नैराकाङ्क्षात्
तस्मादुक्तसिद्धान्त एव गरीयान्। अत्रेदमाकृतम्। अत्र वेदान्त-
शास्त्रे श्रीभगवद्वाचापत्तिश्लेषणमोक्ष एव पुरुषार्थः आत्मत्वेन
शाश्वतत्वेन च “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” “पुष्टस्तस्तेनामृत-
त्वमेति” “न स पुनरावर्त्तते” इत्यादिश्रुतिभ्यः। न च भगवत्प्रसा-
दलभ्यस्तत्माक्षात्कारैकलभ्यः “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न
मेधया न बहुधा श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”।

भिद्यते हृदयप्रान्थिश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि नस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
 कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
 तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
 निरञ्जनः परमं साम्पमुपैति” ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्रापि भगवत्प्रसादे तत्स्वरूपगुणादि-
 विषयकज्ञानवानेवाधिक्रियते ज्ञानिनोऽनन्यभागवतस्य भगव-
 त्तिरतिशयप्रीतिविषयत्वात् ।

“प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः” ।

इतिभगवद्वचनात् । तथाभूतस्य ज्ञानस्य श्रवणमननात्मक-
 शास्त्रविचारजन्यत्वात् तदर्थकोऽयं शास्त्रविचारारम्भस्तस्माच्छ्र-
 वणादिपूर्ववृत्तं कर्मस्वरूपादिज्ञानमेवापेक्षितम्, अतो धर्ममीमांसा-
 विचारजातनिश्चयो मुमुक्षुः काम्यादिकर्मणां हेयतां, नित्यनैमि-
 त्तिकानां च भगवदाज्ञारूपाणां तत्प्रसादेहेतुतया विविदिषा-
 दारेणोक्तज्ञानकारणत्वं च निश्चित्य श्रवणादौ प्रवर्तते, तत्रैव
 कर्मविषयकज्ञानोपयोगात्तस्यैव श्रवणादिपूर्ववृत्तत्वं निश्चायत
 इति, एतच्चाग्रे ध्वनयिष्यते ग्रन्थकृद्भिरिति ।

ननु श्रवणादौ साधनचतुष्टयस्यान्तरङ्गत्वादवश्यापेक्षित-
 त्वात्तस्यैव पूर्ववृत्तं निश्चेतव्यं, कर्मणस्तु विविदिषोत्पत्तौ विनियो-
 गेन तयैव नैराकाङ्क्षाद् “विविदिषन्ती”तिश्रुतेः । साधनचतुष्टयं
 च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शपदमादिसाधनपदकसंपद, इहामुत्र-
 फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वमिति, चेत्तत्राह—विवेकादेरिति ।
 कर्मस्वरूपफलादिज्ञानेन जातनिर्वेदस्य विवेकादीनां स्वतः संप-
 दयानत्वादिति भावः । एतावताऽऽनन्तर्यार्थकायशब्दविवरण-
 मुक्तम् ।

इदानीं पदान्तरे विव्रियेते ।

अत इत्यादिना ।

अतो हेतोरिति कर्मफलस्य सान्तत्वसा-
तिशयत्वनिश्चयात् “तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते” इति श्रुतेः, “आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुन-
रावर्त्तिनोर्जुने”ति स्मृतेश्च । ब्रह्मज्ञानस्य च नि-
रतिशयानन्तफलकत्वनिश्चयात् । “तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकवाक्येभ्यः “यो वा एतद-
क्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्मैति स कृपणः”
इतिश्रुतेरनात्मज्ञस्य कार्पण्यवत्त्वादियोगरूपनि-
न्दाश्रवणाच्च ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति यावत् ।
केनेत्यपेक्षायाम्, एभ्यो हेतुभ्यः कर्मफलादौ
जातनिर्वेदेन श्रीभगवद्दर्शनस्य मोक्षासाधारणका-
रणात्वं श्रुत्वा तज्जन्यव्यवसायजन्यदिदृक्षाग्रहण-
हीतेन श्रीपुरुषोत्तमप्रसादैकेप्सुनाऽऽचार्यैकदेवेन
गुरूपसन्नेन गुरुभक्त्येकहार्देन मुमुक्षुणेत्यन्वे-

ति परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वे-
दमायाद्” ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं
तन्महिमानमिति वीतशोकः ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
पुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-

स्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् ।

तमश्रुतुं पश्यति वीतशोकः

धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं,” “तस्मै स विद्वानुपस-
न्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय समन्विताय येना-

क्षरं परमं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाचतां तत्त्वतो
ब्रह्मविद्याम् आचार्यदेवो भव,

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

हेतोरित्यत्रैकवचनं जात्यभिप्रायकम्, अन्यथा एभ्यो हेतुभ्य
इत्युत्तरोक्तिविरोधात् । सान्तत्वं नाम ध्वंसाभावप्रतियोगित्वं,
सातिशयत्वं चातिशयेन ज्ञानफलेन साहित्यं ज्ञानफलान्मोक्षा-
दत्यन्तन्यूनमिति यावत् तयोर्निश्चयादिति समासः । तत्र प्रमा-
णमाह—तद्यथेति । ननुक्तवाक्यस्याक्षयत्वप्रतिपादकवाक्यान्त-
रेण सत्प्रतिपक्षताग्रस्तत्वाद्धेत्वाभासानुमानवत्प्रमाणाभासत्त्वा-
त्कथं प्रामाण्यं, कथं वा निश्चायकत्वं, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति
वाक्यवदप्रमाणत्वमेवेति चेन्न । क्षयित्वप्रतिपादकवाक्यस्य न्या-
यसहकृतत्वेन प्रायस्यात्तेनाक्षयित्ववाक्यं सद्भूकुच्यते, तथा चात्र
प्रयोगः—दिव्यभोगाः सलोकाः, क्षयिष्णवः, कर्मजन्यत्वात्,
मानुषभोगवत् । तस्माच्च सत्प्रतिपक्षलक्षणप्रमाणाभासत्वं नतरां
निश्चायकत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथाप्यक्षयवाक्यस्य निर्विषय-
त्वापत्त्या व्याकोपप्रसङ्गो दुर्यार इति चेन्न । तस्य कालभूयस्त्व-
विधानपरत्वात्मविषयत्वमिद्विदिः । उक्तसातिशयत्वं व्याख्यास्यन्
हेत्वन्तरमाह—ग्रह्यज्ञानस्य चेति । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—
तमेवेति । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकैवकारं विद्वन्ब्रह्मन्तर-
माह—यदेति । आदिना “न स पुनरावंचने,” “निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति,” “नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाये” त्यादिवाक्यमं-

ग्रहः । अविदुषः केवलकर्मनिष्ठस्य दोषवत्त्वद्योतकहेत्वन्तरमाह-अनात्मज्ञास्येति । स्वपरस्वरूपादिज्ञानाभाववतः । कार्पाण्यादीत्यत्रादिपदेन जन्मादिचक्रात्मकसंसारित्वग्रहः । तथा च श्रुतिः-“मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यतेऽर्घ्यमानः स्वकर्मभि”रिति । हेत्वन्तरश्रुत्या द्रढयति-यो वा इति । अस्माल्लोकान्मनुष्यदेहात् । उक्तहेतून्समुच्चिनोति, वाक्यार्थं निरूपयिष्यमाणः-एभ्यो हेतुभ्य इति । ब्रह्माजिज्ञासा कर्त्तव्येति पूर्वोक्तमत्र सम्बध्यते । जिज्ञासोर्विशेषं विवक्षुः स्वयमेवाशङ्कते-केनेति । अत्र किञ्चिदप्रयोगस्य विशेषविचक्षाधीजत्वात्तेन शङ्कोत्थानमिति भावः । अत्रोत्तरमाह-मुमुक्षुणेति । तमेव विशिनष्टि-कर्मफलादायिति । आदिना तदनुष्ठानादिग्रहः । निर्वेदो द्विविधः । सहेतुको, निर्हेतुकश्चेति । तत्र स्वरागविषयीभृतपुत्रकलत्रविसैश्वर्यादिध्वंसात्मकवियोगेन प्रतिकूलदारिद्र्यादिसंयोगेन हेतुना जातः सहेतुकः, स चाविवेकपूर्वकत्वाद्द्वयभिचरितस्वभावः । यदि श्रीभगवतो निर्हेतुकापरिमितकरुणावरुणालयस्य माधवस्य कृपाकटाक्षावलोकितश्चेत्तर्हि तत्कृपाभाजनानाम्

तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ।

अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां निःश्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

इत्युक्तलक्षणसम्पन्नानन्यभागवतानां, कृपापात्रं भूत्वा शास्त्रीयमार्गे प्रवृत्तो भगवन्तं भजन् तद्वाङ्मयार्थं भूयो भूयो यतते अनुतिष्ठति च, अन्यथा पुनर्भ्रश्येदपि, अनैकान्त्यस्वभावादेव । द्वितीयश्च, जन्मान्तरसहस्रार्जितपुण्यपुञ्जस्य “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति

श्वस्तन वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतत्वमीप्सत्वेवं सम्पन्नोऽधेत-
रेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञात
पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं लोकालोकाविति ता एता देवताः
मृष्टाः, अस्मिन् महसर्णवे प्रापतस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जव,
ता एनमद्युव“नायतनं न प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामे-
ति,”ताभ्यो गामानयत्ता अद्युवन्“न वै नोऽयमलमिति” ताभ्यो-
ऽश्वमानयत्ता अद्युवन् “न वै नोऽयमलमिति,” ताभ्यः पुरुषमान-
यत्ता अद्युवन् “सुकृतं वतेति पुरुषो वाव सुकृतमिति” ।

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तमम् ।

कदा विद्युभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयाद् ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदभागभूते

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वाद् ॥

कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।

अत्राप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तमालयं ते त्वमलाः प्रयान्ति ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्लाघितमनुष्यभावं श्रीहरिकृपाभूषण-
भूषितस्य विक्षेपासहिष्णुतया वाल्यादेव भवृत्तौ ग्लानिमतः
श्रवणपरायणस्य श्रवणलभ्यसत्त्वसद्गलभ्यकथाश्रवणात् जीव-
स्य कर्मफलानि दुःखात्मकानि श्रुत्वा वर्तमानशरीरोपल-
ब्धानि दुःखानि स्वस्मिन्परस्मिन्च भूयो भूयो जन्ममरणादि-
लक्षणचक्रभ्रमणात्मक दुःखमनुभूय जातवेपथोर्जायमानो निर्हे-
तुकः । स च विवेकजन्यत्वान्मोक्षौषयिकाव्यभिचरितस्वभावः ।

दुःखं द्विविधम् । गर्भाद्यवस्थारूपम्, आध्यात्मिकादिभेदभिन्नं च ।
 तत्राद्यं यथा—पितृमूत्रद्वारा निःसृत्य मातृयोनिप्रवेश,स्ततो गर्भेऽ-
 नुदिनं कललबुद्बुदपिण्डकाठिन्याद्यवस्थाप्राप्ति,स्ततः क्रमेणावय-
 वेन्द्रियादियोग,स्ततश्चेतनीभाव,स्ततो मातापितृरेतोवैषम्यानिरु-
 पितस्त्रीपुरुषपण्डभावप्राप्ति,रर्वाक्षिरा ऊर्ध्वपाज्जरायुवेष्टितो भू-
 त्वा मलमूत्रागारे विष्ठाकृमिभिः सह वासः, प्रसवकाले योनिद्वारं
 प्राप्य यन्त्रेण पीडयमान इव मूर्छितस्य पूतिघ्नात्कृमिक इव म-
 हता दुःखेन महीपतनं, कौमाराद्यवस्थाजन्यदुःखानुभवपूर्वकं मरणं,
 ततो धार्मिकश्चेत्तर्हि स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्जितं सुखम्, अमूयेर्ष्या-
 ऽऽदिजन्यं दुःखं चानुभूय धूममार्गेण पुनरावृत्त्य ग्रीष्मादिभाव-
 प्राप्ति,स्ततः पेपणपाकभक्ष्याद्यवस्थोद्भवक्लेशानुभवपूर्वकं पितृरे-
 तोभावप्राप्तिः,पुनर्मातृयोनिप्रवेशादिभिश्चक्रीभावेन संसारभ्रमणं,
 दुष्कर्या चेश्वरकादिप्राप्तिः श्वस्रकरसरस्यस्थायरादिगतिश्चेति,
 गर्भोपनिषदि निपुणं प्रोक्तम् । द्वितीयं त्रिविधम् । आध्यात्मिक-
 माधिदैविकमाधिभौतिकं चेति । आद्यं द्विविधम् । शारीरमानस-
 भेदात् । शिरोऽक्षिरोगादिज्वरादिकं शारीरं, कामक्रोधभयद्वेष-
 लोभमोहविशादशोकासूयाऽपमानेर्ष्याऽऽदिजातं मानसम् । शीतो-
 ऽपवातवर्षाजलविद्युदादिसमुद्भवमाधिदैविकम् । मृगपाक्षिमनुष्य-
 राक्षससर्पादिभ्यो जातमाधिभौतिकमिति विवेकः । पुनश्च प्रका-
 रान्तरेण निर्वेदो द्विविधः । जिहासाद्वारोद्भवविचारजातः, सद्यो-
 जातश्च । आद्यः सौभरिणा वैष्णवेन प्रोक्तः ।

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता

दारेश्च संयोगगताः प्रसूताः ।

दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं

द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति येऽन्तरात्मा ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्वोऽपि तत्राप्यवरस्य जन्म
निवार्यते केन मनोरथस्य, ॥

इत्यारभ्य,

यथा हि भूयः परिहाणदोषो
जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप—
मणोरणीयाममतिप्रमाणम् ॥
सितासितं चेश्वरमीश्वराणा—
माराधयिष्ये तपसैव विष्णुम्, ॥

इत्यन्तेन । द्वितीयो यथातिवत् सद्योजायमानस्तथा च तेनैव
गीतम् ।

न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥
या दुस्सजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
तां तृष्णां सन्त्यज्यन् भ्रातृः सुखेनैवाभिपूर्यते ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥
पूर्वं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाऽप्यनुदिन तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥
तस्मादेतामहं खक्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

इत्यादि । तत्र सहेतुकस्य व्याभिचरितस्वभावेन न मोक्षोप-
योगोऽनियतत्वात् । निर्हेतुक एव “जातनिर्बन्ध” इत्यत्र विवक्षितः ।

उक्तदुःखानां कर्मफलत्वाविशेषाच्चदर्शनजात उक्तलक्षणो निर्वेदो
 यस्य तेनेत्यर्थः । निर्वेदफलं निर्दिशन्विशिनीष्ट-श्रीभगवद्-
 दर्शनस्येत्यादि । तद्दर्शनसाधनमाह-श्रीपुरुषोत्तमप्रसादै-
 केप्सुनेति । तद्दर्शनस्य तत्प्रसादैकलभ्यत्वात् । अनेन पूर्ण-
 निष्कामत्वं धोसते । आत्मानुभवमात्रलक्षणे कैवल्येऽपि निर्वेद-
 वानित्यर्थः । तत्रापि कारणमाह-आचार्यैकदेवेनेति । आचार्य
 एवैको मुख्योऽद्वितीयो वा देव उपास्यो, भगवत्स्वरूपादिद्योतको
 वा यस्य तेन । एतेन देवानां भक्तिर्भगवत्प्रसादहेतुरिति पक्षो
 निरस्तः । “यो वै स्वां देवतामतियजति परस्त्रायै देवतायै व्यवते
 न परां प्राप्नोति पापीयान्भवती”त्यादिश्रुतेः । अन्यदेवोपासकानां
 दुर्बुद्धित्वं स्वयमेव गीतं श्रीमुखेन—

“अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि”त्यादिना । अत्रापि कारणमभि-
 धत्ते-गुरूपसन्नेनेति । आचार्यैकदेवत्वस्य गुरूपसत्तिलभ्य-
 त्वात् । गुरूपसन्नस्य लक्षणगर्भितकृत्यमाह-गुरुभक्त्येकहार्दे-
 नेति । गुरुभक्तावेवैकं मुख्यं हार्दन्तात्पर्यं यस्य तेन गुरुभक्तिपूर्ण-
 हृदयेनेति यावत् । तत्र यथाक्रमं श्रुतिप्रमाणं पठ्यते—“परीक्ष्ये”
 त्यादिना-लोकानां कर्मजन्यत्वेन हेतुना क्षयिष्णुत्वं व्यवस्येत्यर्थः ।
 यदा पश्यः द्रष्टा पुरुषं पश्यते तदैव पुण्यपापे विधूय साम्यमुपैती-
 सन्वयः । निरञ्जनः पुण्यादिलक्षणाञ्जनस्य नष्टत्वात् । पुरुषं
 विशिनीष्ट—रुक्मवर्णमिति । प्रकाशात्मकं वर्णरूपं यस्य
 त “मादिसवर्णन्तमसः परस्तादि”ति वाक्यान्तरात् । अनेन
 “नीरूपस्यैव ब्रह्मणो दर्शनं मोक्षहेतुरिति मन्यमानो निरस्तः ।
 जीवेऽतिप्रमक्ति वारयन्माह-कर्त्तारमिति । विश्वस्येति शेषः ।

तत्र हेतुः-ईशमिति । चतुर्मुखस्यापि विश्वकर्तृत्वेशत्वयोः
 सत्त्वाद्यादृश्यर्थमाह-ब्रह्मयोनिमिति । चतुर्मुखस्यापि कार-
 णं “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमि”ति श्रुतेः । यद्वा वेदस्यापि
 विधिद्वारेणेशनशीलत्वाज्जगन्निमित्तत्वाच्च, तत्रातिव्याप्तिवारणा-
 र्थमाह-ब्रह्मयोनिम् । वेदस्यापि कारणमित्यर्थः । साम्यं विशि-
 नष्टि-परममिति । स्वरूपेण सार्वज्ञ्यादिगुणेन च साम्यात्परम-
 त्वम् । ननु रूपाकृतिमद्ब्रह्मदर्शनं भवतु नाम मोक्षकारणं, तथा-
 ऽपि प्रत्यगभिन्नमेवेत्याशङ्कोपशमार्थं वाक्यान्तरमाह-जुष्टमिति ।
 स्वस्मादन्यं सर्वनियन्तारं यदा पश्यति तदा तन्माहिमानमिति
 एति, गुणाभावश्छान्दसः । वैलक्षण्यं द्योतयति-जुष्टम् । ब्रह्मा-
 दिसेव्यम् । यद्वा ईशत्वेऽपि दयालुत्वं व्यनक्ति-जुष्टम् । भक्तैः प्रीतं
 स्वीयानां प्रीतिविषयमिति यावत् । नन्वभ्यशब्दस्य देहादिभेदपर-
 त्वाभ्युपगमे सत्सभावान्न प्रत्यग्भेदपरस्वमुदाहृतवाक्यस्येति चेत्-
 ब्राह्म-पृथगित्यादि । आत्मानं प्रेरितारं प्रेरयितारं च पृथक्त्वा,
 तेन जुष्टो भगवता प्रीतः सन्नमृतत्वं मृत्युरूपसंसारनिवृत्तिलक्षणं
 मोक्षमेति प्राप्नोति । तदुपोद्बलनार्थं वाक्यान्तरमाह-भिद्यत इति ।
 तस्मिन्सर्वज्ञे सर्वेश्वरे ब्रह्माणि दृष्टे सति । सर्वज्ञत्वं व्यनक्ति-परावरे
 अस्मदादिभ्य परे ऐश्वर्यज्ञानादिनोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयोऽवरे नि-
 कृष्टा यस्मात्तास्मिन् । हृदयग्रन्थिर्देहे तत्तस्मिन्निधु ह्यहंताममताऽऽ-
 त्मिका स्वयमेव भिद्यते, तन्निमित्तकाः संशयाश्च भगवद्दर्शनानुग्रहेण
 स्वयमेव च्छिद्यन्ते । अस्य कर्माणीति । अस्य विदुषो भगवत्साक्षा-
 त्कारवतः कर्माणि सञ्चितक्रियमाणमारब्धरूपाणि सर्वाण्यपि स्वी-
 यन्ते नश्यन्तीत्यर्थः । “यमेवैष” इत्यादेर्व्याख्यानमुपरिष्ठाद्ब्रह्म्यते ।
 तद्विज्ञानार्थम् । तस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपगुणादिविषय-
 काविज्ञानार्थं साक्षात्कारानुभवार्थम् । स मुमुक्षुः । रिक्तहस्तत्वा-

णायाह-समित्वाणिरिति । उपलक्षणमेतत् पूजोपकरणस्य,
यथाशक्ति पूजोपकरणहस्त इत्यर्थः । गुरोर्लक्षणमाह विशेषणद्र-
येन-श्रोत्रियमिति । वेदान्तार्थावगाहिनम् । श्रोत्रियमिति वि-
शेषणस्य सर्वसंशयच्छेदनार्थं संग्रहः, व्यतिरेके निन्दास्मरणात् ।

भिन्ननावं श्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति ।

ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयादिति ॥

न केवलं शास्त्रज्ञमात्रं, किं तु ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मस्वरूपगुणा-
द्यनुभवपरिपूर्णमनस्कम् । मुमुक्षोः शिष्यस्य लक्षणमाह-सम्यगुप-
सन्नाय । मायादम्भादिसागपूर्वकाचार्यानन्याश्रिताय । तत्र हेतुः-
प्रशान्ताचित्ताय । प्रशान्तं वित्तलोकाद्येपणाशून्यं चित्तं यस्य त-
स्मा अत एव-शमान्विताय । विक्षेपादिशून्याय । कामादीनां वि-
क्षेपहेतूनां नष्टत्वात् । कारणाभावे कार्यभावा इति न्यायात् । स
विद्वानुक्तलक्षणो गुरुस्तस्मै उक्तलक्षणाय मुमुक्षवे शिष्याय तां
ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रकर्षेणोपदिशेत् । उपदेशप्रकर्षं व्यञ्जयामाह ।
येन तत्त्वतः पुरुषं वेद । अनुभवतीति । तल्लक्षणं द्योतयन् विशि-
नष्टि-सत्यम् । उपलक्षणमेतज्ज्ञानादीनाम्, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”
तिलक्षणलक्षितमित्यर्थः । येनेति । यच्छब्दो ब्रह्मविद्यापरामर्श-
परः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । लिङ्गव्यसयोऽत्र च्छान्दसः । यद्वा
येनोपदेशेन । स्पष्टार्थकानि चान्यानि वाक्यानि ।

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति, ब्रह्मणा इति
कर्मणि पष्ठो “कर्तृकर्मणोः कृती”ति शास्त्राद् ।

औपनिषदाभिमतं ब्रह्मपदार्थमाह—

ब्रह्म चाचिन्त्यानन्तनिरतिशयस्वाभाविक-
बृहत्तमस्वरूपगुणाद्याश्रयभूतो रमाकान्तः श्री-

पुरुषोत्तम एव “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं
तपः, तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तन्देवतानां
परमं च दैवतं, न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया चे”त्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विषयकमेव ज्ञानं
तथाभूतेष्यमाणज्ञानविषयिकैवेच्छेत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—“आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त-
व्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-
ज्ञासितव्य इत्याद्या ।

अत्र चेति । तत्रेयत्तावच्छेदेन चिन्ताविषयत्वं चिन्त्यत्वन्त-
द्भिन्नत्वमचिन्त्यत्वम् । न च सर्वप्रमाणाविषयत्वमिति वाच्यम् ।
गगनकुसुमायमानत्वापत्तेः । देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमन-
न्तत्वम् । तत्र सर्वगतत्वं, देशपरिच्छेदशून्यत्वम् ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

इति श्रुतेः ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मयि सर्वमिदं मोक्षं सूत्रे मणिगणा इवेति, स्मृतेश्च ॥

सर्वकालव्यतिरेकेणाद्यन्तशून्यत्वं, कालपरिच्छेदशून्यत्वम् ।

अनाद्यनन्तं महत्तमं परं ध्रुवं निचारय तं मृत्युमुत्तात्ममुच्यते ।

इति श्रुतेः ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्रार्दि पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूपमि-
ति भगवद्गोतावचनाच्च । परिच्छिन्नवस्तुविलक्षणत्वं वस्तुपरि-

च्छेदशून्यत्वम् “अस्यूलमनणु” इति श्रुतेः । विश्वात्मकत्वेन सर्वसामानाधिकरण्याहत्वाच्च । अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति श्रुतेः । सर्वसामानाधिकरण्याहत्वादेव ।

नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराह् ॥

इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुतेः ।

अहमात्मा गुडाकेशः सर्वभूताशयस्थितः ।

इति विश्वात्मतामुक्त्वा; स्वस्य सर्वसामानाधिकरण्यार्हत्वं यावदध्यायसमाप्तिं श्रीमुखेनैव गीतम् । न च वस्तुमात्राभावत्वं वस्त्वपरिच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे च देशकालयोरपि वस्तुत्वाविशेषेण वस्तुपदार्थ एवान्तःपातित्वाद् वस्तुपरिच्छेदेनैव परिच्छेदमात्रोपस्थित्याऽनन्तत्वसिद्धेस्तयोः पृथक्केनाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादुक्तस्यैवार्थस्य वरीयस्त्वम् । निरतिशयत्वं, निर्गतोऽतिशयो यस्मात्तत्त्वम् । स्वाभाविकत्वं, स्वरूपव्यावदात्मश्रुतित्वम्, अचिन्त्यानन्तनिरातिशयस्वाभाविकबृहत्तमस्वरूपगुणादिकमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तद्विषयकमिति । उक्तलक्षणब्रह्मविषयकमिति । तदेवात्रेष्ट्यमाणं, तद्विषयिकैवेच्छा सम्पादनीयेति सिद्धान्तः । उक्तार्थे प्रमाणमाह—तथा चेति । सैव पठ्यते—“आत्मा वा रे” इत्यादिना ।

तदेव तत्त्वं वादिविवादपूर्वकं निर्णायते ।

अथ किं प्रकारकं तत् ब्रह्मेति ।

अथ किंप्रकारकं तद् ब्रह्मेत्यपेक्षायाम् ।

किंशब्दोऽत्र संशयपरः । औपाधिकभेदाभेदाश्रयो, वा

जगदसन्ताभिर्भं, वा तदसन्तभिर्भं, वा चेतनाचेतनशरीरकत्वेन तद्विशिष्टं, वा स्वाभाविकभेदाभेदाधिकरण, वेति यावत् ।

तत्राद्यं मायावादिमुखेनानूद्य दूषयितुमाह । अत्राहुः केचिदिति ।

अत्राहुः केचि“त्सदेव सोम्येदमग्र आसीदे” “कमेवाद्वितीयम्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “एको ह वै नारायण आसीदे”त्यादिश्रुतिभ्यः, स्वरूपत एकमेव ब्रह्माभेदाश्रयभूतम्, अनाद्युपाधिना च भेदः, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति चेत् ।

औपाधिकभेदाभेदवादिनो भास्करभट्टादयः । तमेव पक्षं विवृणोति—सदेव सोम्येत्यादिना तदनुवादः ।

एतन्मतं मायावादिमुखेन निराकरोति ।

तत्राहुरन्य इति ।

तत्राहुरन्ये । नैतद्युक्तिमद्, विकल्पासहत्वात् ।

मायावादिन इत्यर्थः ।

किं तदित्यपेक्षायामाह—नैतद्युक्तिमदिति । तत्र हेतुमाह—विकल्पासहत्वादिति ।

तमेव पक्षं वा विकल्प्याद्यं दूषयति ।

तथा हि । न तावदुपाधिना हि श्रो ब्रह्मखण्डो जीवात्मा, ब्रह्मणो ऽच्छेद्यत्वाद्, जीवस्य साद्यत्वापत्तेश्च ।

नाप्यच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषो जीवः । ब्रह्मैकप्रदेश उपाधिसम्बन्धापत्त्या सर्वे दोषाः तस्यैव स्युः । उपाधौ गच्छति सति उपाधिना ब्रह्मप्रदेशाकर्षणानर्हत्वेनानुक्षणमुपहितब्रह्मप्रदेशभेदेन क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च भवेताम् । आकर्षणपक्षाम्युपगमे चाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मण आकर्षणं स्यात् । तदसम्भवाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गेण सर्वजीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति प्रतिसन्धानं न स्यात् ।

नाप्युपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः । ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापत्तेः, तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धेः ।

न चोतोपाधिसंवलितश्चेतनान्तरमेव जीव इति चेतनान्तरानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदस्यौपाधिकत्वसिद्धान्तभङ्गात्, परपक्षपातित्वापत्तेश्च ।

नाप्युपाधिरेव जीवो बाह्यमतप्रसङ्गात् ।

तथा हीति । अच्छेद्यत्वाच्चेतुमनर्हत्वात् । “निष्कलं निष्क्रियमि”त्यादेवाक्यात् । तत्रैव दोषान्तरमाह-जीवस्येति । तथात्वे तु “अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते” “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादौ उभावपी”स्रजत्वानादित्वनियममङ्गमसद्वादित्यर्थः ।

द्वितीयं कल्पं दूषयति-नाप्यच्छिन्न एवेति । ब्रह्मण एव जीवत्वात्तत्रैव सर्वदोषयोग इति यावत् । दोषान्तरमाह-विकल्पमुत्प्रेने । उपाधिना स्वगमनादौ स्वावाच्छिन्नं ब्रह्माकृष्यते, न वेति । अन्ये दूषणमाह-उपाधाधिति । नित्यमुक्तप्रदेशोऽकस्माद्वध्येत, अनादिवद्धश्च स्वयमेवाकस्मान्मुच्येतेति भावः । आद्यम्मसाह-आकर्षणपक्षाभ्युपगम इति । कृत्स्नस्येति । मुक्तप्राप्यब्रह्माभावमसद्वादिति भावः । ननु ब्रह्मण आकर्षणानर्हत्वादेव तदभाव इति चेत्तत्राहुः-अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशोऽधिति । एकत्वप्रतिसन्धानं सर्वेषां जीवानां परस्परैकत्वज्ञानं भवेत् । भिन्ना इति चेत्तत्राहुः-प्रदेशभेदादिति । एकस्यापि स्वस्यापि ।

तृतीयं निराकरोति । नाप्युपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेवेति । निषेधे हेतुः-ब्रह्मस्वरूपस्यैवेति । तत्रापि हेतुमाहुः-तदतिरिक्तेति । स्वरूपैकत्वस्य निर्विवादत्वात् । किं च ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धः सहेतुको, निर्हेतुको वा । नाथो धवतुं शक्यः, अयसिद्धत्वात् । अन्यथा कल्पनायामनवस्थाऽऽपत्तेः । नाप्यन्तः । मुक्तस्यापि पुनराकास्मिकबन्धापत्तिग्रसद्वात् । आकास्मिकत्वाविशेषात् । न चानादिकर्मसम्बन्ध एवात्र कारणमिति वाच्यम् । ब्रह्मणः कर्मसम्बन्धाभ्युपगतौ कदाचिदापि निश्चितं स्यात् । तत्रैवर्तकान्तराभावात् । अविद्यानिवर्तकस्यैव बन्धवत्त्वाभ्युपगमाच्चेति ।

चतुर्थं मसाहुः । संवलितं चेतनान्तरमेवेति । उतेति पक्षान्तरे । तत्र हेतुः, चेतनान्तरेत्यादयः । एभिस्त्रिभिर्दूषण

त्रयमुक्तं भवति । चेतनान्तराङ्गीकारे नियमभङ्गः, औपाधिकभेदाभ्युपगमनियमभङ्गः परपक्षभवेशापत्तिश्चेति तच्चास्मादिष्टापन्नमिति भावः ।

चरमाबिराकरोति—नाप्युपाधिरेवेति । तत्र हेतुः । आद्येति । सर्वशास्त्रासम्मतत्वादित्यर्थः ।

एवं तन्मतं निराकृत्य स्वमतं स्थापयन्ति मायावादिनः, तस्मादित्यादिना—

तस्मात् क्षराक्षरात्यन्ताभिन्नं सजातीयविजातीयस्वगतभेदत्रयशून्यं सर्वविशेषविनिर्मुक्तमनुभूतिमात्रं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यम् ।

क्षराक्षरसकलप्रपञ्चविवर्त्ताधिष्ठानमिति भावः । त्रिविधभेदशून्य, तत्र घटाद् घटान्तरस्य भेदः सजातीयः, घटात् पटादीनां भेदो विजातीयः, एकस्मिन् शरीरे करचरणाद्यवयवभेदः स्वगतभेद इति विवेकः । तस्य त्रिविधस्यापि ब्रह्मण्यभावः । तत्र न तावत्सजातीयः, चेतनान्तराभावात् । नापि विजातीयः, अचेतनवस्त्वन्तराभावात् । तत्प्रतीतेर्भ्रान्तिकल्पितत्वेन तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । नापि स्वगतभेदः, ब्रह्मणः सावयवत्वसंविशेषत्वाद्यनभ्युपगमादित्यर्थः ।

एवं मायावादिमतमनूय; भेदवादिमुखेन निराकरोति, अयुक्तं चैतदिति ।

इति प्राप्ते प्राहुरन्ये ।

अयुक्तं चैतद्, भेदविषयकवाक्यसहस्रविराधात् ।

ननु वेदान्तशास्त्रे भेदाभेदविषयकारणामुभयविधवाक्यानां श्रूयमाणत्वेऽपि जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन भेदप्रतिपादकवाक्यकदम्बस्य भेदानुवादपरत्वेन दौर्बल्याद्, अभेदपराणां तु वाक्यानामन्यविषयाभावेन स्वार्थ एव प्रामाण्यात् प्राबल्यम्, उपक्रमादिषडलिक्रेपेतत्वाच्च, तस्मादत्यन्ताभिन्नं ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थभूतमिति चेद न ।

इत्युक्तप्रकारेण मायावादिनिर्णये प्राप्ते सति एतदयुक्तं चेन्न्ये भेदवादिनो माध्वाः प्राहुरित्यन्वयः । अयुक्तं च, अनुपपन्नम् । अनुपपत्तौ हेतुमाहुः—भेदविषयकेति । वाक्यानि तु—भोक्त्रा-भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा, जुष्टपदाः पश्यत्यन्वमीशं, सर्वभोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्, प्रयान्तैर्ब्रह्मपतिर्गुणेशः, संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः, निस्रो नित्यानां चेतनश्चेतानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, हासो हावजाबोशानीशो, अजो शेको जुषमाणोऽनुशेते जहासेनां मुक्तभोगामजोऽन्यः, द्वाष्टुपर्णा, सद्युजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते, ऋतं पिसन्तो मुकृतस्य लोके, गौरनाथवती, अजामेकां लोहितशृङ्गकृष्णामि, ति । भेदव्यपदेशाच्च, अधिकन्तु भेदव्यपदेशात्, शरीरद्वयोभययाऽपि हि भेदेनैतमधीयते, भेदव्यपदेशाच्चान्य इति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सरस्वासरमेव च ।

सरः सर्वाणि मृतानि कूटस्थोऽसरमुन्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्मयः प्रमात्सेन्युदाहृतः ।

यो लोकप्रपमाविश्य विभर्षन्मय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः युरुपोत्तमः ॥

इत्यादीनि बहुशोऽनुसंधेयानि । स्यादेतत् । तथाऽपि भेद-
वाक्यानां निर्वलत्वात्कल्पितभेदविषयकत्वेन नैराकाङ्क्षयाच्च
तद्वाधो न दोषावह इत्याशयेन भूयोऽप्युत्पायाशङ्क्यते ।

ननु घेदान्तशास्त्र इति । वेदान्तशास्त्रे उभयविधवाक्यानां
श्रूयमाणत्वेऽपि तयोर्मध्येऽभेदपराणां वाक्यानां प्राबल्यमित्य-
न्वयः । तदर्थं हेतुमाहुः—भेदप्रतिपादकवाक्यकदम्बस्य दौ-
र्बल्याद् दुर्बलत्वं हेतुना द्रव्यति । जीवेश्वरभेदस्य प्रसङ्गसिद्धत्वेन
न स्वार्थपरत्वमिति शेषः । ननु स्वार्थवाधे कथं तेषां नैराकाङ्क्षय-
मिति चेत्तत्राहुः—भेदानुवादपरत्वेनेति । कल्पितभेदप्रतिपा-
दनेन नैराकाङ्क्षयमित्यर्थः । वाक्यानामुभयविधत्वं विशे-
षणमुखेन विधियते—भेदाभेदाविषयकाणामिति । भेदाभेदौ
विषयौ येषां तेषामिति समासः । भेदाविषयकाणि वाक्यानि न
स्वार्थवन्ति, तद्विषयस्य जीवेश्वरभेदरूपस्य प्रसङ्गसिद्धत्वात् ।
यद्वाक्यं प्रमाणान्तरसिद्धविषयकं, तत्र स्वार्थपरम्, अग्निर्हिमस्य
भेषजमित्यादिवदिति प्रयोगोऽप्यत्र सूचितो भवति । हेत्वन्तर-
माहुः—अभेदपराणां तु वाक्यानां स्वार्थ एव प्रामाण्या-
दिति । तुशब्दोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरो भेदाभेदवाक्ययोर्द्वैत्य-
प्राबल्यरूपं महद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तत्र हेतुमाहुः—अन्यविष-
याभावेनेति । अनन्यविषयकत्वेनेत्यर्थः । अत्र प्रयोगः—अभेद-
विषयकवाक्यानि, स्वार्थपराणि, अनन्यविषयकत्वाद्, विधिवा-
क्यवदिति, यद्यद्वाक्यमनन्यविषयकं तच्चत्स्वार्थपरम् । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाहुः—उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफले ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफले ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति—

वचनात् । अत्रामनन्तिच्छन्दोगाः । सेदव सोम्येदमग्र-
 आसीदे, कमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं,
 स आत्मा, तच्चमसी, त्युपसंहारः । तच्चमसीति नवकृत्वोऽभ्यास ।
 अभेदस्य प्रमाणान्तरानवगतत्वादपूर्वता । येनाश्रुतं श्रुतं भवती-
 त्यादिरर्थवादः । मृल्लोहतप्तपरशुग्रहणादिदृष्टान्त उपपत्तयः ।
 आचार्यवान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न त्रिमोक्ष्ये अथ
 संपत्स्ये, इति फलम् । उपसंहरते-तस्मादिति । उक्तहेतुसमुदा-
 यादिति शङ्काग्रन्थार्थः ।

अथैतन्निराकरोति-नेत्यादिना । भवदुक्तो राजान्तोऽनुपपन्न
 इत्यर्थः । प्रतिज्ञाऽर्थ हेतुमाह-उभयविधेति ।

उभयविधवाक्यानामपि तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।
 तथा हि । न तावत्प्रत्यक्षगोचरो जीवेश्वरभेदः तयोर्-
 तीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । “नेन्द्रियाणि नानु-
 मानमि”ति श्रुतेः । अनुयोगिप्रत्यक्षनिरूप्यत्वाद्भेदप्र-
 त्यक्षस्य । एवं भेदस्य प्रत्यक्षगोचरत्वासिद्ध्या तद्वि-
 षयकवाक्यानामनुवादपरत्वानर्हतया स्वार्थ एव
 सुप्रमाणत्वात् । नापि तात्पर्यनिर्णायौपयिकपङ्-
 लिङ्गोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म, सर्वधर्मविनिर्मु-
 क्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वानभ्युपगमाद्,
 वाक्यजातस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनप-
 रस्वनियमात् । एवं सर्वप्रमाणाविषयत्वेन गगनकु-

सुमायमानत्वप्रसङ्गाच्च । वाच्यत्वे चास्य प्रत्यक्षा-
 भ्युपगमप्रसङ्गाद्, अस्मन्मतप्रवेशाच्चानापि षड्लि-
 ङ्गोपेतत्वेनाभेदवाक्यानां प्राबल्यं वक्तुं शक्यते, भेद-
 वाक्यानामपि तथात्वश्रवणात् । तथा ह्यास्नायतेऽ-
 न्तर्यामिब्राह्मणो भेदस्य षड्लिङ्गोपेतवाक्यवाच्य-
 त्वं बृहदारण्यके-वेत्थ त्वं काप्यन्तर्यामिणमित्युपक्र-
 मः । एष ते आत्माऽन्तर्यामीत्युपसंहारः । एष ते
 आत्मेत्येकविंशतिकृतोऽभ्यासः । अन्तर्यामिताया
 अप्राप्तत्वादपूर्वता । स वै ब्रह्मविदित्यादि फलम् । तच्च
 त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तवान्तर्यामिणां ब्रह्म ग-
 वीरुद्रजसे मूर्द्धा ते पतिष्पतीति निन्दारूपोऽर्थवादः ।
 यस्य पृथिवी शरीरं चं पृथिवी न वेदेत्पाद्युपपत्ति-
 रिति । तथैवान्यत्राप्यूहाम् । तस्मादभेदवाक्यानां
 साम्यप्रतिपादकताऽभ्युपगमेन सार्थक्याद् भेद-
 वाक्यानामपि प्राबल्यादत्यन्तभेदविषयकमेव वेदा-
 न्तशास्त्रं तत्सिद्धं चेतनाचेतनात्यन्तभिन्नं ब्रह्म ।

तदेव विवृणोति—तथा हीति । यदुक्तो भेदवाक्यानामनुवाद-
 परत्वेन दुर्बलत्वादभेदवाक्यानां प्राबल्यमिति दौर्बल्यरूपान् हेतू-
 स्तावन्निर्मूलयन्ति—न तावदिति । तत्र प्रमाणमाह—नेन्द्रिया-
 णि नानुमानमिति श्रुतेः । भेदप्रत्यक्षस्येति । भेदश्चात्र

जीवेश्वरविषयको विवक्षितो, न भेदमात्रं, स च भेदोऽन्योन्याभाव-
 रूपस्तत्प्रत्यक्षस्यानुयोगिप्रत्यक्षतन्त्रत्वात् । उपसंहरति-एवमि-
 ति । भेदस्य प्रत्यक्षविषयताऽसिद्धौ सत्यां तद्विषयकवाक्यानां च
 सुतरां निर्विषयकत्वापत्तौ, सुतमां च तेषां स्वार्थपरत्वं, तस्मा-
 त्स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुर्न प्रमाणपदारोहणार्ह इत्यर्थः । एतेनैव भेद-
 वाक्यानां स्वार्थपरत्वप्रतिपादनेन द्वितीयस्याभेदपराणां स्वार्थ-
 एव प्रामाण्यादिसस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वं
 व्याख्यातं, स्वार्थेप्रमाणत्वस्योभयत्राविशेषात् । किं च स्यादे-
 तदभेदवाक्यानां पदलिङ्गोपेतत्वं, तथाऽपि नैतावता भवतामिष्ट-
 सिद्धिरित्याशयेनोपसंहरन्नाह । नापि तात्पर्येत्त्यादिना ।
 सजातीयादिभेदशून्यं सर्वविशेषरहितं तत्र पदलिङ्गोपेतवाक्यानां
 वाच्यतयाऽभ्युपगमं न वेति विवेचनीयम् । नाद्यो वक्तुं शक्यत-
 इत्याह । नापीति । उक्तप्रकार मल्ल तात्पर्यनिर्णयौपयिकपद-
 लिङ्गोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्य न भवतीति । तत्र हेतु-प्रमाणौ
 वाच्यत्वानभ्युपगमाद् । एतत्प्रपञ्चयन्निशिनष्टि-सूर्यधर्म-
 विनिर्मुक्तस्य । सर्वे धर्माः शक्तिगुणादयस्तेः शून्यस्य । अत एव
 निर्विशेषस्येति । किं च तथात्वे द्वैतापीक्षितद्वन्द्वरेत्याह । वाक्य-
 जातस्येति । नाप्यन्त इत्याह । एवं सर्वप्रमाणाविषयत्वेने-
 ति । अप्रामाण्ये फलं दर्शयन्हेतुमाह । गगनकुसुमायमानत्वे-
 ति । व्यतिरेके दोषमाह । वाच्यत्वे चेति । अस्मदिति ।
 अपसिद्धान्तापत्तेरित्यर्थः । वाच्यत्वे द्वैतापीक्षितवाच्यत्वेऽप्रमाण-
 त्वमित्युपपत्तः पाशा रज्जुरिति भावः ।

अथ तृतीयस्यापि हेत्वाभासतां प्रपञ्चयन्निशिराकरो-
 ति-नापीत्यादिना । तथात्वश्रवणादिति । पदलिङ्गो-
 पेतत्वश्रवणात् । तदेव प्रपञ्चयति-तथा हीन्यादिना । अ

न्यत्राप्युच्यते । उपनिषदन्तरेष्वपि चिन्तनीयमित्यर्थः । उक्तस्य हेतोर्भेदवाक्येष्वप्यन्यभिचारादनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वं सु-
 व्यक्तमित्यर्थमुपसंहरन् स्वसिद्धान्तमाह । तस्मादिति ।
 असन्तर्भेदविषयकमेव वेदान्तशास्त्रमिति विज्ञायते । कुतः भेदवा-
 क्यानामपि प्रायल्यादिति । नन्वेवमभेदवाक्यसमुदायवाधो-
 ऽत्रापि तुल्य इति चेत्तत्राहुः । अभेदवाक्यानां साम्प्रतिपाद-
 कताऽभ्युपगमेन नैराकाङ्क्षादित्यर्थः । ननु द्वैतापत्तिदोषाद्
 ब्रह्मणो वाच्यत्वानभ्युपगमेऽपि नोक्तदोषप्रसरस्तस्य लक्षणवि-
 पयत्वाभ्युपगमात्—तथा चैष वाक्यार्थः । सर्वज्ञसर्वशक्त्याश्रय-
 विश्वनिपन्तृजगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म तत्पदार्थः । बुद्ध्याद्यवच्छि-
 ब्रक्षेतनांशोऽल्पशक्त्याद्याश्रयो जीवसंब्रह्मादिशब्दाभिधेयस्त्वं-
 पदार्थः । उभयप्रस्यूताऽभिन्ना सत्ताऽसिपदार्थः । एवं तत्त्वंपदार्थ-
 योः परस्परविरुद्धधर्मावच्छिन्नतयाऽभेदान्वयोऽनुपपन्नो, यथा
 सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशकालवैशिष्ट्यैतद्देशकालवैशिष्ट्ययो-
 रितरेतरासन्तीविरोधात्तीत्यण्डमात्रशक्यैकदेशभूत भागलक्षणया
 पदाभ्यामुपस्थाप्यते उभयपदार्थाश्रितानां परस्परविरोधहेतुनां
 शक्यैकदेशानां सार्वश्यादीनामल्पशक्त्यादीनां च सागेनोभय-
 प्रानुगताखण्डत्वेनोभयपदार्थाभेदान्वय इति चेद् । मैवम् । यः
 सर्वज्ञ सर्ववित्सत्काम सत्सङ्कल्प, स्वाभाविकी ज्ञानरत्नाक्रिया
 च, सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वकामः सर्वधर्म सर्वरूप, इति
 अविनाशी वा अरेअयमात्माऽनुच्छिन्तधर्मा, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विप-
 रिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद्, न हि श्रोतु श्रुतेः, न हि मन्तुर्मतेः
 न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादि, सादि-
 श्रुतेभिः स्वाभाविकत्वेनोद्घोषितानां यावदात्मटत्तोनामुभयप-
 दार्थनिष्ठधर्माणां सक्तुमशक्यत्वात् । सागे प्रमाणाभावाच्च ।
 तत्र न तावच्छब्दः, असिद्धत्वात् । न च नदे नानाऽस्ति किं चन,

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती,त्यादीनां सत्त्वान्ना-
 प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तेषां निरतिशयबृहत्स्वरूपगुणशक्त्याश्रय-
 स्य ब्रह्मपदार्थस्य भगवत एकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तस्य चास्मद्-
 भीष्टतमत्वात् । न च ब्रह्मवृत्तिधर्मनिषेधविषयिकेयं श्रुति, केवलो
 निर्गुणश्चेति श्रुत्यैक्यार्थादिति वाच्यम् । महाऽनुपपत्तिमत्त्वात् ।
 न हि महाऽऽदरेण स्वाभाविकयावदात्मवृत्तिधर्मन्स्वयमेव प्रतिपाद्य
 भूयस्तन्निषेधे प्रवर्त्तत सर्वज्ञा भगवती श्रुतिः । तथात्वे चोन्मत्तप्रज
 लिपतामिव श्रुतिवचनस्यानासत्त्वमसद्भावात् । न चैवं निर्गुणवाक्य-
 विरोधापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रारुतगुणनिषेधेन कृतार्थत्वात् ।
 किं चैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेत्युपक्रम्य मनुष्यानन्दप्रभृति चतुर्मुखा-
 नन्दावसानमुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान् प्रपञ्च्य; सर्वेषां परिच्छिन्ना-
 नन्दाश्रयत्वं च निर्णीय; यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेति मन्त्रेण ब्रह्मण आन-
 न्दलक्षणगुणस्यापरिच्छिन्नत्वेन तस्य सर्वभयनिवृत्तिरूपमोक्षप्रदान-
 शक्तियोग उक्तस्तैत्तिरीये, तथाभूतगुणस्य तुच्छत्वे मोक्षाविधा-
 यकश्रुते सुतरां बाधो नालोच्यते देवानां भिद्यैः पण्डितमानिभिः ।
 सतिसद्वं ब्रह्मणः स्वाभाविकगुणनिषेधे शब्दस्थायमानत्वमिति ।
 नापि तर्कः । नैषा मतिस्तर्केणापनेयेति श्रुतेः । अचिन्सा खलु ये भा-
 वा न तांस्तर्केण योजयेदिति मनुस्मृतेश्च निश्चयात् । तर्कप्रतिष्ठा-
 नादितिन्यायाच्चेति । अश्रुतिमूलकतर्कस्याप्रामाण्यकथनात् ।
 न हि वायोः स्पर्शोऽग्नौष्म्य जलस्य शैत्यमिति केनाप्यनुन्मत्तेन त-
 र्ककुशलेन पुरुषेण निषेद्धं शक्यते, स्वाभाविकत्वात् । तथैव ब्रह्म-
 धर्मा अपि निषेधगन्धसम्बन्धानर्हा इति । किं च तत्त्वमादिपदल-
 क्षणं वस्तु पदान्तरवाच्यं न वेति विवेचनीयप्रामाण्यः । पूर्वोक्तद्वैताप-
 त्तिदोषस्य तादवस्थ्यात् । नान्यः । अप्रामाण्यकत्वेन तुच्छत्वात् । न च

तस्यापि लक्ष्यत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । लक्ष्यस्य लक्ष्यत्वेऽन-
 वस्थाऽऽपत्तिरसङ्गात् । किं च सोऽयं देवदत्त इनिदृष्टान्ते देशका-
 लयोरनित्यसम्बन्धत्वाद्धेयत्वं, पिण्डस्य च शक्यैकभागस्य रू-
 पाद्यनेकविशेषवत्त्वात् पिण्डशब्दवाच्यत्वाच्चोपादेयत्वम् । एवं
 हेयत्वोपादेयत्वयोः सम्भवात् भागस्यागलक्षणा कल्पते ब्रह्मणि,
 भ्रुकृते तु धर्मधर्मिणोः स्वाभाविकसम्बन्धश्रवणान्न हेयता, ल-
 क्ष्यभागस्य च निर्विशेषत्वादवाच्यत्वाच्च नोपादेयत्वम् । एवं
 हेयोपादेययोरभावात् भागलक्षणासम्भवः, विषमदृष्टान्तत्वात् ।
 वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोः सामानाधिकरण्यानियमाच्च । अपि चो-
 क्तन्यायः सत्तादिवाक्ये तुल्यो द्रष्टव्यः । तथा हि । सत्ता-
 दिवाक्यार्थेऽपि वाच्यत्वे पूर्वदोषव्याप्तेर्लक्षणेवाकामेनापि त्व-
 याऽङ्गीकर्तव्या । एवं तर्हि सत्तादिवाक्ये का वा लक्षणेति विवे-
 चनीयं, जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था, जहदजहत्स्वार्था,वेति । नाद्यः
 पक्षः । गङ्गायां घोष इत्यत्र शक्यस्य प्रवाहस्य सागात्तीरस्याशक्य-
 स्य कल्पनावत् सत्तज्ञानानन्दानां पदार्थानां शक्यभूतानान्सा-
 गादसत्तमज्ञानं दुःखमित्येतद्वाक्यार्थोऽभ्युपगतः स्यात् । नापि
 द्वितीयः । द्वैतापत्तेः, परमतप्रवेशाच्च । नापि तृतीयः । उक्तप्रकारेण
 हेयोपादेयभागासंभवात् । किं च, निर्धर्मके सम्बन्धाभावात् ।
 तदभावे सुतरां लक्षणाऽभाव इत्यर्थः । न च शास्त्राचन्द्रन्यायेन क-
 ल्पितसम्बन्धेनापीष्टार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । विषमदृष्टान्तत्वात् ।
 तथा हि । शास्त्राचन्द्रयोः सम्बन्धिनोः प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वेनाने-
 कधर्मवत्त्वेन च सम्बन्धित्वकल्पनायोग्यत्वात् । दाष्टान्तिके तु सर्ववि-
 शेषशून्यतया सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् न शशदृष्टकल्पे वस्तुनि सम्ब-
 न्धित्वकल्पनाऽवकाश इति । किं बहुना, वाच्यत्वानभ्युपगमे सर्वथा-
 लक्षणोपपत्तिरेव, वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वनियमादिनि पूर्वमेवोक्तम् ।

तथाऽत्र प्रयोगः । लक्ष्यं, न निर्वाच्यं, शब्दार्थत्वाद्, कुसुमितद्रुमा
गङ्गेत्यादिवदित्यलं विस्तरेण ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वसिद्धान्तमाहुः । तत्सिद्धमि-
त्यादिना । किं च तत्त्वमसीत्यत्र पृथ्व्यन्तात्तत्पदाद् घृषां
सुलुगिति सूत्रेण पट्टीविभक्तेर्लुकि कृते तत्त्वमसीति वाक्यस्यापि
भेदपरत्वं सुव्यक्तमिति विवक्षितार्थः ।

एतन्मतं विशिष्टाद्वैतवादिमुखेन निराकरिष्यन्नाह-आहुरेक इति ।

इतिप्राप्ते प्राहुरेके नैतद्रमणीयम् । अभेद-
श्रुतीनां सर्वस्वार्थत्यागेनात्यन्तबाधप्रसङ्गाद्, अपि
तु चेतनाचेतनवस्तुजातस्य ब्रह्मविशेषणत्वात्तद्वि-
शिष्टं चैकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति अनवधिकातिशयान-
न्तकल्पाणगुणगणाकरं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रप्रतिपा-
द्यम् । एवं चेतचेतनयोर्ब्रह्मविशेषणत्वेऽपि तद्वि-
न्नत्वान्न तद्गुणासांकर्यशङ्कागन्धोऽपीति ।

इति भास्ते नैतद्रमणीयमित्येके प्राहुरित्यन्वयः । एतत्पूर्वो-
पन्यस्तं न रमणीयम्, अङ्गीकारार्हं भवतोत्पत्तेः विशिष्टाद्वैतं ब्रह्मा-
भ्युपगच्छन्तो वदन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः-अभेदश्रुतीनां बाध-
प्रसङ्गादिति । स्वार्थत्यागादित्यर्थः । उपलक्षणार्थोऽयं हेतुर्भे-
दनिन्दाश्रवणाच्च । तत्सर्वं परादाद्य आत्मनोऽन्यत्र सर्वं वेदेसा-
दिश्रुतेः । किं तावद्रमणीयं भवतामित्यपेक्षाया स्वसिद्धान्त-
माहुः-अपि त्विति । एवं सिद्धान्त इत्यर्थः । तदेवोपन्यासमु-
खेनाहुः-चेतनाचेतनेत्यादिना । तथा चैवं वाक्यार्थः । तत्त्व
मिति सामानाधिकरण्येन जीवशरीरतया जीवप्रकारं ब्रह्मैवाभि-

हितम् । एवमभिहिते सत्यमयो ज्ञायते त्वमिति यः पूर्वं देहाधिष्ठा
तृत्या प्रतीतः स परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतः परमा-
त्मपर्यन्तः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हः । अतस्त्वमिति । त्वत्प्रकार-
विशिष्टत्वं दर्शयामि न मेवाचष्ट इति । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, ब्रह्मात्मकतयैव यस्य जीवस्य
शरीरिणः स्वनामभाक्तत्वात् । तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यप्रवृ-
त्तयोर्द्वयोरपि पदयोर्ब्रह्मैव वाच्यं, तत्र तत्पदं जगत्कारणभूतं
सकलकल्पाण्यगुणगणाकरं निर्विकारमाचष्टे, त्वमिति च तदेव
ब्रह्म जीवान्तर्यामिरूपेण स्वशरीरं जीवमाचष्टे इत्यादि ।

एवं तन्मयतमनूद्य तन्निरसितुमुपक्रमते ।

अत्र ब्रूम इति ।

अत्र ब्रूमः नैतच्चारुतरं स्वारस्याभावात् ।

तथा हि । व्यावर्त्तकत्वं तावद्विशेषणत्वमिति सर्वप-
क्षसामान्यम् । एवं चिदचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मविशेषणत्वा-
भ्युपगमे किं वा वस्तु ताभ्यां व्यावर्त्तकाभ्यां व्यावृ-
त्तं विवक्षितमिति विवेचनीयम् । न च तावच्चेतना-
चेतनभूतावेव ताभ्यामेव व्यावर्त्ततेति वाच्यम् ।
अत्यन्तासम्भवाद् । एकस्यैव वस्तुनः कर्मकर्तृवद्वा-
वर्त्यव्यावर्त्तकत्वादृष्टश्रुतत्वाद् । नापि वस्त्वन्तरं
व्यावर्त्यमिति वाच्यम् । तत्त्वत्रयभिन्नपदार्थान्तरा-
भावाद् अनभ्युपगमाच्च । अपि च चेतनाचेतनवि-
शिष्टब्रह्माद्वैताभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणश्चेतनाचेतनाभ्यां

भेदस्तयोश्च परस्परभेदः स्वाभाविकोऽभ्युपगम्यत
 एव भवद्भिः । अन्यथा स्वभावसाङ्कर्यप्ररुक्तेः । एवं
 भेदमप्यङ्गीकृत्य पुनर्विशिष्टाङ्गीकारात्मकगौरवा-
 द्वरीयस्त्वं स्वाभाविकभेदाभेदमतस्यैव लाघवात् ।
 तस्माच्चेतनाचेतानात्मजगद्भिन्नाभिन्नस्वभावं ब्र-
 ह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं तदेवन्न जिज्ञासाविषय-
 तया सूत्रितं श्रीभगवता वादरायणेनेति । तदेव
 ह्यौपनिषदानां तत्त्वम् ।

ननु स्वामाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मण स्वत
 एव जीवभावाभ्युपगमाद् गुणवद्वेषाश्च स्वाभा-
 विका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशा वि-
 रुद्धा एवेति चेन्न । स्वरूपतो जीवेशयोरैक्यान-
 भ्युपगमात् । तथा हि । ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोश्च
 स्वरूपेण भेदः, इतरेतरात्यन्तविलक्षणत्वात् । अ-
 स्थूलमनश्चित्तादिश्रुतेः । तत्र चेतनस्याणुत्वेन
 निर्देशार्हत्वम्, अचेतनस्य च स्थूलत्वेन ब्रह्मणस्त-
 योवैलक्षण्येनेति विवेकः । एवमेव तस्य तयो-
 श्च सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वव्यापकत्वस्वतन्त्र-
 सत्त्वसर्वाधारत्वादियोगेन ब्रह्मात्मकत्वतन्नियम्य-
 त्वतद्व्याप्यत्वतत्तन्त्रसत्त्वपराधेयत्वादियोगेन चा-

भेद इति एष सर्वभूतान्तरात्मा अन्तःप्रविष्टः
शास्ता जनानाम् ।

अत्रैवंप्राप्ते नैतच्चारुतरमिति ब्रूमः प्रतिजानीमः । तरप्प-
सयान्तशब्दप्रयोगात्पूर्वोक्तानां पक्षाणामस्यन्ततुच्छत्वं सूचितं
प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाहुः-स्वारस्याभावादिति । अस्वारस्यं
व्यनक्ति । तथा हीत्यादिना । उक्तविशेषणलक्षणेऽन्यममत्व-
माहुः-सर्वपक्षसामान्यमिति । किं च विशेषणस्य व्याव-
र्त्यभावे साफल्यमिति प्रसिद्धे तस्य चात्राभाव इति विक-
ल्पमुखेनाह-एवमित्यादि । तत्रार्थं दूषयति-न च तावदिति ।
तत्र हेतुः-असंभवादिति । असम्भवत्वमपि हेतुना द्रढ-
यति-एकस्येत्यादि । प्रत्यक्षश्रुत्यादिप्रमाणशून्यत्वादिसर्थः । द्वि-
तीयं निर्मूलयति-नापीति । तच्च हेतुभ्यां दृढीकरोति-तच्च
अयमिन्नपदार्थान्तराभावादिति । उपायफलविरोध्यादे-
रत्रैवान्तर्भावादिसर्थः । नापि तार्किकादिवत्पदार्थान्तराभ्युप-
गमः शक्यते वक्तुमपसिद्धान्तापत्तेरिति तात्पर्येण द्वितीयहेतुक-
थनम्-अनभ्युपगमाम्बुचेति । ननु चेतनविशिष्टस्याचेतनविशिष्टं
व्यावर्त्य, तद्विशिष्टस्य च चेतनविशिष्टं व्यावर्त्यमतो व्यावर्त्याभा-
वाभावाश्लोक्तदोष इति चेन्न । विशिष्टस्यैकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा
विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अपि च चेतनाचेतनविशि-
ष्टाभ्यामितरेतरदू व्यवच्छिद्यतेऽतस्तयोः साफल्यमिति । सत्यं नात्र
विवादावकाशः, तथाऽप्युभयविशिष्टस्य व्यावर्त्याभावतादवस्थ-
मेवेति दोषान्तरमाह-अपि चेति । भेदः स्वाभाविकोऽभ्युप-
गम्यत एव भोक्तृभोग्यनियन्त्रात्मकविभागो निरुपाधिकः स्वरू-
पकृतः । एवकारोऽत्रायोगव्यवच्छेदपरः । भोक्तादिविभागो न

स्वाभाविक इति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । भवद्भिरिति । स्वपक्षासम्भवमालोकयद्भिरकामैरापि । तथा च विशिष्टस्याभेदो-
भोक्तृभोग्यनियन्तृणामितरेतरस्वाभाविको भेदश्च तव श्रीमुखेनैव
प्रतिपाद्यते । स्वाभाविकभेदाभेदाश्रयं ब्रह्मेत्यस्मत्पक्षः सुतरां
सिद्धः । विशिष्टाङ्गोकारस्तु केवलो भवतां गौरवावह एवेति भावः ।
स्वाभाविकभेदानङ्गीकारे दोषमाह—अन्यथेति । साङ्कर्यं च,
भोक्ता भोग्यत्वनियन्तृत्वयोः समावेशः, भोग्ये भोक्तृत्वनिय-
न्तृत्वयोः, नियन्तरे भोक्तृत्वभोग्यत्वयोः समावेशोऽनुसन्धेयः ।
जीवगता गुणा ज्ञातृत्वादयो भोग्यवर्गेऽचेतनभूते ब्रह्मणि च प्रा-
प्नुयुः, तद्गुणाः सत्त्वादयो दोषाः परिणामादयश्च जीवे ब्रह्मणि
च प्राप्नुयुः, ब्रह्मधर्माः सार्वज्ञ्यनियन्तृत्वशास्त्रयोनित्वादयो
जीवात्मनि भोग्यवस्तुनि चेति महादूषणकदम्बापात इति निर्ग-
लितार्थः । किं च, “गौरवं च परित्यज्य लाघवं तु समाश्रयेदि”ति
लौकिकन्यायमाश्रित्य गौरवलाघवयोर्विवेकमाह—एवं भेदमपी-
ति । स्वाभाविकमिति भेदविशेषणमत्र योज्यम्, अन्यथाऽतिमस-
ङ्गात् । अयं स्वसिद्धान्तमाह—तस्मादिति । गौरवलाघयोर्विवेका
लोचनादित्यर्थः । चेतनश्चाचेतनश्चात्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतं यज्ज-
गत्तेन भिन्नाभिन्नः स्वभावो यस्य तथाभूतं ब्रह्म सर्वशास्त्राऽर्थभूत-
मित्यर्थः । तदेव सूत्रकृतमभिप्रेतमित्याह—तदेवात्रेति । अत्रास्मि-
न्नुपक्रमपठितसूत्रे । तत्रैवात्मनिष्ठार्हतां द्योतयति—तदेव हीति ।
श्रीवादरायणसूत्रनिर्णीतमेवौपनिषदानामुपनिषत्प्रतिपाद्यतत्त्व-
निष्ठानां तत्त्वमिति सिद्धान्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । शास्त्रे
तावत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदे, कमेवाद्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीद्, एको ह वै नारायण आसीत्, तत्त्वमस्य यमात्मा,
ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, त्वं वा अहमिस्मि भगवो देवते

अहं वै त्वमसि देवते, तदात्मानमेवावेदा,हं ब्रह्मास्मी,ति तदनन्य-
 त्वमारम्भणशब्दादिभ्य, इत्यादीनामभेदवाक्यानां”, नित्यो नित्या-
 नां चेतनश्चेतनामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, शाश्वद्वावजा-
 षीशनीशौ, अजो योको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
 मजोऽन्यः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः,
 पृथगात्मानं मेरितारं च मत्वा, जुष्टस्तत्तस्तेनामृतत्वमेति, प्रधान-
 क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अक्षरात्परतःपरः, तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे,
 तद्बुनायेति कश्चन, भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः
 भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः, यद्रूतयोनिं भवदन्ति-
 धीराः, एष योनिः सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च सर्वाल्लोकानीशते
 ईशिनीभिः सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्, तमीश्वराणां
 परमं महेश्वरं, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तवि-
 विधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च, सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशानः, विवक्षितगुणोपपत्तेश्च, सर्वधर्मोपपत्तेश्च, सर्वोपेता च,
 भेदव्यपदेशाच्चान्य, अधिकं तु भेदनिर्देशादि”त्यादिभेदपराणां
 सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिभेदनिपेधपराणां
 अथात्त आदेशो नेति नेति, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्, अस्थूलम-
 नणुइ,त्यादिनिपेधविषयकाणां” च श्रवणाद् न तेषामितरेतरबा-
 धकभावो वक्तुं शक्यः । तुल्यबलत्वात् तच्चोभयेषां भेदाभेदवि-
 पयकाणां पङ्क्तिद्वयोपेतत्वमतिपादनेन पूर्वमेव साम्यं निर्णीतम् ।
 एव सर्वेषामपि स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धये भिन्नाभिन्नग्रहसूत्रकृद्भि-
 निर्णीतं तेनाभिप्रायेण तद्व्यपदेशसूत्राणि प्रणीतवान् अशो-
 नानाव्यपदेशात्, अन्यथा चापि दासकितवादित्वमधीयते एके,
 उभयव्यपदेशाच्चहिकुण्डलवत्, शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदनैनमधी-
 यते, इत्यादीनि । अतश्चैवं वाक्यार्थः, तत्त्वमसि, सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-

सादिभ्यश्चिदचिदात्मनोर्ब्रह्मतादात्म्योपदेशस्य तयोर्ब्रह्मात्म-
कत्वेन ब्रह्मायत्तस्थितिमृत्तिकत्वेन ब्रह्मव्याप्यत्वेन च स्वार्थ-
परत्वं समञ्जसं तत्र ब्रह्मात्मकत्वं नाम ब्रह्मात्मा यस्य चेतना-
चेतनवस्तुजातस्य तद्ब्रह्मात्मकं तस्य भावस्तत्त्वं, तेन एव मे आ-
त्माऽन्तर्यामी एष सर्वभूतान्तरात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा
परितः विश्वस्यात्मेश्वरस्य, आत्मेति रूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, अह-
मात्मागुहाकेश सर्वभूताशयास्थितः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,
अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः, ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

बासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च, ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः सर्वात्मा स्वतन्त्रसत्ताऽऽश्रयः
परब्रह्म श्रीपुरुषोत्तम इति सिद्धम् ।

स्वतन्त्रसत्त्वं च आत्मतन्त्रत्वे सति स्वायत्तस्थितिमष्टीत-
कत्वं नियन्तृत्वादिवदसाधारणधर्मविशेषस्तस्य च भगवद्ब्रह्मा-
त्मसन्नारायणादिशब्दवाच्ये श्रीकृष्ण एवान्वयः । तस्यैव
सर्वनियन्तृत्वात् नियन्तृत्वस्वतन्त्रसत्त्वयोः सामानाधिकरण्य-
नियमात्, सदेव सोम्वेदमग्न आसीद्, एतदक्षरस्य मशासने
गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भीषास्माद्वातः पवते,
आत्मा हि परमस्वतन्त्रोऽधिगुणः, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते, न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं, सकारणं कारणाधिपा-
धिपः, न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, सर्वस्य चाहं हृदि
मन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च, ।

बुद्धिज्ञानमसंगोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

भवन्ति भावा भूतानां यत्त एव पृथग्विधाः, ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकसाधारणवाक्येभ्यः तदेव सर्वात्मत्वं

पुरस्कृतं तद्विषयकत्वेनाभेदविषयकवाक्यजातस्य प्रवृत्तिः । एवं तस्य सर्वात्मनो भगवतः श्रीकृष्णस्यात्मीयनियम्यपरतन्त्रसत्त्वाश्रयं चिदचिद्रूपं विश्वमिति फलितम् । परतन्त्रसत्त्वं च परायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वम् । तच्च नियम्यवर्गाश्रितं, तदसाधारणधर्मत्वात् । यदासीत्तदधीनमासीदि, त्वि तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती, सादिश्रवणात् ।

समुद्रासुरगन्धर्वसयसोरगराक्षसम् ।

जगद्वशे वर्त्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरम् ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।

इत्यादिस्मरणाच्च । परतन्त्रसत्त्वं द्विविधं, कूटस्थविकारिमेदात् । कौटस्थ्यं नाम जन्मादिविकारशून्यत्वे सति शाश्वतत्वं, तदधिकरणं जीवक्षेत्रज्ञपुरुषादिशब्दवाच्यं चेतनवस्तु, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते, न जायते म्रियते वा विपश्चित्,

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो-

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

इत्यादिवचनेभ्यः । विकारवत्त्वे सति नित्यत्वं द्वितीयं, तदधिकरणं चाचेतनं प्रधानमायाऽऽदिशब्दाभेदेयम्, अजोमेकां लोहितशुलुकृष्णां, गौरनाद्यन्तवती,

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ॥

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवादि-

सादिवचनात् । तथा च परतन्त्रसत्त्वविषयकत्वेन भेद-

शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, तथैव तेषां नैराकारस्य च। एवमेव भेदानिपे-
धपराणां चेतनाचेतनवृत्तिस्वतन्त्रसत्त्वनिपेधविषयकत्वेन नेतिने-
तीत्यादिनेपेधपराणां ब्रह्मणः सर्ववैलक्षण्यप्रतिपादनेन च तथा-
त्त्वमिति निरवययम्। इत्थं विश्वात्मपरब्रह्मसर्वज्ञसर्वशक्तिस्वतन्त्रस-
त्त्वावच्छिन्नतत्त्वदार्थाभिन्नतदात्मकपरतन्त्रसत्त्वाऽऽश्रयचेतनत्वंप-
दार्थावच्छिन्नसर्वान्तरात्मा वासुदेवस्त्वंपदार्थोऽसीति वाक्यार्थः।
स च शक्यत्वान्मुख्य एव, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन स्वतन्त्रसत्त्वाश्र-
यत्वेन च सर्वशब्दवाच्यत्वात्।

ननु परब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य नारायणादिपदार्थस्य स-
र्वात्मनस्तत्त्वदार्थत्वे न कश्चिद्विवादावकाशः, श्रौतत्वात्। परंतु
जीवान्तर्यामिणस्त्वंपदार्थत्वं कथमिति वक्तव्यं, त्वंपदस्य जीव-
विषयकत्वातिमसिद्धत्वादिति चेन्न। विश्वात्मत्वेन सर्वशब्दवाच्य-
त्वादेवेति ब्रूमः। यथाऽग्नेर्देगित्वाग्निशब्दोऽकारगकाराद्यवच्छि-
न्नानुपूर्वीकाग्निशब्दपरः, अग्नौ जुहोतीत्यत्र च स एवाग्निश-
ब्दो दहनप्रकाशनादिधर्मावच्छिन्नपदार्थोपस्थापनपरः। एवमुभ-
यार्थमतिपादकत्वं शक्यत्वात्तयोर्मुख्यमेवेति श्वाब्दिकानां रा-
जान्तः। तथैवात्रापि सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तुजातवाचकानां तत्त-
त्त्वदार्थवाचकत्वेऽपि तत्त्वदार्थान्तरात्मभूतब्रह्मपरत्वमविरुद्धं, सर्वा-
त्मत्वात्। यथा चतुर्मुखादिशरीराणि तत्तदवच्छिन्नाः तत्तच्चेत-
नपितारश्च चतुर्मुखादिशब्दवाच्यास्तेषां शक्या एव तैरभिधी-
यन्ते स्वशक्तिभिरेव, तथैव तेषां चतुर्मुखादिपिण्डतत्तदवच्छिन्नसे-
त्रज्ञाभिधानपरत्वेऽपि तस्य तत्तदन्तरात्मत्वाद् ब्रह्माभिधानपरत्वं
प्रधानमेवेति सुशकं वक्तुमिति भावः। एवदभिप्रायमाश्रित्य वस्तु-
जातस्य ब्रह्मतादात्म्यमुद्धोषयन्ति श्रुतयः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं,
सर्वं खल्विदं ब्रह्म, भोक्ता भोग्यं भेरितारं च मत्वा सर्वं भोक्तं

त्रिविधं ब्रह्ममेतत्, नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः
इत्याद्याः ।

ननु पूर्वदृष्टान्तोक्ताग्निशब्दस्योभयाभिधानपरत्वं पाणि-
न्यादिस्मृतिविधेयत्वाद् उक्तार्थे प्रमाणत्वं सुशकं, न तथोक्तार्थः
प्रमाणपदबीमारोहति, प्रमाणशून्यत्वात् । न चोक्तोपमानमेवात्र
प्रमाणमिति वाच्यम् । अश्रौतस्योपमानस्यातिदुर्बलत्वादिति चेन्न ।
नामानि सर्वाणि यमाविशान्ति, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, नमामः
सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, सादिशास्त्रस्यैवात्र प्रमाणत्वात् ।
तत्सिद्धं भगवतः सर्वात्मत्वेन, विश्वस्य च तदात्मकत्वेन तत्तादा-
त्म्योपदेशार्हत्वमिति । तथा चोक्तं श्रीभगवद्गिराद्याचार्य्यचरणैः—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं
श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ।
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं
त्रिरूपताऽपि श्रुतिमूत्रसाधितेति ॥

एष श्लोको वेदान्तरत्नमञ्जूपायां निपुणं व्याख्यातः
श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यचरणैर्विस्तरभिया नात्र व्याख्यायते । किं
च ब्रह्मायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वेनापि जगतो ब्रह्मतादात्म्यो-
पदेशः सुशकः । यद्यदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकं तत्तदभेदव्यपदे-
शार्हमिति व्याप्तिमामनन्तिच्छन्दोगाः प्राणसंवादे, न वै वाचो
न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते, प्राण एवैतानि स-
र्वाणि भवतीत्यादिना । ब्रह्मव्याप्यत्वेनापि वस्तुजातस्य ब्रह्म-
तादात्म्यं सुघटितमेव ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

धावा पृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा
इति शास्त्रवचनात् ।

योऽयं तवागतो देव ! समीपं देवतागणः ।

स स्वमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इति घटकस्मृत्या व्याप्यस्य
व्यापकाभिन्नत्वनिर्देशार्हत्वं प्रतिपादितम् ।

इत्थं सामान्येनोक्तं तत्त्वं श्रुत्वा; विशेषतो वाक्यार्थं श्रोतु-
कामा निर्णीतार्थं शङ्कामुद्गावयन्ति-नन्विखादिना ।

यथा ग्रहणो गुणाः स्वाभाविकाश्च श्रूयन्ते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया चेखादिना, तथा जीवगतदोषा ग्रहणेष्वेव
स्वाभाविकाः स्फुस्तयोरेकत्वादिसर्थः । उक्तदोषं परिहरन्समा-
धत्ते-नेति । नोक्तशङ्काऽवकाश इति प्रतिजानाति । प्रतिज्ञातार्थे
हेतुमाह-स्वरूपत इत्यादि । स्यादेतद्यदि जीवेशस्वरूपैक्याङ्गी-
कारो, न तु सोऽस्ति, अपि तु तद्विलक्षणमेवेत्याशयेन व्यञ्जन्
वाक्यार्थमाह-तथा हीत्यादिना । प्रतिज्ञातं विवृणोति-ब्रह्मण्य
इत्यादि । उक्तार्थे हेतुमाह-इतरेतरेति । तत्र चेतनः स्वरूपेण परि-
च्छिन्नः, अणुपरिमाणकत्वात् । अचेतनोऽपि तथैव स्थूलाद्यनेकरू-
पत्वात् । ब्रह्म तु भयविलक्षणं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् । तच्चोक्तं
पूर्वमेवानन्तपदव्याख्याने तदेवात्र श्रुतिमुखेन द्रवयति-अस्थू-
लेति । स्थूलादिविलक्षणमित्यर्थः । श्रुत्युक्तवैलक्षण्यं विभजते
तत्रोक्ति । तत्र तेषु त्रिषु मध्ये । ब्रह्मणस्तयोरिति । तत्पदार्थस्य
भोक्तृभोग्यवृत्त्यणुत्पत्त्यूलत्वधर्माविच्छिन्नपरिमाणधिकरणयोश्चे-
तनाचेतनयोरित्यर्थः । एतेन भोक्तृभोग्यनिपन्तृत्वात् स्वाभाविक-
भेदीनरूपेण चेतनानामपीतरेतरमेदोऽर्थास्तिदो भवति “अनो-
वेको जुपमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगाभजोऽन्य इति श्रुतेः ।

एवं भेदप्रकारो निरूपितः । इदानीमभेदप्रकारमाह—एवमेवेति ।
 एवमेवाभेद इत्यन्वयः । यथा स्वाभाविको भेदस्तथैवाभेद इत्यर्थः ।
 तमेवाभेद दर्शयति—तस्येत्यादिना । तस्य सर्वात्मत्वादियोगेन
 तयोश्च ब्रह्मात्मकत्वादियोगेनेति क्रमेणान्वयः । तत्र शास्त्रं प्रमा-
 णयति—एष सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि । एतानि च क्रमतः
 सर्वात्मत्वादिविशेषणेषु प्रमाणतया खोऽप्यानि, तान्येव च व्यतिरे-
 कमुखेन ब्रह्मात्मकत्वादिविशेषणेष्वपि प्रमाणत्वेनानुसन्धेयानि ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यास्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, तस्मिन्-
 लोकाः श्रिताः सर्वे, इत्यादिश्रुतिभ्यः । यद्यदात्मकं
 यन्नियम्यं यद्व्याप्यं यत्तन्त्रसत्ताकं यदाधेयं च
 तत्तदभिन्नत्वनिर्देशाहं पृथिवीघटादिवद्, अग्नि-
 धूमवत्, प्राणेन्द्रियवद्, भूतभौतिकवच्च । किं च ।
 यथा घटो द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमित्यत्र द्रव्यत्वावच्छि-
 न्नस्य घटत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नयोश्च सा-
 मानाधिकरण्यं मुख्यं, विशेषस्य सामान्याभि-
 न्नत्वनियमात् । तथैव सार्वज्ञायनन्तगुणावच्छि-
 न्नस्यापरिच्छिन्नशक्तिवैभवस्य ब्रह्मणाः स्वात्मक-
 चेतनाचेतनवस्त्ववच्छिन्नतदन्तरात्माभिन्नत्वमपि
 सुव्यक्तम् । एतदर्थकानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानी-

ति तात्पर्यार्थः । तस्मात्स्वभावतोऽपास्तसमस्त-
 दोषोऽनन्ताचिन्त्यविचित्रयावदात्मवृत्तिस्वाभावि-
 ककल्याणगुणशक्तिवैभवाश्रयो जगज्जन्मादिहे-
 तुरखिलशास्त्रैकवेद्यो मुक्तप्राप्यः परब्रह्मभगवदा-
 दिशब्दाभिधेयभिदचित्पदार्थभिन्नाभिन्नसम्बन्धा-
 श्रयः श्रीपुरुषोत्तमो रमानिवासोऽत्र जिज्ञास्यो
 मुमुक्षुभिरिति निर्गलितोऽर्थः ।

एवमुक्तसिद्धान्ते तत्पदार्थो निरूपितः ।

तत्रैव व्याप्तिं दर्शयन्ननुमानमाह-यद्यदात्मकमित्यादि । तथा
 हि । जग, द्रव्याभिन्नं भवितुमर्हति, तदात्मकत्वाद्, यो यदात्मकः स
 तदभिन्नो दृष्टो यथा मृदात्मको घटो मृदभिन्ननिर्देशाहस्तद्वत् ।
 तन्नियम्यत्वाद् । यो यन्नियम्यः स तदभिन्ननिर्देशार्हः यथा जीव-
 नियम्यं शरीरजीवाभिन्नं प्रतीयते तद्वत् । तद्व्याप्यत्वाद्, यो यद्व्या-
 प्यः स तदभिन्ननिर्देशार्हः, यथा वह्निर्व्याप्यो धूमस्तदभिन्नस्तद्वत् ।
 तदधीनत्वाद्, यद्यदधीनं तत्तदभिन्ननिर्देशार्हं यथा प्राणापच इ-
 न्द्रियगणस्तदभिन्ननिर्देशार्हस्तद्वत् । तदाधेयत्वाद्, यो यदाधेयः स
 तदभिन्ननिर्देशार्हः यथा भौतिक स्वकारणरूपाधिकरणमहाभूता-
 भिन्ननिर्देशार्हं तद्वदिसादि । अत्राभिन्नत्वं च पृथक्स्थितिप्रवृत्त्य-
 योग्यत्वं विवक्षितं, तथा च नोक्तार्थे व्यविवारसाङ्केत्यर्थः । एवं सा-
 मान्येनाभेदप्रकार उक्तः । इदानीं स्वस्य हार्दं दर्शयन्नाह किं चेति ।
 घटो द्रव्यमित्यत्र घटस्य द्रव्यतादात्म्यं शनयत्वान्मुख्यमेव घट-
 त्वावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नं विना पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वाद्,
 द्रव्यात्मकत्वाद् । एवं विश्वं ब्रह्मेत्यत्रापि चेतनाचेतनरूपविश्वस्य

ब्रह्मतादात्म्योपदेशो मुख्य एव शक्यत्वसाम्यात् । ब्रह्मविरहेण विश्वस्य पृथगवस्थानमवर्चनार्हत्वायोगाद् ब्रह्मात्मकत्वादिति भावः । विशदार्थत्वाद्याख्यातप्रायोऽयं ग्रन्थः । अपरिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नौ शक्तिवैभवौ यस्य । स्वात्मकेति । स्वं ब्रह्मैवात्मा यस्य तत्स्वात्मकं च तच्चेतनाचेतनवस्तु च तदवच्छिन्नश्चेतनाचेतनान्तरात्मन्तर्यामी तदभिन्नत्वमित्यर्थः । एतदर्थकानीति । एष उक्तार्थस्तादात्म्यप्रकारो येषां तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानीत्यत्रादिपदेन ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, अयमात्मा ब्रह्म, आत्मैवेदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, त्वं वा अहमस्मि भगवदेवते, अहं वै त्वमसि देवते तदात्मानमेवावेदाहं, ब्रह्मास्मी,ति ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां सिद्धिं सदसच्चाहमर्जुनः ॥

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने-

खादीनां श्रुतिस्मृतीनां संग्रहः ।

उपसंहरति-तस्मात्सर्वभावंतइत्यादिना । स्वत एवापास्ता निरस्ताः समस्तदोषाः क्लेशकर्मविपाकादयो यस्मात्स तथा । तत्र क्लेशः पञ्चविधः, अविद्याऽऽदिभेदात् । कर्म द्विविधम्, पुण्यापुण्यभेदात् । द्विविधमपि प्रकारान्तरेण त्रिविधं, सञ्चितक्रियमाणभारब्धभेदात् । विपाकस्तु सुखदुःखात्मकस्वर्गनरकादिभेदादनेकविध इति बोध्यम् । तत्र हेतुमाह-अनन्तेत्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितजगत्कारणत्वयोगं विधत्ते-जगज्जन्मादिहेतुरिति । उक्तार्थे प्रमाणमाह । अखिलशक्तैकवेद्य इति । तस्यैव फलरूपतां दर्शयन् विशिनष्टि-मुक्तमाप्य इति । तस्य सर्वशास्त्रवाच्यत्वं व्यञ्जनाह-परब्रह्मेत्यादि । औपनिषदार्थं संगृह्यन् विशिनष्टि-चिदचिदित्यादि । तस्यैव सर्वोक्त-

प्लवं दर्शयन्नाह-पुरुषोत्तम इति । विशेष्यं दर्शयति-रमानि-
यासेति । अत्रास्मिञ्छास्त्रे जिज्ञास्यो जिज्ञासामूत्रोक्तेप्यमा-
णज्ञानस्य विषय इति तत्पदार्थो वेदमातृमन्त्राभिहितदेवपदवाच्य
इति यावत् । इदानीमुक्तवाक्यार्थमनूय पदार्थान् व्याख्यास्य-
न्नाह-एवमित्यादिना ।

वक्ष्यमाणमुपक्रमते-अथ प्रसङ्गादिति ।

अथ प्रसङ्गात् त्वंपदार्थादिचिदचित्स्वरूपं नि-
रूप्यते । तत्र देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणो
ज्ञानस्वरूपो ज्ञाताऽहमर्थरूपः परमेश्वरायत्तस्वरू-
पस्थितिप्रवृत्तिकोऽणुपरिमाणकः प्रतिशरीरभिन्नो-
ऽनन्तव्यक्तिर्वन्धमोक्षार्हश्चेतनपदार्थः । तथा चोक्तं
भगवद्भिराद्याचार्यचरणैः ।

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं

शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।

अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं-

ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहु-

रित्यादिना । व्याख्यातश्चायं श्लोकः श्रीपुरु-
षोत्तमाचार्यचरणैर्वेदान्तरत्नमञ्जूषायां तत्रैव द्र-
ष्टव्यम् । तथा च श्रुतयो न्यायाश्च, तस्माद्वा एत
स्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय इति ।
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसधन

एवं य आत्माऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
 एवात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, अविनाशी वा
 अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा, अथ योऽयं वे-
 दजिघ्राणीति स आत्मा, कतम आत्मा योऽ-
 यं विज्ञानमयः प्राणः सुहृदन्तर्ज्योतिः पुरुष
 एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा वि-
 ज्ञानात्मा पुरुषः, न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वाद्, न हि श्रोतुः श्रुतेः,
 न हि मन्तुर्मतेः, न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद्, विज्ञातारमरे केन
 विजानीयाद्, जानात्येवायं पुरुषः, न पश्यो
 मृत्युं पश्यति न रोगं नो तद्दुःखतां स उत्तमः
 पुरुषो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्, एवमेव परिद्र-
 ष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या-
 स्तं गच्छन्ति ज्ञोऽत एव कर्ता शास्त्रार्थत्वाद्,
 अहं वै त्वमसि देवते, सोऽहं ब्रह्मास्मीति, मृत्यु-
 मृत्युं नमाम्यहं, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
 भासा सर्वमिदं विभाति, एष एव साधुकर्म का-
 रयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते, स एवा-
 साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽघो नि-

नौपते, स कारयेत्पुण्यमथापि पापं, न तावता
 दोषवानीशिताऽपि जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः,
 अणुर्ह्येव आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
 पञ्चधा शं विवेश अणुर्ह्येव आत्माऽयं वा एते
 सि नीताः पुण्यं पापं,

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते ॥

बुद्धेर्गुरोनात्मगुरोर्न चैव ह्याराग्रमात्रो ह्य-
 चरोऽपि दृष्टः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुरतच्छ्रुतेरिति चे-
 न्नेतराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात्तद्व्यवदेशः प्रा-
 श्वत्, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
 बहूनां यो विदधाति कामान्, अंशो नानाव्य-
 पदेशात्, अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा यो-
 ऽयं सितासितैः कर्मफलैरविभूयमानः सदसद्यो-
 निना यस्य संमूढत्वादात्मस्थम्प्रभुं भगवन्तं का-
 रापितारं नापश्यद्गुणै रूढ्यमाणाः कलुषीकृत-
 शेति, अजो हेको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां
 भुक्तभोगामजोऽन्यः, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,
 न स पुनरावर्त्तते, अनावृत्तिः श्रवणादित्याद्याः ।

तत्रेति । तयोश्चेतनाचेतनयोर्मध्ये । अत्र भूतचतुष्टयमे-
 वात्मेति लोकायतिका आहुः । तस्य घटौदनादावतिव्याप्तत्वे-
 न दुष्टत्वाद् देह एव आत्मेति चार्वाकाः । देहे मृते चैतन्याद-
 र्शनाद् देहातिरिक्तस्तत्परिमाणकश्चेतन इति दिगम्बराः ।
 तस्य प्रत्यक्षप्रमाणागोचरत्वाद् सत्त्वेपीन्द्रियैर्विना रूपादि-
 विषयज्ञानासिद्धिरिन्द्रियाण्येवात्मतत्त्वमित्येके तदनुयायिनः ।
 सुषुप्तौ तेषां देहवच्छयदर्शनाद् य एवाहं रूपमद्राक्षं स एवाहं
 शब्दं शृणोमि गन्धं जिघ्रामीत्यादिप्रत्यभिज्ञावाधाद् रूपाद्यनु-
 भवस्य यौगपद्योपपत्तेः तत्क्रममद्वाच्चेत्यादिहेतुभिर्नेन्द्रियाणामा-
 त्मत्वं, किं तु चक्षुरादिनियामकं शरीराश्रयं मन एवात्मेति के-
 चित् । क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावाद् क्षणिकवि-
 ज्ञानमेव चेतन आत्मेति योगाचाराः । ज्ञानाकारानुमेयः क्ष-
 णिकवाह्यार्थ एव तत्त्वमिति सौत्रान्तिकाः । क्षणिकवाह्यार्थ ए-
 वात्मेति वैभाषिकाः । क्षणत्रयेऽपि एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञाऽस-
 म्भवाद् सुषुप्तौ तेषामभावदर्शनाच्चासम्भवः । न च प्रत्यभि-
 ज्ञाया ज्वालाया इव संततविज्ञानोदयसाहस्यदुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । सुषुप्तौ विज्ञानवत्तत्त्वबाहस्याप्यभावाद् । तत्र तत्त्व-
 बाहस्य भावाभ्युपगमे विषयावभासमसक्तेः निरन्तरनिराल-
 म्बनज्ञानासम्भवाच्चस्मान्छून्यमेवात्मतत्त्वमिति माध्यमिकाः ।
 तदेतत्सर्वं व्यवहारलोपप्रसङ्गादित्यादिविवादबाहुल्यस्य तन्त्रा-
 न्तरीसद्धत्वान्नात्र विस्तरापेक्षा, किं तु ग्रन्थकृदभिप्रायद्योतना-
 र्थमनुवादत उदिष्ट इति । एतदभिप्रायेणाह—देहेन्द्रियमनोयु-
 द्धिप्राणादिविलक्षण इति । तथा च प्रयोगाः—भूतचतुष्टयं नात्मा
 कार्यत्वाद् घटादिवद् । देहो नात्मा भौतिकत्वाद् घटवद् । इन्द्रि-
 याण्यात्मा न भवन्ति करणत्वाद्वास्यादिवद् । यन् आत्मा न

नौपते, स कारयेत्पुण्यमथापि पापं, न तावता
 दोषघानीशिताऽपि जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः,
 अणुर्ह्येव आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
 पञ्चधा शं विवेश अणुर्ह्येव आत्माऽयं वा एते
 सि नीताः पुण्यं पापं,

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते ॥

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्य-
 वरोऽपि दृष्टः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुरतच्छ्रुतेरिति चे-
 नेतराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात्तद्व्यवदेशः प्रा-
 श्वत्, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
 बहूनां यो विदधाति कामान्, अंशो नानाव्य-
 पदेशात्, अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा यो-
 ऽयं सितासितैः कर्मफलैरविभूयमानः सदसद्यो-
 निना यस्य समूढत्वादात्मस्थम्प्रभुं भगवन्तं का-
 रयितारं नापश्यद्गुणै रूप्यमाणः कलुपीकृत-
 शेति, अजो हेको उपमाणोऽनुशेते जहात्येनां
 भुक्तभोगामजोऽन्यः, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,
 न स पुनरावर्त्तते, अनावृत्तिः श्रवणादित्याद्याः ।

तत्रेति । तयोश्चेतनाचेतनयोर्मध्ये । अत्र भूतचतुष्टयमे-
वात्मेति लोकायतिका आहुः । तस्य घटौदनादावतिव्याप्तत्वे-
न दुष्टत्वाद् देह एव आत्मेति चार्वाकाः । देहे मृते चैतन्याद-
र्शनाद् देहातिरिक्तस्तत्परिमाणकश्चेतन इति दिगम्बराः ।
तस्य प्रत्यक्षप्रमाणागोचरत्वाद् सत्त्वेपीन्द्रियैर्विना रूपादि-
विषयज्ञानासिद्धिरिन्द्रियाण्येवात्मतत्त्वमित्येके तदनुयायिनः ।
सुषुप्तौ तेषां देहवस्तुदर्शनाद् य एवाहं रूपमद्राक्षं स एवाहं
शब्दं शृणोमि गन्धं जिघ्रामीत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधाद् रूपाद्यनु-
भवस्य यौगपद्योपपत्तेः तत्क्रमभङ्गाच्चेत्यादिहेतुभिर्नेन्द्रियाणामा-
त्मत्वं, किं तु चक्षुरादिनियामकं शरीराश्रयं मन एवात्मेति के-
चित् । क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावाद् क्षणिकवि-
ज्ञानमेव चेतन आत्मेति योगाचाराः । ज्ञानाकारानुमेयः क्ष-
णिकबाह्यार्थ एव तत्त्वमिति सौत्रान्तिकाः । क्षणिकबाह्यार्थ ए-
वात्मेति वैभाषिकाः । क्षणत्रयेऽपि स एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञाऽस-
म्भवाद् सुषुप्तौ तेषामभावदर्शनाच्चासम्भवः । न च प्रत्यभि-
ज्ञाया ज्वालाया इव संततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपत्तिरिति वा-
च्यम् । सुषुप्तौ विज्ञानवत्तत्प्रादुर्भावात् । तत्र तत्प-
्रादुर्भावात् भावाभ्युपगमे विषयावभासप्रसक्तेः निरन्तरनिराल-
म्बनज्ञानासम्भवात्तस्माच्छून्यमेवात्मतत्त्वमिति माध्यमिकाः ।
तदेतत्सर्वं व्यवहारलोपप्रसङ्गादित्यादिविवादबाहुल्यस्य तन्त्रा-
न्तरीसद्धत्वान्नात्र विस्तरापेक्षा, किं तु ग्रन्थकृदभिप्रायद्योतना-
र्थमनुवादत उद्दिष्ट इति । एतदभिप्रायेणाह-देहेन्द्रियमनोयु-
द्धिप्राणादिविलक्षण इति । तथा च प्रयोगाः-भूतचतुष्टयं नात्मा
कार्यत्वाद् घटादिवद् । देहो नात्मा भौतिकत्वाद् घटवद् । इन्द्रि-
याण्यात्मा न भवन्ति करणत्वाद्वास्यादिवत् । मन आत्मा न

भवति करणत्वादिन्द्रियवत् । बुद्धिरात्मा न भवति अन्तःकरण-
त्वान्मनोवद्, जन्यत्वाद् देहादिवच्च । प्राण आत्मा न भवति वायु-
त्वाद् व्यजनजन्यवायुवदिसादयः । आदिशब्दः पूर्वोक्तपक्षसंग्रहा-
र्थः । पूर्वोक्तपक्षविलक्षण इति यावत् । किं च, देहेन्द्रियादिविलक्ष-
णस्य ज्ञानेच्छाऽऽदिचतुर्दशगुणाश्रयस्य विभुपरिमाणकद्रव्यवि-
शेषस्य सार्किकैरप्यात्मत्वेनाभ्युपगमाच्चत्रातिव्याप्तिवारणायाह-
ज्ञानस्वरूप इति । ज्ञानं चैतन्यं स्वरूपमस्येति तथा सः । ज्ञान-
स्वरूपनिसशुद्धमुक्तसत्तमानैकाद्वितीयसनातीयादिभेदशून्यसर्व-
विशेषविनिर्मुक्तं ब्रह्मैव जीवात्मत्वेनाभ्युपगच्छतां प्रच्छन्नबाह्यानां
मायावादिनां पक्षेऽतिमसक्तिं वारयति-ज्ञानेति । ज्ञानाश्रय
इत्यर्थः । ज्ञानत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वमिति जीवेश्वरसाधारणल-
क्षणं बोध्यम् । एतेनैव निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, यम सा-
धर्म्यमागताः, पूता मद्रावमागता, इत्यादिवाक्यानि व्याख्या-
तानि भवन्ति, उभयत्रोक्तलक्षणसमन्वयात् ।

ननु ज्ञानस्वरूपस्य स्वमकाशस्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं कथं ज्ञान-
त्वाविशेषाद्, न हि जले जलं भिन्नमवतिष्ठते, ज्योतिषि ज्योतिर्वाऽतो
बुद्धिदृष्टिप्रतिविम्बितस्य चेतनस्वरूपस्य ज्ञानत्वोपचार इति चेन्न ।
न हि धर्मिधर्मयोस्त्यन्तसाजासमभेदे नियामकं, किं नु भेदाग्रहमात्र-
मेव, तयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मित्वधर्मत्वावच्छेदेन विजातीयत्वाद्
दृष्टान्तासिद्धिः, शुभणितत्प्रभावयोस्तेजस्त्वसाम्येऽपि शुभणित्वप्र-
भावत्वावच्छिन्नतया धर्मिधर्मभावस्य दृष्टवर्त्तमानानुपपत्तिः ।
वस्तुतस्तु जले ज्योतिषि चात्यन्तसाजात्वेन भेदाग्रहेऽपि भेदस्य
सत्त्वमेव, सावयवद्रव्यत्वेनानुमानाद् । अन्यथा घटादौ पार्थिवव-
यवानांमप्यभेदः कथं न वक्तुं शक्यते त्वया । तथाऽत्र प्रयोगः-जले
निक्षिप्तं जलं भिन्नमेव सावयवद्रव्यत्वात् पार्थिवरजःसमुदाये नि-

क्षिप्तपार्थिवरजोवत्, तिलराशौ निक्षिप्ततिलान्तरवच्च । किं च, न हि बुद्धिदृष्टिप्रतिबिम्बिते चेतने ज्ञानत्वोपचाराभ्युपगमे ज्ञानजन्यत्वव्यवहारः सम्भवति, तथात्वे च सूर्यप्रतिबिम्बेनापि सूर्यप्रकाश्यभूतदेशीयतमः शीतयोर्निदृष्टिः स्यान्न च दृष्टचरा युक्ता वा, किं चास्तां बुद्धिदृष्टिप्रतिबिम्बितचेतनस्य ज्ञानत्वव्यवहारः, प्रतिबिम्बस्यैवासिद्धत्वादुभयोश्चेतनदृश्योर्विम्बोपाध्योर्निरवयवत्वान्नीरूपत्वाच्च, निरवयवस्य नीरूपस्य तथाभूतस्यापि प्रतिबिम्बभावाभ्युपगमे रूपरसादीनामपि शब्दादौ कालादौ च, कालादीनामपि रसादौ प्रतिबिम्बत्वापत्तेः । एतेनैव ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव जीव इति पक्षोऽप्यपास्तः, तुल्यदोषवत्त्वात् ब्रह्मभूतविम्बस्याविद्यारूपोपाधेश्च निरवयवत्वादिसाम्यात् ।

ननु नीरूपनिरवयवस्यापि रूपस्य गगनादेश्च प्रतिबिम्बदर्शनान्नोक्त विरोध इति चेन्न । सावयवद्रव्याश्रितस्यैव रूपस्य सूर्यनक्षत्रादिप्रभायुक्तस्यैव चाकाशस्य तथात्वदर्शनात् पूर्वोक्तदोषस्य तादवस्थमेव । किं च विम्बरूपस्य गगनादेः कथं चिन्नीरूपत्वनिरवयवत्वयोः सतीरपि जलादिरूपस्योपाधेः सावयवत्वादेः सत्त्वान्नोक्तानुपपत्तेरुद्धारः ।

अस्तुतस्तु गगनं रूप्येव पञ्चीकृतद्रव्यत्वात् पृथिव्यादिष्वत् । अत एव सावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयोरपि तत्र सत्त्वान्न प्रतिबिम्बरूपत्वानुपपत्तिः । एतेनैवाकाशे नीलत्वादिप्रत्ययो भ्रम इत्यपि निरस्तः । रूपादेस्तत्र सत्त्वेन भ्रमत्वकल्पनायास्तुच्छत्वात् । न च

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि—

स्यादिप्रतिबिम्बप्रतिपादकश्रुतिबाध इति शङ्कनीयम् । तस्या

अन्तर्पापिनिर्लेपत्वस्वतन्त्रत्वमतिपादनेन नैराकारत्वात् । व्या-
ख्याता चैषा श्रुतिः सिद्धान्तरत्नमञ्जूयां श्रीपुरुषोत्तमाचार्य-
चरणैः । वक्ष्यते चोपमा सूर्याकाशादिवदितस्मिन्नधिकरणे ।

ननु स्यादेतदविद्याब्रह्मणोरुपाधिविभ्वयोरनिरवयवत्वादिना
मतिविभ्वानुपपत्तिः किं त्वविद्याऽवच्छिन्नयन्तःकरणावच्छिन्नं वा
ब्रह्म जीवात्मशब्दाभिधेयं, यथा घटावच्छिन्नाकाशस्य घटाकाशो-
नाभेदस्तस्य चानवच्छिन्नेन महाकाशेनाभेदस्तथाऽन्तःकरणाव-
च्छिन्नस्य व्याप्टरूपजीवस्याविद्याऽवच्छिन्नेन समाप्टरूपेणाभेद-
स्तस्य हि शुद्धेन निसमुक्तेनानवच्छिन्नेन ब्रह्मणाऽभेदोऽविद्याक-
ल्पितोपाधिकद्वेदश्चेति चेन्न ।

विकल्पासहिष्णुतया तुच्छतरत्वात् । तथा हि । अविद्यारू-
पोऽन्तःकरणारूपो बोधाधिः शुद्धबुद्धिनिसमुक्तनिर्विशेषस्वरूपं
चेतनं ब्रह्म कुतारः काष्ठानीव चित्त्वाऽवच्छिन्नमिति, यथाऽवस्थितस्य
सर्वगतस्यैकदेशे स्थित्वा तद्देशमात्रं वेति विचेवनीयम् । नाद्यः, सर्व-
गतस्य निरवयवनिर्विशेषवस्तुनभेदनाक्रियाफलाश्रयत्वापक्ष्यनर्ह-
त्वात् । निष्कल निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः । प्रसगात्मनोऽजत्वाना-
दित्यादिभङ्गात्तद्विषयकशास्त्रवाचाच्च । द्वितीयेऽप्युपाधे सर्वगत-
त्वमभीष्ट परिच्छिन्नत्वं वेति वक्तव्यम् । प्रथमे उक्तान्तिगलाद्यनुपप-
त्तेस्तद्विषयकश्रुतिव्याकोपाच्च । किं च ब्रह्मवदुपाधेरपि विभुत्वेन
सर्वमपि चेतनस्यावृतत्वेन शुद्धस्य मुक्तमाप्पस्याभावमभङ्गात्
मकाशकाभावाज्जगदान्व्यापत्तेः मुक्तिमतिपादकशास्त्रव्याकोपा-
च्च । चरमे, उक्तान्यादिव्यवस्थासिद्धावपि उपाधौ गच्छति सति
ब्रह्मणो विभोर्गमनानर्हत्वेन पूर्वदेशावच्छिन्नचेतनस्य क्षेत्रज्ञाख्य-
स्याकस्मान्निर्हेतुको मोक्षः, तथैव शुद्धस्य निसमुक्तस्य चेतनप्रदे-
शविशेषस्याकस्माद्वन्धश्चेति पदे पदे बन्धपोसौ स्यातां कृतना-

शाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्चेति पूर्वमेवोक्तम् औपाधिकभेदाभेदखण्ड-
नप्रकरणे। स चाहमर्थोभिन्न इत्याह-अहमर्थरूप इति । अहमर्थ एव
रूपं स्वरूपं यस्य स, अहं जानामीच्छामिकरोमीत्यादिप्रत्ययेभ्यः ।

ननु स्यादेतदस्मदर्थस्यात्मत्वं यदि सर्वावस्थाऽनुगतत्वमिति,
तदेव तु न तस्य सुषुप्त्यादौ व्याभिचारदर्शनाद् अतः प्रकृतिका-
र्यरूप एवायमहं जानामीत्यादिप्रतीतिविषयोऽहमर्थः, “अहंकार
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति भगवदुक्तेरिति चेन्न ।

उक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेन हेत्वभावरूपत्वात् । तथा हि ।
सुषुप्त्यादावहमर्थस्यावगमो मानसिद्धः, एतावन्तं कालं सुखमहम-
स्वाप्स्तं न किञ्चिदवेदिषम्, एतावन्तं कालं मूर्छित एवासमित्या-
दिप्रत्यभिज्ञाया एव मानत्वात् । तस्मात्सुषुप्त्यादावपि सुखाज्ञा-
नविषयकज्ञानाश्रयाभिन्नोऽहमर्थोऽनुगत एव विशेषविषयाभावेन
विशेषविषयकप्रत्यक्षस्यानुत्थानात् ।

नन्वेतावन्तं कालं मामप्यहं नावेदिषमिति प्रत्यभिज्ञानस्या-
स्मदर्याभावविषयकस्यापन्होतुमशक्यत्वाद् व्याभिचारस्य ता-
दवस्थाद्धेतुसिद्धिरिति चेन्न ।

भवदुक्तप्रत्यभिज्ञानेऽपि तस्यानुगतत्वेन सत्त्वात् तत्र मामि-
ति कर्मभूतद्वितीयाऽन्तस्यास्मदर्थस्य जाग्रदाद्यवस्थाऽनुभूतानादि-
कर्मसंस्कारनिरूपितात्मत्वाभिमतदेहादियुक्तो विषयः, अहमित्य-
स्य प्रथमाऽन्तस्य कर्तुरस्मदर्थस्य देहेन्द्रियभिन्नशुद्धभगवदात्मक-
प्रत्ययकूपदार्यो ज्ञाता विषयः, तथा च मामिति जाग्रदवस्थाऽनुभूत-
स्य देहादियुक्तस्यात्मत्वेनाभिमतस्य तत्राभावाच्चिपेधविषयत्वं
सूषुपन्नं, तथैव चाहमिति देहादिविलक्षणस्य शुद्धास्मदर्थस्य तत्र
सत्त्वेन विशिष्टाभावविषयकानुभवाश्रयस्य तत्रापि सत्त्वात्तस्य
ज्ञातृतया भानमपि सूषुपन्नतरम् । एवमहमर्थस्य सर्वावस्थाऽनुगत-

त्वाद् अनुभवस्मृत्योरेकाधिकरणनियमाच्च उक्तहेतोरसिद्धिर्नाद-
वस्थमेव, अन्यथा एतावन्तं कालं नाहमासम् इदानीं जातोऽहम् ।
एतावन्तं कालं नाहमभवं किं तु किं चिन्माद्विलक्षणानुभूतिमात्रमा-
सीदिदानीं तदन्योऽहमस्मीत्यादिमत्वभिज्ञानं स्यात्, तस्य तु कुत्राप्य-
दृष्टश्रुतत्वाद् अनुपपन्नत्वाच्च । तस्मादुक्तमख्यममाणसिद्धज्ञानभि-
न्नाहमर्थ एवात्मतत्त्वमिति सिद्धम् । किं च सर्वश्रुतिमूलभूतस्य सर्वम-
न्वशिशोरोमाणिरूपस्याप्यस्मच्छन्दप्रयोगदर्शनाद् गायत्र्याख्यस्य म-
न्त्रस्याप्ययमेवार्थः । ज्ञानाभेदास्मदर्थ एवात्मेति यावत् ।

ननु आत्मबुद्धोरन्योन्वाध्यासाभिप्रायकोऽयमस्मत्प्रयोगो-
नात्मस्वरूप इति चेन्न ।

धीशब्दस्य घृथकप्रयुक्तत्वाद् यो देवो नो धियः प्रचोदयादि-
क्षत्र यो देवपदार्थः सार्वज्ञ्याद्यनन्ताचिन्त्यपावदात्मवृत्तिस्वाभावि-
कगुणशक्तिवैभवाश्रयः परमेश्वरो विश्वात्मा न नोऽस्मदर्थभूतानां
जीवात्मनां सम्बन्धिधीर्बुद्धिर्विषयमवणा तस्या धिय इति कर्मणि
पठ्ठी, धियमित्यर्थः । यद्वा द्वितीयाऽन्तर्गद्वचनमिदं बोध्यम् । तथा च
या विषयप्रवणाः ताः प्रचोदयात् स्वाविषयिका ग्रहस्वरूपरिपि-
काः कुर्षादिति ग्रहणो नियन्तृत्वेन स्वतन्त्रसत्त्वयोगोऽस्मदर्थभू-
तानां च प्रत्यगात्मनां धीशब्दोपलक्षितः चेतनवर्गस्य च नियम्यत्वेन
परतन्त्रसत्त्वायोगश्च स्पष्टं मन्वित इति यावत् । किं च गायत्र्याख्य-
मन्त्रदेवता सर्वज्ञा न वेति विचनीयम् । सर्वज्ञत्वे तथाऽस्मच्छन्दो-
पस्यात्मपरत्वेन प्रयोक्तुं न घट्यते अध्यस्तविषयकत्वात्तस्या अन्य-
या मातापित्रादेरपि वत्सलतरस्यास्तस्या एवमध्यस्तात्मोपदेशे स
र्ववक्षकतयाऽनास्तत्वापत्तेः । द्वितीयेऽज्ञत्वादेवाप्रमाणकत्वापत्तेः ।
तथात्वे च तन्मूलकस्य सर्वस्यापि वेदस्याप्रामाण्यतरत्वापत्तेश्च
तथा च बाह्यमताविशेषापत्तेश्च । किं चास्मां तानदहमर्थस्य ॥

प्रादौ व्यभिचारशङ्का मोक्षावस्थायामपि तस्यानुगतत्वेनात्म-
स्वरूपत्वनिश्चयात् । तथा हि । विश्वलयात्मके महाप्रलयेऽवशिष्ट-
स्यैकाद्वितीयस्य ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं तावन्निर्विवादं, तथा च त-
स्यापि ज्ञानाभिन्नाहमर्थस्वरूपत्वं प्रतिपादयन्त्यस्तत्साम्यापन्नानां
मुक्तानां जीवात्मनामपि तथात्वं निश्चिन्वन्ति श्रुतयः, ब्रह्मैवेदमग्र
आसीत्, तस्य चात्मानं वेदा, हं ब्रह्मास्मीति, बहु स्यां प्रजायेय, नायक्ये
व्याकरवाणि, त्रिदत्तं करवाणी, सादयः । न केवलमुपमानश्रुतिरत्र
प्रमाणं, किं तु मुक्तानां वामदेवादीनामनुभवश्रवणमपि तद्वर्धतव
पश्य ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । किं च
“वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुने” स्वस्मदर्थस्यैव सर्वज्ञत्व-
योगः । “अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” “मत्तः सर्वं प्रवर्तत”
इति तस्यैव जगज्जन्मादिकारणब्रह्मलक्षणलक्षितत्वम् । “इति मत्वा
भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता” इति सर्वज्ञानवद्भजनीयत्वं तद्भ-
जतां ज्ञानित्वं च । “तेषामहं समुद्धर्त्ते”ति संसारनिवारकत्वम् ।

तेषामेवानुकम्पाऽर्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति—

अनुकम्पाऽऽदिगुणाश्रयत्वमज्ञाननाशकत्वं ज्ञानदानृत्वादि ।

भोक्तारं यज्ञतपसा सर्वभूतमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती—

ति सर्वमहेश्वरत्वं तद्विषयकज्ञानस्य मोक्षान्तरङ्गहेतुत्वम् ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ।

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

मम साधर्म्यमागता इति मुक्तोपसृप्यत्वम् । मामप्राप्यैव कौन्तेय !
ततो यान्त्यधमां गतिमिति तदप्राप्तेः संसारकारणत्वम् । अतोऽऽह

लोक वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति, मत्तः परतरं नान्यार्थक चिदस्ती-
त्यन्वयव्यातिरिक्तार्थां सर्वोत्कृष्टत्वम् । अहमात्मा गुडाकेशः, क्षेत्रज्ञ-
चापि मां विद्धी, ति विश्वान्तरात्मत्वम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमिति-
सर्वाधारत्वम् । न तदास्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरमिति सर्व-
व्यापकत्वम् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति शास्त्रयोनित्वम् । प्रकृतिं
विद्धि मे परामिति चेतनाचेतनप्रकृत्यधिष्ठातृत्वम् । अवजानन्ति मां
मूढा इति तदवज्ञाया मूढत्वासासत्वासुरत्वमाप्तिहेतुत्वम् । मामेकं
शरणं व्रजेति सर्वशरण्यत्वम् । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
मा शुच इति सर्वपापनाशकत्वं, तच्छरणागतस्य शोकाभाव, श्रे-
त्यादीनां स्वयमेव श्रीमुखेन गीतत्वात् सर्वशास्त्रमयरूपाया गीताया
अस्मदर्थाभिन्नसर्वज्ञानन्तविचित्रशक्त्याश्रयः श्रीभगवान् पुरुषो-
त्तमो रमानिवासः श्रीकृष्ण एव विषय इति निश्चीयते उदाहृतहे-
तुगर्भैतवाक्येभ्यः । तस्मादस्मदर्थाभिन्न एव परब्रह्मभूतो विश्वात्म
भगवान्वासुदेवः । तथैवास्मदर्थाभिन्ना उक्तवक्ष्यमाणलक्षणलक्षणा
जीवात्मान इति सिद्धम् । एतेन कर्तृत्वमपि निरूपितं, तथा हि
विज्ञानं यज्ञं तनुते इति, कर्त्ता शास्त्रार्थत्वादिति शास्त्रात् ।

ननु मन एव कर्त्त्रिति तस्यात्माध्यासेनात्मनि कर्तृत्वमानात्
तद्विषयकमिदमुदाहृतशास्त्रमन्यथाऽकर्त्तृत्वमिति पादकशास्त्रव्या-
कोपादिति चेन्न । तुच्छमेव तत् । मनस कर्तृत्वाभ्युपगमे घटादा-
वपि कर्तृत्वापत्तेरचेतनत्वसाम्यात् । किं च तन्मनोऽकुरुतेत्यादौ
मनस कर्मत्वं शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसोति तस्यैव करणत्वं-
मन उक्तामन्मीलित इवाश्रन् पिबन्नास्ने इत्यादौ मनम उक्तम-
णेऽपि, आत्मनः कर्तृत्वं परं ज्योतिरूपमपद्य भवेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते जज्ञन् क्रीडन् रममाणः सह धृष्ट्या विषाड्वनेति मोक्षदा-
क्षायां भगवद्वाचापरपन्नन्तरमपि क्रियाऽऽश्रयत्वं श्रूयते उक्तवा

क्येभ्यः । नैतेषु कापि मनसः कर्तृत्वं दृष्टचरमनुपपन्नं च । न हि कर्मणः करणस्य वा कर्तृत्वं सम्भवति कुठारादेः काष्ठादेश्चापि कर्तृत्वापत्तेः । न च सुपुण्यादौ तदभावादुक्तसिद्धान्तासम्भव इति वाच्यम् । ज्ञातृत्ववत्तस्याप्यनुगतत्वात् ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यानियमात् । किं च वद्धावस्थायां ज्ञानादिसंकोचात् करणनिमित्तकत्वाद्विशेषकर्तृत्वस्य सुपुण्यादौ करणानां लयात् कर्तृत्वभानाभावोऽविरुद्धः । न चैवं जाग्रदवस्थायां कदा चिदपि तद्वुपरमो न स्यात् करणवर्गस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । विशेषविषयककर्तृत्वे क्रियाया अपि तत्सहकारित्वात् । तस्या अभावे तदनाविर्भावोऽविरुद्धः ।

ननु करणक्रियाऽऽदिनिमित्तकात्मकर्तृत्वकल्पने महद् गौरवं, तस्मादुपाधेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमो वरीयान् लाघवादिति चेन्न । उपाधेर्जडस्य कर्तृत्वेऽतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न च नोपाधिमात्रस्या कर्तृत्वाभ्युपगमो,ऽपि तु तत्सम्बन्धादकर्तुरपि कर्तृत्व सम्भाव्यत इति वाच्यम् । तर्हि नपुंसकस्यापि स्त्रीसंपर्कात्मजोत्पत्तिः स्याद् । न चैव कापि दृष्टं श्रुतमुपपन्नं चेति । तस्मात्स्वाभाविककर्तृत्वाश्रयस्यैवात्मनः स्वाभाविकदहनशक्त्याश्रयाग्नेः काष्ठादिसम्बन्धेन तदाविर्भाववत् करणादिसम्बन्धनिमित्तकस्तदाविर्भाव उपपन्नतरः । न चैवं कर्तृत्वनिषेधविषयकशास्त्रबाध इति वाच्यम् । तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधेन नैराकाङ्क्ष्याद् । अन्यथा कर्तृत्वप्रतिपादकशास्त्रबाधशङ्कोत्थानस्यापि सावकाशत्वात् । तस्माज्ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वस्यापि प्रसगात्मनां स्वाभाविकधर्मविशेषत्व स्वरूपनिरूपितमेवेति सिद्धम् । एवं भोक्तृत्वादयोऽप्यूहनीयाः । तथा हि । सुपुण्यादौ सुखादिभोक्तृत्वे प्रसभिज्ञाया मोक्षापत्तौ भगवत्स्वरूपगुणादिविषयकानुभवानन्दभोक्तृत्वे च जसत्क्रीडनित्यादिश्रुतेश्च मानत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरेकाधिकरणत्वनियमाच्च ।

ननु स्यादेतदुक्तलक्षणस्य परब्रह्मणि पुरुषोत्तमाख्येऽपि समन्वयात्तत्रातिव्याप्तेः । न च तस्यापि लक्ष्यत्वादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तमद्भादिति चेच्चमावर्त्यन्नाह परमेष्ठचरायत्त-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिक इति । अस्मदर्थभिन्नसर्वानयामकवि-
श्वात्मनो वासुदेवस्यापत्तं तन्त्र स्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यस्य सः ।
स्वरूपं च स्थितिश्च प्रवृत्तिश्चेति समाहारः स्वरूपसम्बन्धिनी
स्थितिप्रवृत्ती इति वा सर्वदेशकालीनवस्तुविषयकज्ञानादौ क्रि-
याप्रवृत्त्यादौ च स्वातन्त्र्यशून्य इत्यर्थः । तथा च देहादियिलक्षण-
ज्ञानात्मत्वेऽस्मदर्थभिन्नज्ञानाश्रयत्वे च सति परमेश्वराधीनस्व-
रूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वमिति त्रिविधानापीष मन्त्रगात्मनां साधा-
रणलक्षणमिति, तथात्वे च पूर्वदलयोः परमेश्वरसाधारणत्वेऽपि
उत्तरदलस्यासाधारणत्वामोक्तदोषयोगः ।

नन्वेवं परमेश्वरे वैषम्यनैर्गुण्यमसक्तिस्तस्यैव मयोजककर्तृ-
त्वाभ्युपगमात् पुण्यापुण्ययोगस्यापि तत्रैव असङ्गापत्तेरिति
चेन्न । वैषम्यादीनां कर्मसापेक्षत्वाद् न तत्र योग इति भग-
वान्सूत्रकारो वक्ष्यते “वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वादे”ति ।

न च तर्हि कर्मण एव मयोजकत्वात् किमीश्वरेण
गौरवमात्रत्वात्तदग्रहस्येति वाच्यम् । कर्मणि जडत्वेन चेतन-
नियन्तृत्वाद्यसम्भवात्प्रयोजकत्वासम्भव इत्यर्थः । अन्यथा यदा-
दावपि तत्प्रसङ्गस्य व्याप्तिसम्भवात्, जडत्वसाम्यात् । कर्मणश्चेत-
न्ययोगाभ्युपगमे संज्ञामेदोऽवशिष्यते न वस्तुभेदस्तस्यैवेश्वरत्वसं-
भवात् ।

न च प्रलये कर्मणोऽप्यभावात्कथमिव तत्सापेक्षत्वं पर-
मात्मनः सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मणामनादित्वात् । इतरथा सृष्ट्य-
भावप्रसङ्गात्, कृतनाशाकृताभ्यागममसङ्गाच्च । तथा च वक्ष्यते

“न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि”ति, तस्मात्कर्मसापेक्षत्वा-
त्पुण्यापुण्यकर्तृत्वादिप्रयोजकस्य नोक्तदोषसम्बन्धावकाशः ।

न च मुक्तौ कर्माभावादीश्वरतन्त्रत्वस्याभाव इति वाच्यम् ।
नियन्तृत्वनियम्यत्वयोः तत्त्वंपदार्थनिष्ठासाधारणस्वाभाविक-
यावदात्मवृत्तिस्वरूपधर्मत्वात्, तयोर्नाशे स्वरूपनाशस्यापि स-
म्भवितुं शक्यत्वात् स्वरूपनाश एव मोक्षः स्यात् ।

अयं भावः । न वयं परमेश्वरनियन्तृत्वस्य कर्मसापेक्षत्वं
वदामः, किन्तु अनादिकर्मसापेक्षपुण्यापुण्यादिकर्मप्रवाहकार-
यितृत्वे तत्फलदातृत्वे च, मुक्तौ तयोरभावेऽपि स्वरूपस्थिति-
प्रवृत्त्यादौ नियन्तृत्वस्य सत्त्वान्नोक्तदोषः ।

ननु स्यादेतच्चथाऽपि शास्त्राचार्य्योपदेशस्य तदुक्तसाधनानु-
ष्ठानस्य वैयर्थ्यापत्तिः, जीवानां स्वतन्त्रकर्तृत्वानभ्युपगमादिति-
चेन्न । भगवदायत्तस्वरूपस्थित्यादिविषयकाज्ञानबन्धमुक्ष्वधिका-
रिकत्वाद्, उपदेशशास्त्रादेः भगवदायत्तस्वरूपादिका वयमिति
ज्ञानाभाववद्विषयकत्वेनोपदेशस्य नैराकाङ्क्षादिसर्थः ।

ननु नैवमुक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिदोषनिवृत्तिः, परमेश्वरस्यापि
स्वातन्त्र्यस्य परमेश्वरायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वसम्भवात् सर्व-
पक्षेषु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यासाधारण्यस्य निर्विवादत्वादुक्तातिव्या-
प्तेस्तादवस्थमेवेसाशङ्क्य तन्निवृत्तये विशेषं वदन् परिमाणविवादं
निराकरोति-अणुपरिमाणक इति । अणुमात्र परिमाणं यस्य
सो,ऽअणुपरिमाणलक्षणगुणाश्रय इत्यर्थः ।

नन्वात्मनोऽणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरावयवगतदुःखाद्यनुस-
न्धातृत्वं प्रकाशकत्वं सर्वशरीराधारत्वं न स्यात् तस्य मेरुगिरौ
सर्पपस्येव देहातिसूक्ष्मतमाल्पतरैकदेशे स्थितत्वादेति चेन्न ।

धर्मभूतस्यात्मनोऽणुत्वेऽपि तद्धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वेन सर्वसमञ्ज-
सत्वाद् “गुणाद्वा लोकवदि”ति न्यायात् ।

यथा प्रकाशयत्नेकः कृत्स्न लोकमिमं रवि ।

क्षेत्र क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारतेति—

सदृष्टान्तोपपत्तिमद्भवद्वचनाच्च । एतेनैव विभुपरिमाण-
विषयकशास्त्रस्यापि नैराकारदृश्य व्याख्यात भवाते ।

ननूपाधिकृतमेवेदमणुपरिमाणकत्वमात्मनो न स्वरूपतः “बु-
द्धेरगुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो हवरोऽपि दृष्टः”इति श्रवणाद्
विभुत्वमेव तस्येति चेन्न । अहो विवेककौशल्य भवतो देवानां
हितकारिणः, स्वहस्तेनैव स्वभवनं दह्यते, उक्तवाक्यस्याणुत्वप-
रत्वेनास्मत्पक्षपातित्वात् ।

तथा हि—बुद्धेरुपाधेः परिमाणात्मकगुणेन तथाऽऽत्मनः
स्वरूपदृष्टिपरिमाणभूतेन गुणेन चोभयथाऽपि अवरो जी-
वात्मा आराग्रमात्रो दृष्टः शास्त्रेषु योगिभिरनुभूतो वेति
“दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मैः सूक्ष्मात्मदर्शिभिरिति श्रुत्यन्तराद् ।
आराग्रमात्रोऽतिसूक्ष्मोऽणुरित्यर्थः । अवरकथनादीश्वरस्य परत्व
सिद्ध्या तयोर्भेदस्यापि स्वाभाविकत्वमुक्तं भवति, परावरश-
ब्दयोरन्योन्यसापेक्षत्वनियमात् । परिमाणवद् भेदस्यापि स्वरू-
पनिबन्धनत्वं बुद्धिनिबन्धनत्वं चोभयथा सम्भतीति, उभयोरपि
भेदनिरूपकत्वाद्, अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः
कर्मफलैरभिमृयमानः सदसद्योनिना, यस्य समूहत्वादात्मस्य प्रभु
भगवन्तं कारयितारं नापश्यद् गुणार्थैरूप्यमाणः कलुषीकृतश्चेति
मैत्रेयोपनिषच्छ्रुतेरलं प्रासङ्गिकेन । किं चात्मगुणेन चैवेत्यवधार-
णमत्रान्ययोगव्यवच्छेदपरम् । स च मध्यमविभुपरिमाणव्याव-
र्तकः । मध्यमपरिमाणको विभुपरिमाणको वा नाप, किं तु

आराग्रमात्रोपलक्षितोऽणुपरिमाणक एवेत्यर्थः । अणुर्होप आत्मा
चेतसा वेदितव्यः,

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पत—

इति श्रुत्यन्तरात् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्ने-
तराधिकारात्, तद्गुणसारत्वात्, तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति वक्ष्य-
माणन्यायाच्च । तत्र न तावन्मध्यमपरिमाणकः, सावयवत्वाद्
देहवन्नश्वरत्वापत्तेः कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्चेति पूर्वमेव नि-
राकृतम् । नापि विभुपरिमाणकः, असंभवात् । तत्रात्मनो बहुत्वमे-
कत्वं वेति विवेचनीयं, बहुत्वे मनसो विभुत्वेऽणुत्वे चोभयथाऽपि
सर्वेषां विभूनां जीवात्मनां सर्वमूर्त्तसयोगित्वाविशेषात् सर्वैर्मे-
नोभिर्नित्यसंयुक्ततया गर्वान्तर्वीक्षसुखादिज्ञातृत्वापत्तेः, ब्रह्मण्य-
तिप्रसङ्गाच्च । अहंत्वमयमिति प्रत्ययानां नियामके विनिगमना-
विरहेण विभागाभावापत्तेश्च । आत्मत्वेन मनःसंयोगवत्त्वेन च
विशेषाभावात् । न चात्मत्वसाम्येऽपि तत्तत्कर्मजन्यसंस्कारवि-
शिष्टवतो वैलक्षण्यादीनां परस्परभिन्नत्वेन नियामकत्वान्नोक्तदो-
षप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तत्कर्माद्यदृष्टादीनामपि नियामकत्वेन
कल्पितानां सर्वेष्व्वात्मसु सम्बन्धसामान्यात् तवाप्यन्यकल्पने-
ऽनवस्थाऽऽपत्तेश्च । द्वितीये तु एकस्यैव विभोरात्मनः सर्वान्ति-
करणैरुपाधिभूतैरवच्छेदाभ्युपगमात् सर्वेषामुपहितानां सर्वज्ञातृ-
त्वमप्रमाणम् । अन्यथा स्वस्यैवैकस्मिन्देहे वर्त्तमानानामन्तःक-
रणानां सम्बन्धेन तत्कृतदुःखाद्यननुभवत्वाभ्युपगमे देवदत्तस्य
स्वाशिरःपाण्याद्यवयवनिष्ठवेदनाऽनुसन्धानाभावापत्तेः, जडत्वाप-
त्तेश्च । ज्ञातृत्वादेरुपाधिधर्मत्वाङ्गीकारे उपाधेश्चेतनत्वापत्तेश्च
उपाधेश्चाणुत्वस्वीकारेण शिरःपाण्याद्यवयवैर्युगपदसम्बद्धतया

तद्वत्सुखादीनां युगपदनुसन्धानाभावापत्तेश्च । उपाधेर्मध्यमपारि-
 माणाङ्गीकारे तदवच्छिन्नस्यापि नपात्वापत्त्या बौद्धपक्षस्वीकारा-
 पत्तेश्च, उपाध्यणुत्वानेकपितृनीवाणुत्वाङ्गीकृतमिद्वान्तमद्वाच ।
 उपाधेर्विभुत्वाङ्गीकारे च सर्वस्याप्युपहितत्वेन मुक्तमाप्याभावो
 जगदान्ध्यापत्तिश्च स्यातां, तच्च पूर्वमेव निराकृतमुक्तहेतुभ्यो-
 महापापीयानय पक्षः श्रेयोर्भिः सुदूरादेयः ।

नन्वणुत्वे निरवयवत्वमप्यवश्य भाव्यं, तथात्वे चेश्वरस्य
 तत्राप्यापनात्तदन्तर्यामित्यभङ्ग इति चेन्न । तुच्छराच्छङ्कायाः,
 जीवस्याणुत्वनिरवयवत्वयोः मतोरपि परमेश्वरस्य व्यापनशील-
 त्वेन सर्वत्र व्यापकत्वात् । अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुरितं
 यस्मात्सर्वलोकान्सर्वान्देवान्सर्वत्यनः सर्वभूतानि व्याप्नोति
 स्नेहो यथा कलमपल्लपिण्डभोतप्रोक्षमनुष्मासमिति मदनोत्-
 राभ्यां निर्णीतत्वात् श्रुतिभिः । न हि नियम्यनियन्तृत्वयोर्ग्याप्य-
 व्यापकत्वयोश्च भवे सावयवत्वं निरवयवत्वं च प्रयोजकं,
 तथात्वे साति कालशब्दस्पर्शादीनां निरवयवाणां भगवन्निष्-
 पत्त्वाद्यभावमसङ्गात् । किं तु वस्तुवृत्तिव्याप्यत्वव्यापकत्वानि-
 मिताभूता शक्तिरेव तत्र प्रयोजिका । एवं च सर्वगतस्य परमा-
 त्मनः सर्वव्यापकताशक्तियोगश्रवणात्मवर्ममन्त्रवयम् ।

इत्थ परिमाणोक्तादनिराकृत्य मरुवाविवादं निराकरोति-
 प्रतिशरीरं भिन्न इति । ब्रह्मादिस्वाररान्तेषु मयैकमेकैको
 विलक्षणस्वर इत्यर्थः । एतेन परमात्मनो जीवानां मरुद्वत्त-
 प्यमुक्त मर्बगनस्य ब्रह्मणः सर्वैकत्वात् तथा च “तयोरन्यः
 पिप्पलं स्वाद्वत्पनस्रमन्योऽभिचाकशोनी” निश्रुत्या जीवपरयो-
 विभागश्रवणाद्, अनेनैव जीवानांभनरेतरम्वरूपभेदश्च स्पष्ट एव
 दर्शित । अजोद्यको ज्ञयमाणोऽनुशने नहातेनां मुक्तयोगामनो-
 डन्य इति श्रुतेः ।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमिति—

भगवद्वचनाच्च । एतेनैकजीववादपक्षो निरस्तो भवति । अन्यथै-
कस्मिन्नपि जीवात्मनि मुक्ते मूर्च्छते मृते वा निखिलजीवनिका-
यस्याप्रतीत्यापत्तेः । अनेनैवात्मनामितरेतरसुखादिगुणसाङ्कर्य-
शङ्काऽपि दूरतो निरस्ता ।

ननु स्यादेतत्क्षेत्रज्ञानां प्रतिशरीरं स्वरूपभेदस्तथाऽपि
तत्रैकैकस्य साधनसंपत्त्या क्रमेण मोक्षापत्तौ सत्यां कदा चित्स-
र्वेष्वपि मुक्तेषु सृष्ट्यत्यन्ताभावोऽपि सम्भाव्य इति शङ्कां परिह-
र्तुकामो भगवान्ग्रन्थकारो विशिनष्टि—अनन्तव्यक्तिरिति ।
सङ्ख्यानिरूपितावसानशून्यः । तथा चाह भगवान्पराशरः ।

स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मैः सूक्ष्मतैस्तथा ।

स्थूलैः स्थूलतैश्चैव तत्सर्वं प्राणिभिर्दृतम् ॥

अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम । ।

न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः ॥

सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन्किल ।

आयुषोऽन्ते, ततो यान्ति यातनास्नत्प्रचोदिताः ॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु ।

जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेव निर्णय—

इत्यादिना वद्वानामसङ्ख्यातत्वं निरूपितम् । शास्त्राणामे-
व निर्णय इति निर्णयपदमयोगाच्छङ्काऽवकाशो दूरतोऽपास्तो-
भवति । वद्वो नामानादिकर्मवासनाकार्यदेवतिर्यगाद्यनेकविधश-
रीरेषु तत्सम्बन्धिषु चात्मीयाभिमानकः । सोऽपि द्विविधो मुमुक्षु-
मुमुक्षुभेदात् । आद्यः, आध्यात्मिकादिविविधविचित्रदुःखानुभव-
जातनिर्वेदो निःशेषदुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षमिच्छुः । सोऽपि द्विवि-

धो, भगवद्भावापत्तिकामो निजस्वरूपोपलब्धिकामश्चेति । तस्या-
प्यसङ्ख्यातत्वमाह भगवान् यमः ।

परिहरमधुसूदनमपन्नान् अमुरहमन्यतृणान् न वैष्णवावा-
प्तिमिति ।

द्वितीयस्यानुसन्धेयं भगवद्भावं—

लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति ।

अमुसुशुच वैययिकभोगकामः । सोऽपि द्विविधः । आ-
विश्रेयस्को नित्यसंसारि च । तेषामनन्तत्वं पराशरवाक्याद्गो-
प्यम् । नित्यसंसारिणां विशेषश्च श्रीमुखेन गीतः ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुरीष्वेव योनिष्वि-

त्यादिना । किं च युक्तो द्विविधः । नित्यमुक्तो बद्धमुक्त-
श्चेति । तत्र नित्यमुक्तो गर्भजन्यजरामरणादिप्रकृतिसम्बन्धतत्का-
र्मदुःखविषयकानुभवशून्यत्वे सति नित्यनिरतिशयभगवदीयदर्श-
नादिभजनानन्दैकरसो विश्वस्तेनगरुडादिगणः । तस्याप्यसङ्-
ख्यातत्वं “तादृश्योः परमं भदं सदा पश्यन्ति सूरयः” इत्यादिशु-
क्तिनिर्णीतिं बोध्यम् । बद्धमुक्तश्चानादिकर्मात्मकाविद्यानिरूपित-
प्रकृतितत्कार्यसम्बन्धविनिर्मुक्तः ।

बहवो ज्ञानतपसा पुता यद्भावमागताः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न न्यर्थन्व चेति—

भगवदुक्तेः । भगवद्भावापन्नस्य च तदिच्छाऽनुरूपया
निजेच्छयाऽनन्तविग्रहयोगश्च भगवदवतारवच्छ्रुतिनिर्णीत एव
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सहस्रधा भवत्प-
रिमितो भवतीत्यादिश्रवणात् । तत्सिद्धं बद्धमुक्तभेदबहुलका-
नामपि सर्वेषामनन्तव्यक्तिकस्वमित्यलं विस्तरेण ।

एवमेतावता विशेषसन्दर्भेण नित्यमुक्तादीनां जीवात्मनां स्वरूपगुणपरिमाणसंख्यादिभिः साधारणत्वं निरूपितमिदानी-
षद्धानां विशेषं विवेक्तुं विशिनष्टि—बन्धमोक्षार्ह इति ।

अनादिकर्मात्मकाविद्याऽवच्छिन्नो देवतिर्यङ्मनुष्यादिदे-
हरूपसंसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षावलोकित
आचार्यदेवो भूत्वा तन्मुखनिर्झरितसच्छास्त्रार्थसुधासंज्ञावितो,
निरस्तसंशयादिरोगो भगवत्स्वरूपगुणवैभवादिविषयकध्यानसं-
ततिपरिपाकजन्यसाक्षात्कारनिरस्तकर्मबन्धो भगवद्भावापत्तिरु-
पमोक्षयोम्य इत्यर्थः ॥

यमेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृणुते तनुं स्वाम् ॥

तमक्रतुं पश्याति धीतशोकः धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिष्विद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादि—

श्रुतिभ्यः । परमेश्वरानुग्रहोऽयं विमुरापि श्रवणादिसाधनस-
म्पन्ने भगवदाचार्यभक्तिसंपृक्ते एवाविर्भवति नान्यत्र, ततो न
साधनविषयकशास्त्रबाधस्तदुक्तसाधनवैयर्थ्यं च ।

एतेन भगवदनुग्रहस्य सर्वगतत्वे सर्वमोक्षमसद्गन्, परि-
च्छिन्नत्वे च तुच्छत्वमित्यादिशङ्का दूरतो निरस्ता । यथा
तार्किकमते व्यापकस्यापि गोत्वादेः सास्त्राऽऽदिमत्वेव सम्बन्धः ।
यथोपनिषदानां पक्षे ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वगतत्वेऽपि क्वचिदेव
तदधिकारिविशेष आसन्नमोक्षक एव साक्षात्कारो नान्यत्र,

तद्वत् । एतेनैव सर्वेषामपि भगवतीयगुणानां वात्सल्यसौशील्यकारणपतितेतिज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यादीनां स्वरूपवद् व्यापकत्वं योसादिदानहेतुत्वं स्वाभाविकत्वं यावदात्मवृत्तित्वं मुमुक्षूपास्यत्वं चोक्तं भवति ।

ननु भगवतीयानुग्रहः साधनान्तरापेक्षः स्वतन्त्रो वा । नाद्यः, अन्योन्पाश्रयदोषप्रसङ्गात् । नान्यः । सर्वत्र व्याप्तिप्रसङ्गात्, मुक्तदुःखाद्युच्छेदापचेद्वेति चेन्न ।

तस्य निरेपसत्त्वेऽपि नैर्घृण्यादेिदोषनिवृत्तय उपायान्तरस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य च व्यापानिवृत्तये चान्येषां साधनानां व्याजमात्रत्वेनाभ्युपगमाश्लोक्तविकल्पावकाशः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि “न तत्तमश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत” इत्यादिश्रुतेरनिरतिशयसाम्यस्य विश्वात्मनः पुरुषोत्तमस्यानुग्रहादीनां स्वात्मन्यमेव, तथाऽपि साधनान्तरप्रतिपादकशास्त्रस्यापि स्वमतिहारूपत्वात् स्वतत्प्रतिपादकत्वापकत्वाच्च तस्मिन्वाधे स्वमतिहाहानिप्रसङ्गात् साधनान्तरमपि व्याजीभावेनावश्यदृश्यते । सर्वथा निर्व्याजित्वाभ्युपगमे नैर्घृण्यादिप्रसङ्गेः । तस्मात्साधनान्तरं व्याजीकृत्य स्वतन्त्रमेव फलदानृत्वं भगदनुग्रहस्य, न हि व्याजमात्रस्य वस्तुस्वान्वयहननशक्तिः । अभिप्रसङ्गात् । तथात्वे न कश्चिद्विरोधः । अन्यथा “यमेवैष ह्यनुमे” इत्यादिगावधारणशास्त्रवायाव । उक्तहेतुभ्य उक्तराजान्तर एव श्रेयान् । उक्तं च तद्भगवद्विराद्याचार्यचरणैः “कृपाऽस्य देव्यादियुनि प्रजायत” इति । न च विस्तरेण व्याख्यानं श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणरतोऽञ्जलं शुद्धिराश्रितेति त्वंपदार्थनिर्णयसंक्षेपः ।

उक्तार्थे गम्भदायनिरुदिनप्रमाणमाह ।

तथा चोक्तमित्यादि-तदेव प्रमाणावाक्यमाह । शान-

स्वरूपमित्यादि । ननुदाहृतश्चेद् व्याक्रियतामयं श्लोक इति शङ्कां निराकुर्वन्नाह । व्याख्यातश्चायमित्यादि । सम्प्रदायो-
क्तराद्धान्तश्रुतिं प्रमाणयति—तथा च श्रूयत इति । ता एव दर्श-
याति “तस्माद्वा” इत्यारभ्य; न स पुनरावर्त्तत इति क्रमशोऽत्र
पठनीयाः । ताश्च तत्र व्याख्यास्यन्ते ।

एतद्यो वेत्ति तं मादुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।
अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम ! ।
न सन्ति प्राणिनो यत्र निजकर्मनिबन्धनाः ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सर्वं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
जगद्रश्मो वर्त्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरमित्या—
दिस्मृतयोऽप्यत्रानुसन्धेयाः ।

अथाचेतनं संगृह्णाति—अचेतनपदार्थस्त्रिविध इति ।

अचेतनपदार्थस्त्रिविधः । प्राकृताप्राकृतकालभे-
दात् । गुणत्रयाश्रयभूतं द्रव्यं प्राकृतं, तच्च नित्यं
परिमाणादिविकारि च ।

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी ।

सिताऽसिता च रक्ता च सर्वकामदुधा विभोरिति
श्रुतेः ।

निर्गुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

अचेतनपदार्थश्च नित्या सततविक्रिया ॥

त्रिगुणं कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ।

इत्यादिस्मृतेश्च । गुणाश्च सत्त्वरजस्तमांसि ।

तवेव हि स्वगुणैः क्षेत्रज्ञानां देहेन्द्रियमनोबुद्ध्या-
दिरूपेण परिणतं सर्वावबन्धनहेतुर्मोक्षमति-
बन्धकतया बोध्यते महदादिब्रह्माण्डस्य जगतः
कारणीभूतं च, तत्कार्यं चानित्यं बोध्यम् ।

ब्रह्मैवमिति व्यनक्ति । प्राकृताप्राकृतकालभेदादिति । तत्र तेषु
त्रिविधेषु मध्ये । प्राकृतं लक्षयति-गुणत्रयाश्रयभूतमिति ।
गुणत्रयाश्रयत्वे सति द्रव्यत्वं प्राकृतत्वमिति लक्षणं बोध्यम् ।
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति श्रुतेः । तुच्छत्वपक्षं निराकु-
र्वन्नाह । तच्च नित्यमिति । आद्यन्तशून्यमित्यर्थः ।

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, तदेवर्त्तं तदु सत्यमाहुस्त-
देव ब्रह्म परमं कवीनामित्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सत्यताञ्चधारणाद-
न्ययोगव्यवच्छेदार्थकेनैवकारेण ब्रह्मव्याप्तेरिक्तस्यासत्त्वावधा-
रणाद् मिथ्यैवेदं ब्रह्मण्यज्ञानारोपितं भाति युक्तिरजतवदिति
चेन्न ।

असत् आरोपासम्भवात् । एकत्र सत एवान्यन्नारोप-
नियमात् । न हि स्वरूपेणासतः दाशशृङ्गादेः क चिदारोपो
दृष्टः श्रुतो वा । अन्यथा तिलेभ्य इव सिकताभ्योऽपि तैलो-
त्पत्तेरभ्युपगमः स्यात् । न चारोपे तद्विषयकमतीतिमात्रम-

प्रेक्षितं न विषयसद्भावोऽपीति वाच्यम् । असतः प्रतीतेरेवा-
सम्भवात् । असतः सम्भवः कुत इति वचनात् ।

ननु युक्तौ रजतप्रतीतिवत्प्रतीतेरपि दोषमात्रमेव
कारणमपेक्षितं न विषयसद्भाव इति चेन्न ।

दोषात्मककारणस्यापि तुच्छत्वाविशेषेण भवन्मते प्रतीति-
लक्षणकार्योत्पत्तेरसम्भवात् । कार्यस्य कारणसत्ताऽपेक्षि-
त्वनियमात् । कुत्राप्यसतः कारणत्वाददर्शनाच्च । न चा-
सत्यस्याप्यारोपेऽपि सर्पस्य भयादिजनत्वदर्शनात्कार्यस्य का-
रणसत्ताऽपेक्षित्वनियमभङ्गो दृश्यत इति वाच्यम् । स्व-
पेणासतः कार्योत्पत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वलक्षणकारणत्वासंभवात् ।
सर्पभ्रमस्थलेऽपि सर्पविषयकज्ञानस्यैव भयादिहेतुत्वं न आरो-
पितसर्पस्य । अन्यथा बालस्य सर्पविषयकज्ञानासन्ताभावव-
तोऽपि भ्रमो भयकम्पादिश्च भवेद् न तु तदस्ति, प्रत्युत
सत्यस्यापि सर्पस्य बालैः स्वहस्तसंस्पर्शदर्शनात् । किं च
कारणमात्रस्याप्यसत्त्वाङ्गीकारे कार्योत्पात्तिकथनस्यैवानुपपन्न-
त्वात् । न चासतोऽपि रज्जुसर्पादिज्ञानकारणत्वोपपत्तिवद्भया-
दिकारणत्वोपपात्तिरपि कथं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि
दोषस्यैवासद्विषयकज्ञानकारणत्वान्न, विषयस्य । अन्यथाऽसत्यपि
तमोरूपे दोषे रज्जौ सर्पज्ञानं केन वार्यते तवाभिमतकारणरू-
पस्यासद्विषयस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः ।

नन्वतीतानागतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तिस्थलेऽसत एव दृ-
ष्टिरूपविषयस्य स्वज्ञानजनकत्वदर्शनात्, तथाऽत्रापि संभवस्येवेति
चेन्न ।

अतीतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ तत्कार्यस्येदानीन्तनस्य सत
एवाभादे, रनागतदृष्टिविषयकज्ञानोत्पत्तौ च तज्ज्ञापकरूपका-

रणस्य सत एव ज्योतिःशास्त्रस्य सद्भावत्वात् । नासतो-
 विषयस्य कापि ज्ञानादिकारणत्वमप्रामाणिकत्वात् । न च
 वाचाऽऽरम्भेण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव ससमिति श्रुतिसि-
 द्धत्वाद् ग्रहणं विवर्त्तमेवेदं सर्वमिति वाच्यम् । विकारो नाम-
 धेयमित्यत्र विकारशब्दपाठादेव विवर्त्तपक्षस्योक्तश्रुत्यैव नि-
 रस्तत्वात् । विकारो नामधेयमित्यत्र, विकारत्वं च परि-
 णमनशील एव द्रव्ये दृष्टचरम्, अन्यथा भ्रान्तिर्नामधेयमित्युक्तं
 स्यात् । किं च विवर्त्तदृष्टान्तानां भवदीभमतानां श्रुतिरजतर-
 स्यात् । किं च विवर्त्तदृष्टान्तानां भवदीभमतानां श्रुतिरजतर-
 गा आमनन्ति “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवसमतं मतं
 भवस्य विज्ञातं विज्ञातमिति,” कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति,
 यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्तमयं विज्ञातं स्याद्, यथैकेन
 लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादित्यादिना कारणविज्ञानेन
 कार्यविज्ञानं प्रतिज्ञातं, तत्र यथा मृत्पिण्डस्य घटाद्युपादानका-
 रणस्य विज्ञानेन सर्वं मृत्तिकारजातं घटादिरनुभूयते मृत्तमय-
 त्वेन, न तथा रज्जुज्ञानेन सर्पमात्रस्य रज्जुमयत्वेन विज्ञानं श्रुति-
 ज्ञानेन रजतमात्रस्य श्रुतिमयत्वेन वा विज्ञानं दृष्टचरं श्रुतं च,
 सर्वानुभवविरोधात् । श्रौतप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तस्मात्सदेवेदं
 सर्वमिति राद्धान्तः श्रौतत्वात्साधीयान् । तथा च श्रुतिः स-
 देव सोम्येदमग्र आसीत् ।

गौरनायन्तवती जानित्री भूतभाविनी, ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शा-
 ख एषोऽश्वत्थः सनातनः तत्सदासीत् प्राणा वै सर्वे
 तेषामेव सत्यम्,

असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः
 भक्तिं हरेर्न विदुर्ये परां हि ।

यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्

सृष्ट्वा त्वभूत् सत्यकर्मा महात्मा ॥

अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते अथै-
नमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुतेऽष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादि,
सत्त्वाच्चावरस्य, असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषाद्, युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यादिन्यायः—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्—

असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरमिति—

भगवद्भवनं च । नन्वसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिनाऽसत्य-
स्यापिश्रवणात् कथं विरोधपरिहार इति चेत्तत्राह-परिणामादि-
विकारि चेति । विकारित्वरूपासत्त्वपरत्वादुक्तवाक्यस्य सूक्ष्मा-
वस्थाऽऽपत्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा । तथा चाह भगवान्पराशरः—

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकारवदिति—॥

विष्णुपुराणे । तस्माद्विकारिसत्ताकस्येदंकारास्पदस्य ज-
गतः कारणावस्थायामनभिव्यक्तनामरूपकत्वादसदादिशब्दवा-
च्यत्वाभिधानमप्यविरुद्धम् । कार्यावस्थायान्त्वभिव्यक्तनामरूपक-
त्वादाविर्भूतविस्तारकसदादिपदवान्यताम्भजत इति श्रुत्यविरो-
धः । अन्यथा कथमसत्तः सज्जायेतेति वाक्यशेषविरोधात् ।
तथा चोक्तं वैष्णवे श्रीध्रुवेण—

न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ।

संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥

बीजादङ्कुरसंभूतो न्यग्रोधः सुसमुत्थितः ।

विस्तारं च यथा याति त्वचः सृष्टौ तथा जगदिति ॥

वक्ष्यते च भगवान् सूत्रकारः “पटवच्चे”ति सूत्रेण ।
 यथा संकुचितः पटः पटत्वेनागृह्यमाणोऽपि पट एव, प्रसारणे
 तु पटत्वेन स्पष्टतया गृह्यत एव, तथा तिरोभावापन्नमव्यक्तमपि
 जगत्कार्यत्वेन नायरूपाभ्यामगृह्यमाणमपि सदेवा, विभूतं तु
 प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्त्वेन स्पष्टं गृह्यत इति सूत्रार्थसंग्रहः ।

नन्विदं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदित्यनुमानं कार्या-
 सत्त्वे प्रमाणमिति चेन्न । दृश्यत्वस्य हेतोः साध्याभाववति
 ब्रह्मण्यतिव्याप्तत्वात् साधारणानैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासत्वात् ।
 एवं दृश्यत्वाविशेषाद् ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं समानमेव । ब्रह्म
 मिथ्या दृश्यत्वात् प्रपञ्चवदितिप्रयोगोऽपि वक्तुं समक्षतः ।
 श्रूयते च तस्य दृश्यत्वमू-आत्मा वारे द्रष्टव्यः, आत्मन्यरे दृष्टे श्रुते,
 दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या, सदा पश्यन्ति सूरयः, यच्चत्पश्यसि तद्दद,
 तमसः पारं दर्शयति, तस्मिन् दृष्टे परावरे, इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

ननु न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा न संदृशा, तिष्ठति रूप-
 मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वप्रमा-
 णाविषयत्वाद् दृश्यत्वनिषेधाद् ब्रह्मणो नोदाहृतवाक्यविषयत्वं,
 किन्तु मायाशबलस्यैव बुद्धिदृष्टिविषयत्वाभ्युपगमाद्, न निर्गुण-
 निर्विशेषस्य, मायाशबलस्य तु दृश्यत्वमिथ्यात्वयोरिष्टापन्नत्वाद-
 स्माकमिति चेन्न ।

दर्शनविषयस्यैव परत्वविधानाद्योक्तसिद्धान्तस्य साधीयस्त्वं-
 प्रमाणवत्त्वं च । स एतस्माज्जीवयनात्परात्परं पुरि शयम्पुरुषधी-
 क्षते प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां कारणं हियत्पश्यन्ति सूरयो
 नित्यं तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः परस्यैव ब्रह्मणो
 दर्शनयोग्यत्वावेपानात् । निषेधश्रुतीनां दर्शनयोग्यत्वमपि दृष्टे-

विषयकदर्शननिषेधपरत्वेन नैराकाङ्क्षयाद् । निर्णीतं स्वयमेव श्रीमुखेन—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमि—॥

त्यादिना । तस्माद्धेत्वाभासकमिदमनुमानं न प्रमाणपदवीमारोढुं शक्नोतीति सिद्धमुक्तसिद्धान्तस्यैव गरीयस्त्वम् ।

उक्तार्थे शास्त्रं प्रमाणयति—गौरनाद्यन्तवतीत्यादि ।

गुणानुदिशति । गुणाश्चेति । तत्र ज्ञानादिकारणत्वे सति गुणत्वं सत्त्वगुणत्वम् । सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति वचनात् । इदं सत्त्वं ज्ञानसुखाद्यभिमानेन बन्धकारणं रजस्तमोऽभिभवपूर्वकमुत्कटं च सन्मोक्षनिमित्तं च भवति शमदमादिसाधनरूपेणेति विवेकः । लोभादिकारणत्वे सति गुणत्वं रजस्त्वम् । रजसो लोभ एव चेति वचनात् । एतदेव लोभादिना क्षेत्रज्ञानां सत्त्वनिष्ठा प्रच्यवनहेतुः । प्रमादादिकारणत्वे सति गुणत्वं तमस्त्वम् ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव चेति

वचनाद् । इदमेव स्वपरस्वरूपावरणहेतुभूतम् ।

अथ प्राकृतस्य फलं दर्शयति—तदेवेति । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः । स चाप्राकृतं वस्तु व्यावर्तयति, प्राकृतमेव बन्धहेतुर्नाप्राकृतमित्यर्थः । स्वगुणैरुक्तलक्षणैः सत्त्वादिभिः । यद्यपि सत्त्वगुणस्य मोक्षहेतुत्वमपि निरूपितं, तथाऽपि ज्ञानसुखादिसङ्गेन बन्धकत्वं तस्यापि गीतत्वात् तदभिप्रायेण बन्धहेतुत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघेति—

गानात् । चेन्नज्ञानामिति । अनादिकर्मात्मकावेद्यासंकुचितज्ञानानामित्यर्थः । देहो द्विविधः । सूक्ष्मस्थूलभेदात् । इन्द्रिया-

णि द्विविधानि । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च । तत्र श्रोत्रत्वक्-
चक्षुरसनघ्राणभेदात् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । तेषां शब्दस्पर्शरूप-
सगन्धविषयकज्ञानकारणत्वात् । वाक्पाणिपादपायूपस्थानां
पञ्चानां च वचनादानगत्युत्तमर्गानन्दानां कर्मणां हेतुत्वात् कर्मे-
न्द्रियत्वं हेतुम् । पुट्यादिरूपेणेतज्जादिपदेन चित्तादङ्गारादिमं-
ग्रहः । महदादिप्रज्ञाणदान्तं कार्यं प्रकृतिकार्यत्वात् त्रिगुणस्वर-
द्रव्यत्वाच्च सर्वं प्राकृतमेवेति संक्षेपः ।

इत्थं प्राकृतं निरूप्यामाकृतं संग्रहीतुमुपक्रमत उद्देशस्त-
णप्रमाणैः ।

अधेसादिना ।

अद्याप्राकृतं नाम त्रिगुणप्रकृतिकालात्यन्त-
भिन्नमचेतनं च । आदित्यवर्णा तमसः परस्ता-
दिति श्रुतेः । तच्च प्रकृतिमण्डलभिन्नदेहावृत्तिनि-
त्यविभूतिविष्णुपदपरमव्योमपरमपदादिशब्दा-
भिधेयम् । योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् तिष्ठति,
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः, एते वै
निरयास्तात लोकस्य परमात्मन इत्यादिवचने-
भ्यः । तच्च भगवतीयानादिमण्डलान्मयतदीयानां
नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकरूपं परि-
णामादिविक्रियाऽनहं च । कालानीतत्वान् ।

कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यदिभूतेः प-
रिणामहेतुः ।

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ ! स्वाभाविकं परमि-
त्यादिवचनात् ।

अथानन्तरं प्राकृतवस्तुनिरूपणानन्तरं तत्राप्राकृत नामे-
त्युद्देशः । उदिष्टस्य लक्षणमाह—त्रिगुणप्रकृतिकालविलक्षण-
प्रकाशात्मकानाधरकस्वभावत्वे सत्यचेतनमिति । उक्ता-
र्थे श्रुतिं प्रमाणयति—आदित्यवर्णमिति । आदित्यवर्णमित्यनेन
प्रकाशरूपत्वम् अनावरकत्वं चोक्तम् । तमसः परस्तादित्यनेन च
तमःशब्दवाच्यप्रकृतिकालाभ्यां विलक्षणत्वमित्यर्थः । एवं सामा-
न्यतो निरूप्य तस्य विशेषं संग्रहीष्यन् तत्पर्यायविशेषानाह ।
तच्च प्रकृतिमण्डलभिन्नदेशवृत्तिनित्यविभूतिविष्णु-
पदपरमव्योमपरमपदादिशब्दाभिधेयमिति । उक्तपर्या-
येषु श्रुतिमुदाहरति—योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमस्त्रितयादिना ।
तस्य विशेषान्तरमाह—तच्चेत्यादिना । भगवतीयो य आत्म-
वदनादिसंकल्पस्तस्मात्कारणात् । तस्य श्रीभगवतः । तदी-
यानां पार्षदादीनाम् । तेषां द्वैविध्यमाह—नित्यमुक्तानां चेति ।
नित्याश्च मुक्ताश्च तेषामिति द्वन्द्वसमासोऽभ्यानुसन्धेयः । तत्र
नित्यानां विग्रहस्यानादित्वमनादियोगश्च । मुक्तानां तु विग्र-
हस्यानादित्वेऽपि तद्योगमात्रस्य मोक्षावस्थाया भगवत्प्रसादैक-
लभ्यत्वप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिकालीनत्वमिति विवेकः । भोग्या-
दिरूपेणेत्यत्रादिपदेन भोगोपकरणं भोगस्थानं च गृह्यते । तत्र
नित्यमुक्तानां भोग्यं भगवद्विग्रहादि, भोगोपकरणं च स्वविग्र-
हादि भूषणायुधयानासनकुसुमसुगन्धसूक्तचन्दनादिकं च, भो-
गस्थानानि च गोपुरचत्वरमाकारमणिमण्डपसरोवरोपवनादि-
कानि । तत्र परिणामादिविकारशङ्का वारयति—परिणामादि-

विक्रियाऽनर्हं चेति । निर्विकारत्वं हेतुगुणेन प्रतिपादयति—
कालातीतत्वादिति । उक्तमर्थं शास्त्रोक्तेन द्रव्याति-कला-
मूहूर्त्तादीति । तत्र कालप्रभावाभावान्निर्विकारत्वमित्यर्थः ।
तन्मूलकानुमानं चाप्यत्र प्रमाणम्—अप्राकृतद्रव्यं निर्विकारं का-
लातीतत्वाद् यदेवं तदेवम्, आत्मवादिति, व्यतिरेके च यन्नैवं
तन्नैव पृथिव्यादिवदिति ।

ननु लीलाविभूतेः कालाधीनत्वदर्शनादुक्तस्य हेतोरनैका-
न्तिकत्वादप्रामाण्यामिति चेन्न ।

लीलाविभूतौ परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यानुकरणमात्रत्वा-
न्नोक्तदोषावकाशः । नित्यविभूतौ तु न तच्छङ्काऽवकाशग-
न्धोऽपीति वक्ष्यते कालनिर्णयसंदर्भ इत्यप्राकृताचेतनसंग्रहः ।

प्रतिज्ञातेषु त्रिविधाचेतनविषयेष्ववशिष्टं कालं लक्षणप्रमा-
णाभ्यां निर्णेतुकामः प्रथमं तल्लक्षणमाह । अथ प्राकृताप्राकृ-
तोभयभिन्नाचेतनद्रव्यविशेषः कालपदार्थ इति ।

अथ प्राकृताप्राकृतोभयभिन्नाचेतनद्रव्यवि-
शेषः कालपदार्थो नित्यो विभुश्च । अथ नित्या-
नि ह वै पुरुषः प्रकृतिः काल इत्यादिश्रुतेः । सदेव
सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतौ सृष्टेः प्रागग्रश-
ब्दवाच्यस्य कालस्य सत्यत्वश्रवणाच्च ।

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज !

विद्यते,

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते,
 इत्यादिस्मरणाच्च । स च भूतभविष्यद्वर्तमा-
 नयुगपत्तूचिरक्षिप्रादिव्यवहारासाधारणहेतुः सृ-
 ष्ट्यादिसहकारिपरमाण्वादिपरार्द्धावसानव्यवहा-
 रासाधारणं च । तस्य च पुराणेषु प्रसिद्धत्वान्नात्र
 विस्तारः । सर्वमपि प्राकृतवस्तु कालतन्त्रम् ।
 कालस्य सर्वनियामकत्वेऽपि परमेश्वरनियम्य-
 त्वमेव । ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति श्रुतेः ।
 लीलाविभूतौ तु परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यानु-
 करणमात्रमेव । नित्यविभूतौ तु न तत्प्रभावश-
 ङ्कागन्धोऽपीति विवेकः ।

अथ प्राकृताप्राकृतद्रव्यनिर्णयानन्तरमिदमर्थः । स नित्यो-
 विभुश्चेति । अथोक्तार्थे श्रुतिस्मरणयति—अथ नित्यानि ह
 वै पुरुषः प्रकृतिः काल इति ।

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र कालस्य भूतत्वनिर्दे-
 शाद् अनित्यत्वमेव, ध्वंसाभावप्रतियोगिन एव वस्तुनो भूतत्व-
 निर्देशदर्शनान्नोक्तसिद्धिरिति चेत् ।

तत्र श्रुत्यन्तरमुदाहरन्नुपपात्तिं दर्शयति तन्मुखेनैव, सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतौ सृष्टेः प्रागग्रशब्द-
 वाच्यस्य कालस्य सत्यत्वश्रवणाच्चेति । न हि ध्वंसा-
 भावप्रतियोगिन एव भूतत्वनिर्देशार्हत्वमिति नियमः, तस्मिन्नेव

वाक्ये नित्यशुद्धस्य ब्रह्मणो भूतत्वादिर्देशश्रवणात् । तस्यापि ध्वसाभावो भेदाद्विरङ्गीकार्य एव तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्व-
 साम्यमेव । अयं भावः । कालस्य नित्यत्वादखण्डत्वेऽपि औपा-
 धिककार्यरूपेणानित्यत्वस्यापीष्टत्वात् सर्वं समञ्जसम् । उपाधिश्च-
 सूर्यपरिभ्रमणरूपा क्रियैव । तेनैवोपाधिना परमाण्वादिपरार्द्धा-
 वसानसमयनिर्देशो ह्यविरुद्धः । तस्य च पुराणेषु विस्तारित-
 त्वान्महर्षिभिरीत । तदेवार्थतः स्मृतिमुखेनोपोद्बलयति-अ-
 नादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यत इति । वैष्णवे
 तस्यानाद्यनन्तत्वविधानात् । तत्रैव वाक्यान्तरं प्रमाणयति-न-
 सोऽस्तीति । तस्य कार्य संग्रहेण दर्शयति-स चेति । उक्तल-
 क्षणः कालः । भूतभविष्यदादिव्यवहारहेतुत्वात् । तद्व्यवहारस्तस्यौ-
 पाधिककार्यभूत इत्यर्थः । तस्य शक्तिं दर्शयति-सर्वमपि प्राकृ-
 तवस्तु कालतन्त्रमिति । यद्यप्यत्र प्राकृतशब्दमयोगैवैश्व-
 रादिव्यावृत्तिस्तथाऽपि मन्दमतीनां सन्देहनिवृत्तये स्पष्टत्वेनाह-
 कालस्येत्यादिना । परमेश्वरनियम्यत्वमेवेति । तस्य सर्व-
 नियन्तृत्वाद् । नियम्यत्वं चात्रोपलक्षणं परमेश्वराधेयत्वं तद्व्याप्यत्वं
 तदात्मकत्वं चोपलक्षयति । एतेन सेश्वरजगत्कालाधेयमिति
 पक्षो निरस्तो बोध्यः । उक्तार्थस्य श्रौतत्वयोगं विधत्ते-ज्ञः काल
 काल इत्यादि । तत्र ज्ञः सर्वज्ञः, सर्वदेशकालवस्तुविषयकसामा-
 न्यज्ञानाश्रयत्वात् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्यन्तरात् । कालस्यापि
 कालो नियन्ता सर्वान्तर्यामित्वादेव, एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः ।
 गुणीति । स्वाभाविकनिरतिशयापरिमितयावदात्मवृत्तिज्ञानश-
 क्तिव्रतेजोवीर्यकारुण्यदयासमातितिक्षावात्सल्यसौशील्यार्जवा-
 द्यनन्तकल्याणगुणान्विः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया नेति श्रुतेः ।
 सर्ववित्सर्वविशेषज्ञानाश्रयः । ज्ञ इत्यत्र सामान्यज्ञानस्य, सर्वविदि-

वाक्यावसाने मङ्गलमाचरति सम्मन्त्राचार्यनतिलक्षणं
 श्रीविश्वाचार्यमणीनेन श्लोकेन-शङ्खावतार इति । तं श्रीनि-
 थासामिति । श्रीनिवासाचार्य शरणं प्रपद्ये इति । साधनत्वेन फल-
 रूपत्वेन चाश्रयामीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह-पुरुषोत्तमस्येति । सारा-
 ऽस्यरूपदार्ढ्याभ्यामुत्तमस्य श्रीकृष्णस्य शङ्खावतारः । यस्य
 ध्वनिरचिन्त्यशक्तिरिति । तथाभूतायां शक्तौ हेतुमाह-शा-
 स्त्रमिति । शास्त्ररूपत्वात्तद्व्यवनेरचिन्त्यशक्तित्वमित्यर्थः । यद्वा-
 ऽचिन्त्यशक्तीति शास्त्रविशेषणम् । तस्याचिन्त्यशक्ति-
 योगस्य सुप्रसिद्धित्वात् । उक्तार्थे प्रमाणं वदन्नचिन्त्यशक्तित्वं
 व्यनक्ति-यत्स्पर्शमात्रादिति । ध्रुव औत्तानपादिः । यथा
 पूर्वं स्पर्शमात्रेणैव ध्रुवाय शक्तिं समचारयत् तथैव ममापि तच्च-
 रणाश्रयणादेव शास्त्रमव्यक्तशक्तियोगः स्यात् । तस्माच्छेषस्का-
 मैस्तच्चरणारनिन्दमेव सकलपुरुषार्थसिद्धये नितरां वरणीयम् ।
 तस्यैव मुमुक्षुगतित्वादिति भावः ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 विद्यां तस्मै ध्रुपदिष्ट्वांश्च कृत्स्नाम् ।
 तं श्रीगुरुं सर्वबुद्धिप्रकाशं
 देवाऽऽचार्यं सततं चिन्तयेऽहम् ॥

इति ब्रह्मजिज्ञासाऽधिकरणम् ।

अथ व्युत्पादितस्य पदार्थस्य लक्षणप्रमाणसापेक्षत्वादनु-
वादपूर्वकं लक्षणप्रमाणाभ्यां दाढ्यार्थं प्रथमं लक्षणसूत्रं व्याख्यातुं
मतीजानीते-एव मित्यादिना ।

एवं निर्वचनमुखेन व्युत्पादितं जिज्ञास्यं ल-
क्षणमुखेनापि निरूप्यते-जन्माद्यस्य यत इति ।

जन्माद्यस्य यतः १।१।२

जन्माऽऽदिर्यस्य तदिदं जन्मादि, सृष्टिस्थिति-
लयम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । लम्बकर्णमान-
येतिवत् । अस्येतिशब्दः कार्यपरः । यत इति कार-
णात्मकब्रह्मवाचकः । यतो यस्मात् सर्वेश्वरात्
सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परमकारणात् सर्वनियन्तुः पुरु-
षोत्तमाच्छ्रीभगवतोऽस्य विश्वस्य नामरूपाभ्यां-
व्याकृतस्य त्रिविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्य नियतदे-
शकालफलोपभोगाश्रयभूतस्य तर्कागोचररचनस्य
जन्मस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्म तदेव जिज्ञा-
स्यमिति सूत्राक्षरयोजना । यत्तच्छब्दयोर्नित्यसम्ब-
न्धात् । तथा च श्रुतिः-यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्याभिसं-
विशन्ति तद् ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिः ।

एवम् उक्तप्रकारेण । जिज्ञास्यं जिज्ञासाविषयो ज्ञेयमिति यावत् । लक्षणसूत्रं च, जन्माद्यस्य यत इति । लम्बकर्णमिति । यथा लम्बकर्णमित्यस्य सावयवार्थोपस्थापकत्वं तथाऽत्रापीति ज्ञेयम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यतो यस्मादित्यादि । यस्मात् सर्वेश्वराद्भगवतोऽस्य जन्मादयः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेत्यन्वयः । पदसन्निवेशप्रयोजनं व्यनक्ति-सर्वेद्वयरेति । ईश्वरशब्दस्य ब्रह्मा दिलोकपालेष्वापि तद्वाचकतया व्यभिचारात् तद्वारणाय-सर्वेति । ईश्वरेश्वरादिति यावत् । तमीश्वराणां परमं महेश्वरमिति श्रुतेः । तत्र हेतुगर्भितविशेषणद्वयम्—सर्वज्ञात् सर्वशक्तेरिति । वक्ष्यमाणेषु कारणत्वेन प्रतीयमानेष्वन्याभिप्रेतेष्वतिप्रसङ्गवारणाय विशेषणं-परमेति । अभिन्ननिमित्तोपादानकारणादिति यावत् ।

नन्वभिन्ननिमित्तोपादानस्य काष्पदृष्टत्वात् कथमेवं व्याख्यायत इति चेन्न । कस्य चिन्मते घटेऽथरसंयोगादौ जीवगतज्ञानादौ च कार्य ईशजीवयोस्तथाभूतकारणत्वदर्शनाभासन्ताप्रसिद्धिः । तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं सिद्धयत्येव । न केवलमेतावतैव तर्केण प्रामाण्यं, “प्रकृतिश्चे”ति शास्त्रस्यापि वक्ष्यमाणस्य प्रमाणत्वात् सुतरामसम्भवाभावः । तत्रापि हेतुमाह—सर्वनियन्तुरिति । भगवच्छब्दस्यान्यत्रापि जीवे गौणत्वेनातिव्याप्तेस्तच्छङ्का निरस्यति—पुरुषोत्तमादिति । कार्यं विशिनाष्टि-भामरूपाभ्यामिति । नाम देवदत्तादि, रूपयारुतिर्देवतिर्येदम्, नृप्यादि, ताभ्यां, नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः । व्याकृतस्य । विकारभाजितस्य । विविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्येति । विविधैरनेकैर्विभक्तेरनादिकर्मतन्त्रतया स्वस्वकर्मानुरूपविभागवैचित्र्यं भजद्भिर्भोक्तृभिस्संभिन्नस्येति । अनेन जीवानामनेकत्वे विचित्रकर्मणां चानादित्ये सिद्धे सति विश्वस्याप्यनादित्व-

सिद्धितरत्वेन सत्कार्यवादस्य सुतमां सिद्धिः सूचिता । तथा च श्रुतिः—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाकशास्त्र एषोऽश्वत्थः सनातन इति । अथैनमाहुः सत्यकर्मोति । सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्नित्यकर्मोति, नित्यं ह्येवासौ कुरुत इत्यादि । ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति भगवदुक्तेश्च । कथं तर्ह्युत्पत्तिरुच्यते । शृणु । न तावत्कूटस्थत्वमस्य जगतोऽस्माकं विवक्षितं, किं तु जडाजडवेदात्मकस्य प्रपञ्चस्य मध्ये जडस्य परिणामिसत्तावत्त्वेन स्थूलसूक्ष्मावस्थाऽन्तरव्यक्ताव्यक्तनामरूपान्तरविभागेनावस्थितिरत्रोत्पत्तिमलयशब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते । चेतनस्य तु स्वानादिकर्मणामनन्तानां प्रबलस्यैकतमस्य भोक्तृमौन्मुख्याय स्थूलशरीरसंयोगे सतितद्भोगार्हज्ञानशक्त्यादिप्रकाशनं जन्मशब्देन विवक्षितम् । तदत्यन्तास्मरणे स्थूलदेहवियोगपूर्वकं भोगाद्यनर्हताऽऽपत्तिर्मुत्युनाशादिशब्दैरभिधीयते । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति स्मृतेः । इतरथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । वेदानां जन्मादयस्तु निर्विकारित्वेनैवाविर्भावतिरोभावमात्रं, न त्वानुपूर्व्यन्यथाभावः ।

ननु तस्माद्यज्ञात् सर्वदुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इति जन्मश्रवणादिति चेन्न ।

अत्रापि वाक्ये जनिशब्देनाविर्भावमात्रमेव विवक्षितम् । अन्यत्र च, “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यहृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः” इत्यादिना ब्रह्मनिःश्वसितन्यायेनाविर्भूतेरेव स्पष्टतया प्रतिपादनात् । तस्मात् सत्कार्यवादस्यैव श्रुतिसम्मतत्वेन श्रीभगवत्सूत्ररुतां सुतरां सम्मतत्वम् ।

ननु वेदस्य यदि जन्मादि नास्ति तर्हि तदभ्युपगमे पुनश्चौपचारिकत्वसाधने महामर्यासे किं फलं स्यात् । उच्यते । तदुत्पत्ते-

श्रौषचारिकत्वस्य च श्रुतिप्रतिपादितत्वेन श्रुत्यर्थसिद्धेरेव फल-
 त्वं भगवतो वेदकारणत्वसिद्धेरपि फलत्वमनपन्ध्वमिति । अयं
 भावः । वेदस्योत्पत्तिरात्रिभूतिरूपा वेदेनैव प्रतिपाद्यते, तदनङ्गो-
 कारे श्रुतेर्निर्दिष्टपयत्वदुष्परिहार्यम् । तदर्थं वैदिकानां तदुत्तेरभ्यु-
 पगमः । किं च भगवतः सर्वकारणत्वं प्रतिज्ञातं, वेदस्यापिर्भावा-
 ऽभावाङ्गोकारे तदव्याप्तं स्यात्, तस्माद्वेदस्याप्याविर्भावो-
 त्पत्तेरुभयसिद्धान्तयोगक्षेमायावश्यतयाऽङ्गीकार्यत्वमित्यल विस्त-
 रेण मासङ्गिकेन । प्रकृतमनुसरामः । अस्य सर्वज्ञानन्यकार्यत्वं
 द्रष्टव्यं विशेषणाभ्यां-नियतेत्यादि । नियतौ संस्कारानुरूपौ
 देशकालौ येषां तथाभूतानां फलानां तदुपभोगानां चाश्रय-
 भूतस्यात एव सर्वेषां तर्कगोचर रचनं यस्येति । न चैव-
 भूतकार्यस्य सर्वज्ञानन्यस्य कारणत्व भवितुमर्हति । मनसा त्वर्य-
 माण एव कार्ये स्वज्ञानपौरुषाद्यनुसारेण कर्तुः प्रपन्नस्य
 दर्शनादिति भावः । मायावादिमते जगत्कारणत्वोपलक्षितस्य
 ज्ञेयत्वमतिपादनात्तत्र व्यभिचारनिवृत्तये श्रुतेर्नैव तत्पदेन
 प्रतिज्ञापयति-तदेव जिज्ञास्यमिति । सूत्राच्चरेति । सूत्रगतानां
 पदानां योजनाऽन्वय इत्यर्थः । तद् ग्रहणस्य तच्छब्दाध्याहारे किं
 मानमित्याशङ्क्य नित्यसम्बन्धस्यैव मानत्वमाह-यत्नदिति । सम्ब-
 न्धस्योभयनिष्ठत्वेनैककथनस्योभयग्राहकत्वमनवद्यमिति भावः ।
 तत्र प्रमाणशङ्कावारणाय विषयवाक्यमवतारयति-तथा चेति ।
 यतो वा इत्यादिश्रुत्यर्थस्तु सूत्रार्थेनैव व्याख्यातः । किं च जन्म-
 मात्रस्यैव लक्षणत्वे पित्रादीनामपि पुत्रादिजन्मकारणत्वात्, तत्रा-
 तिप्रसङ्गवारणायामिदं विद्वन्तीति । उभयस्यापि लक्षणत्वे
 मृदादौ व्यभिचारस्तेषामपि घटादेरुत्पत्तिलययोः कारणत्वस्य
 प्रतिद्वत्वात्तद्व्यावृत्तयेऽसाधारणं विशेषणद्वयमाह-येन जातानि

जीवन्ति यत्प्रयन्तीति । मपदसन्निवेशप्रयोजनं तत्र प्रयन्तीति प्रकर्षेण कर्मबन्धध्वंसेन यन्ति प्राप्नुवन्तीति मुक्तानां प्राप्यत्वं सूच्यते । वक्ष्यते च, मुक्तोपसृप्येत्यादिसूत्रेण । अभिसंविशन्तीस-
नेन प्रलयकालिकप्रवेशो विवक्षितोऽतो न पौनरुक्त्यशङ्काऽवकाश इति । कैश्चित्तु सृष्टिस्थितिसंहारनियमज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा अष्टौ जन्मादिपदेन व्याख्यायन्ते । तच्चिन्त्यम् । विषयवाक्येऽपठनात् । अन्यथा सुखं दुःखम्भवो भाव इत्यप्रोक्तानाम्, अन्यत्र चोक्तानां च सर्वेषामेव लक्षणत्वप्राप्तेरिति भावः ।

एवं वाक्यार्थो व्याख्यातः । इदानीं स्वसिद्धान्तासहिष्णुता-
वर्ता कारणे विवदमानानां मतं स्वयं प्रेक्षको भूत्वा तेषां मुखेनैयंकैकं निरासयति । तत्र प्रथमजीवकारणवादी उत्तिष्ठते-नन्विद्यादि ।

ननु सामान्यनिर्देशस्य विशेषपारतन्त्र्या-
दिति न्यायेन यत इति सामान्योक्त्या,

जीवाद् भवन्ति भूतानि

जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः ।

जीवे प्रलयमिच्छन्ति

न जीवात् कारणं परमिति-

श्रुत्या विशेषत्वेन विधानाज्जीवस्यैव कारण-
त्वमिति चेन्न ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयमि-
त्यादिना कारणस्यैकत्वप्रतिपादनात्, चेतनश्चेत-

नानामित्यादिना, अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिना च जीवानामनन्तत्वोक्तेर्जीवकारणवादे बहुत्वप्रसङ्गान्न जीवस्य कारणत्वं, किं तु, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे, आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत, ब्रह्मा देवानां प्रथमः संधभूव विश्वस्य गोप्तेति श्रुत्या सर्वप्रसिद्ध्या च एकत्वपूर्वकारणत्वप्रतिपादनाच्चतुर्मुख एव जगत्कारणमिति चेन्न ।

तस्य पूर्ववर्त्तित्वासिद्ध्या कारणत्वस्याप्यसिद्धत्वात् । तथा हि । न सन्न चासच्छिव एव केवल इत्यन्यनिषेधपुरस्कारेण पूर्ववर्त्तित्वं केवलत्वं चोच्यते । तथैव हिरण्यगर्भस्यावरत्वमपि, हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानमिति । अतः शिवस्यैव जगत्कारणत्वं निश्चीयत इति चेन्न ।

तस्यापि कालादिपारतन्त्र्यात् । तथा च । ममापि कालो ग्रसते कुतः पुत्र ! रसायनमित्यादिना स्कन्दं पुत्रं प्रति स्वयमेव त्रिलोचनेनोक्तत्वात् ।

कालं तथाऽन्ये इति श्रुतेः । तथाच षष्ठेऽंशे वादरायणः ।

कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव ।।

कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यधरोऽर्जुन ! ॥

सृष्टाः कालेन, कालेन पुनर्यास्यन्ति संयमम् ।

कालात्मकमिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहीति-
स्मृतेश्च ।

काल एव जगद्धेतुर्भवत्विति चेन्न । श्रुत्या काल-
वादिनां भ्रान्तित्वप्रतिपादनात् । “कालं तथाऽन्ये
परिमुह्यमाना” इति । तत्रैव स्वभाववादिनां विवेकि-
त्वप्रतिपादनात् । स्वभावमेके कवयो वदन्तीति ।

स्वभाव एव जगत्कारणमिति चेन्न । अघटि-
तत्वात् । तन्मते च न कारणसापेक्षं कार्यम्,
अपि स्वत एव । तत्र पृच्छ्यते, स्वाभाविकं
जगदिति प्रतिज्ञायां तत्साधको हेतुरस्ति, न वेति ।
भावपक्षे स्वभाववादहानिर्यत्तत्र साधनं हेत्वन्तरं
तदेव तत्र मुख्यकारणं, तस्य चौपचारिकत्वापत्तेः ।
द्वितीये हेत्वन्तराभावपक्षे मूकताऽऽपत्त्या प्रतिज्ञाभ-
ङ्गः । तस्मान्न स्वभाववादसिद्धिः ।

स्यादेतत् । तेषामुक्तैर्हेतुभिः कारणासि-
द्धता । किञ्चासदेव सोम्येदमग्र आसीत्ततः
सदजायत इति छान्दोग्यवाक्याद्, अक-

स्माद्धीदमाविरासीदकस्मात्तिष्ठति अकस्माद्द्वय-
मभ्युपैतीत्यादेश्च, न कोऽपीत्येकः सर्वाभावस्तस्यैव
नैयायिकानां मते घटादीनां कारणत्वं प्रागभा-
वस्यैव जगद्धेतुत्वं घटते । तस्मादभाव एव जग-
त्कारणमिति चेन्न । स्वतोऽभावरूपस्य गगनकु-
सुमायमानस्य भावात्मककार्योत्पादनेन कथमप्य-
सामञ्जस्यात् । नहि शशविषाणादीनां कार्योत्पा-
दनं कुत्रापि दृष्टिश्रुतिगोचरः । तस्मान्नाभावो जग-
द्धेतुः । दृष्टान्तस्यापि तार्किकाणां स्वबुद्धयोत्प्रेक्षित-
त्वेनाऽप्रामाण्याद्, दार्ष्टान्तविरुद्धत्वाच्चेति दिक् ।

सामान्यनिर्देशस्य । यत्तच्छब्दनिर्देशस्य । विशेषपार-
तन्त्र्यादिति । तद्गुणजासूधिकतमासाधारणधर्मवाचकशब्दा-
धीनत्वादित्यर्थः । यत्त इति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्त्यत्र विषयवाक्ये, सूत्रे च यच्छब्दपाठस्य
सामान्यत्वापेक्षया, जीवादिसस्य रूढितया निरपेक्षत्वेन विशेष-
त्वात्, सामान्याद्विशेषस्य बलीयस्त्वाज्जीव एव कारणमिति
शङ्काभगार्थः ।

तन्मतं चतुर्मुखादिशब्दवाच्यजगत्कारणवादिमुखेन दूष-
यति-नेति । बहुत्वप्रसङ्गादित्यत्र “कारणे”तिशब्दस्य प्रकरणात्
समाकर्षः । कारणबहुत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । सर्वेषां सर्वकारणत्वे सिद्धे
सति स्वस्यापि जीवत्वाविशेषेण सर्वकारणान्तःपातित्वेन च
स्वकारणत्वे सिद्धे ससन्न्योन्याश्रयात्माश्रयौ प्राप्नुत इति गूढो-

ऽभिप्रायः । न च सिद्धान्तेऽप्यतिमसङ्गः, कारणत्वाविशेषादिति वाच्यम् । औपनिषदानामस्माकं पक्षे तु कारणस्यैकत्वेन नान्यो-
न्याश्रयत्वशङ्कागन्धस्पर्शोऽपि । परिशिष्टमात्माश्रयत्वं भूषणायैव,
तस्य तु श्रुतिभिर्ब्रह्मलक्षणतया प्रतिपादनादिति प्रासङ्गिकः
स्वसिद्धान्तः ।

एकत्वस्य तु निर्दूषणत्वमाकलय्य हर्षभराक्रान्तो हिरण्यगर्भः
स्वमतमुपक्षिपति—किं त्वित्यादिना ।

एकत्वपूर्ववर्तित्वेति । अनेन कारणस्य सामान्यलक्षणं
द्योतितम् । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं
कारणत्वम् । तस्य च चतुर्मुखे व्याप्तिदर्शनात् तस्यैव कारणत्वम-
विवादमिति ।

तन्मतं च पाथुपतमुत्थाप्य तद्द्वारेण निरासयति लक्षणा-
ऽव्याप्तिरूपेणैव हेतुना—नेति । तत्र हेतुमाह—तस्य पूर्ववर्तित्या-
सिद्ध्येति । लक्षणसमन्वयाभावे लक्ष्यमिद्वेदरभावादित्यर्थः ॥ तदेव
विदुषोति—तथा हीति । तत्र प्रमाणशङ्कायां श्रुतिं पठति—न
सदित्यादि । हिरण्यगर्भावरत्यमपि श्रुतिपाठेन द्रवयति—हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानमित्यादि । तदपि कालवादमतेन
दूषयितुं प्रतिजानीते—नेति । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—तस्यापीति ।
कालपारतन्त्र्यादित्युपलक्षणं, कर्मपरतन्त्रत्वादपीति । तथा
भारते राजधर्मे देवस्थानवाक्यम्—

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा

ह्रत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।

विश्वाल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कोर्त्वा

विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा इति ॥

काल एव जगद्धेतुर्भवत्विति चेदिति शङ्कां स्वभाववादिना
निरासयति—नेति । कालवादस्य मोहमयत्वाच्च कारणमिति भावः ।

स्वभाववादी स्वस्य कवित्वमाकलय्याकाराविक्षेपं चाविचार्य प्रफुल्लमुत्त आह—स्वभाव एव जगत्कारणमिति । स्वभाववादः स्वयमेव निरस्यते निपुणैर्ग्रन्थकृद्भिः—नेति । तत्र प्रतिज्ञातमर्थं हेतुना द्रवयति—अघदितत्वादिति । अघटनां प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । तदेव प्रपञ्चयतीत्यर्थः । अथ तन्मूलमनूद्य निरासितुं—तन्मते चेत्यादि । न कारणेति । न कार्यं कस्यापीत्यर्थः । अपि तु स्वत एव स्वाभाविको नानीदृश इति ।

परमतानुवादस्य तन्निरासफलकत्वान्निरासितुमुपक्रमते—तत्र पृच्छयत इत्यादिना ।

नन्वनुमानस्याप्यत्र मायाण्याश्रितदोषः । जगत्तु कार्यं स्वाभाविकत्वात् परमत आत्मवादिति चेन्न । उक्तप्रयोगस्य सत्यतिपक्षात्मकेन हेत्वाभासेन ग्रस्तत्वान्न स्वभाववादसिद्धिः । तथा हि जगत् कार्यं परिणामादिमत्त्वात् स्थूलदेहादिवद्, व्यतिरेक आत्मवादिति । तस्मान्न कथंचिद् स्वभावस्य कारणत्वम् ।

आस्तिककल्पानां मतस्य परिहासविषयतां श्रुत्वा प्रमत्तवदनोऽभाववादी उत्थायेष्टापत्त्याऽभ्युपगच्छति—स्यादेतदिति । एतेषां कारणाभावत्वम् इष्टमेवेति भावः । स्वामिप्राय व्यनक्ति—किं त्वित्यादि । तस्येति । तस्य सर्वाभावस्यैव जगद्धेतुत्वमित्यन्वयः । तत्रोपमानं प्रमाणयति—नैयायिकानामिति । यथा नैयायिकानां मते प्रागभावस्य घटादिकारणत्वेनाभ्युपगमस्तथाऽस्माकमपीत्यर्थः । श्रुतीः स्वतात्पर्यानुसारेण व्याचष्टे—न कोऽपीत्येक इति । नसद्, असदिति शेषम् । सिद्धान्तमाह सर्वाभावा इति । उपसंहरति—तस्मादभाव एवेति । तद् दूषयति—नेति । तत्र हेतुः—स्वतोऽभावरूपस्येति ।

गगनकुसुमायमानस्य गगनकुसुम इवाचरतः । आचरणार्थ-
कप्रत्ययान्नामधातोः प्रयोगः साधीयान् । हेत्वर्थमुदघाटयति-न
हीत्यादि । तथात्र प्रयोगः । अभावकार्यत्वाभाववज्जगत् ।
भावत्वात् । व्यतिरेके शशशृङ्गताडनजन्यक्षतजोत्पत्तिवत् ।
उपमानस्यापि प्रमाणाभासत्वमाह-दृष्टान्तस्यापीति ।
दार्ष्टान्तविरुद्धत्वादित्यस्यायं भावः । यद्यपि नैयायिकैः प्राग-
भावस्य कारणत्वमभ्युपगतं, तथापि निमित्तकारणस्यान्तःपा-
तित्वमात्रेणैव । न तूपादानापरपर्यायतयाऽभ्युपगम्यमानेन सम-
वायित्वेन । अत्र तु मुख्यकारणत्वेन प्रतिपादनं सुतरां विरुद्ध-
मिति । प्रकृतं संक्षिप्यते-इति दिगिति । अन्येषामग्रे वक्ष्य-
माणत्वादित्यर्थः ।

अभाववादी तूष्णींभावमापन्नमाय सिद्धान्तिनं ज्ञात्वा
पुनश्चोदयति-नन्विति ।

ननु यद्येतेषां मध्ये न कस्यापि कारणात्वं तर्हि
फलतः शून्यवादस्यैवं भवतामभ्युपगमः स्यादिति
चेन्न । स देव सोम्येदमग्र आसीद्, ब्रह्म वा इदमेक-
मेवाग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदेको ह
वैनारायण आसीद् विष्णुस्तदासीद्धरिरेव निष्कलः
नैव किंचनाग्र आसीदिव्यो देव एको नारायण
इत्यादिश्रुतिकदम्बप्रतिपाद्यस्यैव श्रीभगवत्सूत्र-
कारबुद्धिस्थत्वेन तस्यैव तेन भगवता यच्छब्दो-
च्चारणेन परामर्शान्तस्यैव जगत्कारणात्वमिति

अयं भावः । सर्वेषां पूर्वोक्तानां कयाचिद्विवक्षया
कारणात्वेऽपि तेषामपि कारणात्वेन यस्य प्राधान्यं
तस्यैकत्वं कारणात्वं च श्रुतिभिरेव निर्णीयते ।
तथा च श्वेताश्वतराणां सिद्धान्ते ब्रह्मवादिनो
वदन्ति ।

किंकारणां ब्रह्म कुतः स्म जाता
जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः ।
अधिष्ठिताः केन सुखतरेषु
वर्त्तमहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥
कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एकं न त्वात्मभावाद्
आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतुः ॥
ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ॥
यः कारणानि निखिलानि तानि
कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः—
इति प्रश्नोत्तरचिन्तया स्पष्टम् । अग्रेऽपि,
स कारणां कारणाधिपाधिपः
न तस्य कश्चिज्जनिता, न चाधिपः ।

इति कारणाकारणत्वं प्रतिपाद्य तस्यानन्य-
कारणात्वं स्पष्टितमिति ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां कारणां हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयो नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
इति स्मृतञ्च ।

न कस्यापीति । एतेषां पूर्वोक्तानां मध्ये एकतमस्यापि न
कस्य चित् । फलत इति । मायावादिनामभिप्रेतनिषेधावधिक-
स्वन्यायेनैव शून्यवादस्यैवेति अस्माकमभिप्रेतस्येति । एव-
कारेणान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं सूचयति । तन्निरासपुरस्कारेण
स्वसिद्धान्तमाह-नेति । श्रुतिकदम्बप्रतिपादितस्यैव सिद्धान्तस्य
भगवत्सूत्रकृतां युद्धिस्थत्वेन हेतुना । तस्य कारणस्य श्रुतिम-
सिद्धस्य तेन सूत्रकृता लक्षणमूत्रे यत् इति यच्छब्देन परामर्शा-
दिति । पुन शङ्कापरिच्छेदार्थं निर्गलितार्थमाह-अयं भाव
इति । कथाचिद्विचक्षयेति यथा घटादिकार्यापेक्षया पृथिव्याः
कारणत्वं, पृथिव्यपेक्षयाऽर्पा, तदपेक्षया तेजसः कारणत्व, तथा
यत्किञ्चित्कार्यापेक्षया तेषामपीति । तत्रान्यप्रमाणापेक्षानिवृत्तये
श्रुतीनां पाठेनैव निरपेक्षप्रमाणेन सिद्धान्तमाह-तथा च श्वेता-
श्वतराणां सिद्धान्ते इति । स एवास्माकं सिद्धान्त इति
तात्पर्यार्थः । तामेवोपनिषदं पठति-ब्रह्मवादिन इत्यारभ्य,
अधितिष्ठत्येक इत्यन्तेन कारणं निर्णीतम् । प्रश्नोत्तरचिन्त-
या सिद्धान्तरीत्या । अग्रेऽपि उपसंहारेऽपि उपक्रमापमहाराभ्यां
सिद्धान्तमित्यर्थः । अन्येषां कारणानां तेजआदीनाम्, अग्नि-
पानां कालादीनां चाधिप इत्युपसंहारवाक्यार्थः । तेजआदीनां

कारणत्वेऽपि आकाशादीनां कारणकारणत्वेऽपि अन्यकार्यत्वं
सुप्रसिद्धम् । तन्न्यायस्यात्राव्याप्तिदर्शनात्तथात्वशङ्कावारणाय
श्रुत्यन्तरं पठति—न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति ।
परमते परमाणुप्रधानादीनां जन्यत्वाभावेऽपि परनियम्यतास्वी-
कारात् तन्न्यायावतारनिवृत्तये—न चाधिप इतिदलसनिवेश इति ।
एतदर्थं स्वयमेवाह ग्रन्थकारः “कारणकारणत्वं प्रतिपा-
द्यानन्यकारणत्वं स्पष्टितमिति” । नान्यः कारणं यस्य
तस्य भावस्तत्त्वमन्यकारणराहिसमिति यावत् । तथा बोधो-
गपर्वणि संजयवाक्यम् ।

कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशव ।

आत्मयोगेन भगवान् परिवर्त्तयतेऽनिशम् ॥

कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्यावरस्य च ।

ईशते भगवानेक ससमेतद्वीमि ते—इति ॥

प्रतिज्ञापूर्वकः सिद्धातः । श्रुत्यर्थस्तु—ब्रह्मवादिनो मुनयः ।

किंकारणं ब्रह्मेति । किमकारकं कारणं निमित्तं बोधोपादानं
बोधयात्मकं वेति । कुतो जाताः स्म तत्राप्याकाशादिजडवर्ग-
वत् स्वविकृतितया वा, स्थूलशरीरभजनकर्मभोगादिज्ञानप्रकाश-
मात्रेण वेति । केन वा जीवाम इति । केनाऽदृष्टादिना
वैश्वरेण वेति । क्व च संप्रतिष्ठाः, मोक्षावस्थाभाजिताः कस्मिन्-
धिष्ठाने स्यास्याम इति । केन देवैरिन्द्रियपर्वतकैरीश्वरेण वा
ऽधिष्ठिता नियमिताः सन्तः, सुखेतरेषु सुसदुःखेषु पुण्या-
पुण्यकर्मफलभूतेषु वर्त्तामहे इति । हे ब्रह्मवादिनो व्यवस्थां
‘ब्रूत’ इति शेषः । न तावत्कालादीनां कारणत्वादिभावसम्भवः
पारतन्त्र्यादिसाहुः—काल इत्यादि । तत्र निपत्तिर्मासका-
भिमतपुण्यापुण्यनियमः, यदृच्छा कारणाभावः, योनिः सांख्यै-

रभिप्रेता प्रकृतिः, पुरुषो हिरण्यगर्भः, कालादीनां संयोगोपि न कारणं प्रत्येकं किमुत वक्तव्यम् । कुतः, आत्मनो भोक्तु-
र्भावात् भोग्यत्वेन तेषामकारणत्वम् । आत्मा प्रत्यगात्माऽपि न कारण, यतोऽनीशः सुखदुःखाधीनः । ते च मुनयो ध्यान-
योगानुगताः सन्तो ध्याननिष्ठिता भूत्वा देवात्मशक्तिं देव-
स्यात्माख्यां जीवभूतां परां शक्तिं स्वगुणैर्निगूढां सत्त्वादि-
भिर्निगूढाम् अपरां जडात्मिकां च शक्तिमपश्यन् । यश्चैको
निखलानि कारणान्यधितिष्ठति तं चापश्यन्निति योजना ।
कथं भूतानि तानि पूर्वं विकल्पितानि कालात्मयुक्तानीति ।
तथा च, क्षरात्यानावशते देव एरुः, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च
मत्वा, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिभिरग्रे स्पष्टोक्तिः कण्ठर-
योच्चरितेनैवेति ।

इदानीमुक्तश्रुतीनां तात्पर्यानभिज्ञोऽज्ञानवच्चेनैव विरो-
धमारोप्य चोदयति—तर्हीत्यादिना ।

तर्हि पूर्वोदाहृतवाक्यानां किंविषयत्वमिति ।
तेषामपि श्रुतित्वाविशेषेण बाधानर्हत्वात् ।

अत्र ब्रूमः । न तावज्जीवाद् भवन्तीत्या-
दिवाक्यविरोधः । तस्यापि, जीवयति प्राणयती-
ति जीव इति व्युत्पत्त्या तत्परत्वात् । अन्यथा,
य आत्मानमन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतीनां जीव-
स्य नियम्यत्वप्रतिपादिकानां व्याकोपप्रसङ्गः ।

नापि हिरण्यगर्भश्रुतिविरोधावकाशः । हि-

रणमयान्यण्डानि गर्भे यस्य इति समोसेन तस्यैव प्रतिपादनात् । “अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च” इति पराशस्वचनात् ।

नच, शिव एव केवल इत्यस्य निर्विषयत्वम् । शिवशब्दस्यानन्दवाचकतया तस्यैव नामधेयत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति स्पष्टमेव । इतरथा, एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान् इत्यादीनां, नारायणाद् ब्रह्मा जायते, नारायणाद्बुद्धो जायत इत्यादीनां चान्वयव्यतिरेकश्रुतीनां, “ यस्माद् ब्रह्मा तथाऽग्निश्च रुद्रेन्द्रमरुदश्विनः । वसवश्च सहादित्यैरिति ” कालीयस्तुतिवाक्यस्य महद्विरोधात् ।

नापि कालश्रुतिविरोधः । तस्य भगवच्छक्तित्वेन शक्तिमदभेदविवक्षया घटनात् । कालः कलयतामहमिति भगवदुक्तेः । एवमेव, कालकाल इत्यादिनैकार्थत्वाच्च ।

नापि स्वाभाववाक्यविरोधः । स्वे स्वीया असाधारणाः स्वाभाविका भावा गुणादयो यस्ये-

ति समासेन तस्यापि तद्वाचकत्वात् । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । अन्यकल्पनायामुक्तदोषाणां दुर्वारत्वात् । अघटनोक्तैव ।

नचाऽसदेव सौम्येदमिति वाक्यस्य विषयशून्यत्वं शङ्कनीयम् । अ ब्रह्मेति श्रुतेः । अक्षराणामकारोऽस्मीति स्मृतेश्च, अकारश्चासौ सञ्चेति कर्मधारयसमासः । सद्रूपम् अकारवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः । उक्तार्थानभ्युपगमे तत्रैव, कथमसतः सजायेतेति निषेधादसामञ्जस्यमेव ।

अकस्मात्पदस्यैव गतिः । तथाहि । क इति शब्दस्यानन्दवाचकत्वाद् अश्चासौ कश्चेत्यानन्दरूपो वासुदेव इति न कस्यापि वाक्यस्य विषयहीनत्वमिति ।

केचित्तु, नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादिवाक्यमाश्रित्य जीवादिशब्दानां रूढ्यैव वृत्त्या भगवत्परत्वं व्याख्यायन्ते । तच्चिन्त्यम् । शेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यलं विस्तरेण ।

पूर्वोदाहृतानां जायाद्भवन्तीत्यादौनाम । किंविषयत्वमिति । किंविषयकाणि वाक्यानीत्युक्त्या निर्विषयकाणीत्या-

क्षेपार्थः । तत्र हेतुमाह-तेषामपीत्यादिना । बाधानर्हत्वा-
न्निर्विषयत्वायोगान्निर्विषयत्वे च नाधममद्वादिसर्थः ।

समाधातुं विरोधपरिहारेण व्याख्यानमुपक्रमते-अत्रेत्या-
दिना । तत्रादौ जीवाद्भवन्तीत्यादि वाक्यं व्याख्यायते-न
तावदिति । तत्परत्वात् परमकारणप्रतिपादनपरत्वात् ।
अन्यथा उक्तार्थानङ्गीकारे । यद्यपि जीवस्यापि पूर्वोक्तभ्या-
येन स्वस्यानादिकर्मणा स्वदेहादिकार्यानेकूपितकारणत्वसम्भ-
वात्, तथाऽपि, न जीवात् कारणं परमिति वाक्यशेषविरोधस्य
दुष्परिहरत्वादुक्तार्थस्यैव वरीयस्त्वं भाव्यम् ।

हिरण्यगर्भ इति वाक्यस्य विरोधं परिहरति-नापि हि-
रण्यगर्भ इति । तस्यैव विवक्षितकारणस्यैवेति । अन्ययोग-
व्यवच्छेदार्थक एवकारः ।

त्रिलोचनवाचिकायाः श्रुतेरपि यथार्थव्याख्यया विरोध
निराकरोति न च शिव एवेत्यादिना । इतरथा रुद्धिदृश्यभ्यु-
पगमे इति । अनेन निरन्तरोक्तपक्षस्यापि परिहारस्य दार्ढ्यं ज्ञेयम् ।
एको ह वै नारायण इत्यादौ वाक्ये उभयोर्ग्रहणात् । नापि का-
लेत्यादिः स्पष्टार्थः । नापि स्वभावेति । स्वेनैव भवतीति स्व-
भाव इत्यपूह्यम् । न चाभाशब्दविरोध इत्याह-न चेति । उक्तार्-
थानभ्युपगमे । सद्रूपब्रह्मपरत्वाभ्युपगमे । तत्रैवेति छान्दोग्ये
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तद्वदेक आहुरसदेव सौ-
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादमतः सज्जायेत कुनस्तु खलु
सौम्येवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतसादिवाक्यसमुदा-
यात्मके प्रकरणे । सैव गतिः कर्मभारस्यसमासाश्रयणरूपैवेति ।
तदेव प्रपञ्चयति-तथा हीत्यादिना । उपसंहरति-न कस्या-

पीति । अन्यमतमुपक्षिपीति-के चिच्चिति । तच्चिन्त्यमित्यनेना-
ऽस्वारस्यं घोतितम् । घटपटादिशब्दोच्चारणाद्ब्रह्मार्थोपस्थितेर्दु-
र्वारत्वात् । न च तथात्वमिष्टापन्नमिति वाच्यम् । सर्वानुभवविरो-
धात् । भगवन्नामसंकीर्तनविधेर्वैयर्थ्यात् । भगवन्नामवदस्यापि
घटपटादिशब्दमात्रस्य कीर्तनविधिविधेयताऽऽपत्तेश्च । शेषाणां
प्रकृतिपरमाणुसंघातादीनाम् । अलं विस्तरेण, उपरम्यते इत्यर्थः ।

इत्थं विवादकारणीभूतवाक्यानां तात्पर्यं श्रुत्वा तमेव
स्वीकारपूर्वकमनूय विशेषविवादार्थमुद्युनक्ति-स्यादेतदिति ।

स्यादेतत् । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मण उक्त-
रीत्या जगत्कारणमिति । किञ्च । कथं कार्यो-
त्पत्तिरभिप्रेता, संघोतेन, वाऽऽरम्भेण, परिणामेन
वा ? । नाद्यौ पक्षौ संभावनीयौ । कुतर्कविषयत्वे-
नावैदिकत्वात् । नापि परिणामः । असम्भवात् ।
न ह्याकाशकल्पस्य ब्रह्मणो विभोः परिणामोऽनु-
भूत्या सोढुं शक्यो, दर्शनागोचरत्वादि चेत् ।

अत्रोच्यते । नासम्भवः । परिणतिस्वाभा-
व्यात् । क्षीरवत् । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वाच्च ।
स्वेच्छया परिणामः शक्यते प्रतिपादयितुम् ।

ननु विपरीतो दृष्टान्तः । सावयवत्वात् क्षीर-
स्य परिणामो निर्विवादः । ब्रह्मणस्तु निरवय-
वत्वेन तद्विपर्ययत्वान्न तत्ता युक्तेति चेच्छृणु । न

तावत् सावयवत्वं क्षीरपरिणतिहेतुः । तथात्वे
सत्तिचाप्स्वतिव्याप्तेस्तासामपि दधिभावेन परि-
णामो दुर्वारः । अतोऽप्रयोजकं सावयवत्वम् ।
किन्तु तादृशशक्तिमत्त्वेनैव पयसः परिणाम इति ।

तत्रेत्यं विचारणीयम् । परिणामेऽवयविनः
शक्तिरवयवानां वेति । नाद्यो विकल्पः । द्रवद्रव्ये
व्यतिरिक्तस्यावयविनस्त्वयानभ्युपगमात् पारिशे-
ष्यादवयवानां शक्तिः । ते च निरवयवा एव ।
सावयवत्वे चावयवानामप्यवयवान्तरकल्पने तेषां
चापि तद्भावेऽनवस्थानात् क्षीराब्धेः कुण्डपरि-
माणत्वापत्तेः । अवयवानामानन्त्यात् । एवमपि
तेषां परिणामाभावाङ्गीकारे दधानि पयो दृश्येतेति
भिया अकामेनापि त्वया सर्वेषामप्यवयवानां
परिणामवत्त्वमेष्टव्यम् । तस्मान्निरवयवस्यैव परि-
णामो दृश्यते । तथा ब्रह्मणोऽपि परिणामोपप-
त्तेरिति । श्रूयते च—पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । स्मर्यतेऽपि
भगवता पराशरैण—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ । पावकस्य यथोष्णतेत्यादि ॥

विवादं प्रपञ्चयति—किं चेति । कथं कार्योत्पात्तिरिति किं-
प्रकारिकेतिभावः । प्रकारविकल्पांश्च वादिबाहुल्येनाह, तत्र प्रथमं
बौद्धविकल्पमाह—संघातेनेति । संघातश्च यदृच्छया भूतसंहनन-
पूर्वककार्योत्पादकत्वं साम्बूलचूर्णादिसमूहस्येव शोणिमका-
र्योत्पादनत्वमिति । एतेषां च द्वितीयाऽध्याये सविस्तरं वक्ष्य-
माणत्वान्नात्र प्रपञ्चायोद्यम्यते । आरम्भवादश्च तार्किकाणां
विकल्पः । परिणामो द्विविधः । प्रकृतिस्वरूपपरिणामः,
शक्तिविशेषलक्षणो ब्रह्मपरिणामश्चेति । आद्यः सांख्यपक्षः ।
द्वितीयो ह्यौपनिषदानां सिद्धान्तश्चेति ज्ञातव्यः । तत्रासंभावनां
द्योतयति—नाद्याविति । तत्र हेतुः—कुतर्केत्यादि । तदभ्युपगमे
श्रौतसिद्धान्तस्य तिलाञ्जलिसम्प्रदानत्वापत्तेरित्यभिप्रायः ।
नापि परिणाम इति । सामान्योक्तयोधयपक्षविपर्यया चोदने-
ति शेषम् । तदेव हेतुमुखेन द्रढयति—असंभवादिति । ब्रह्मपरि-
णामस्य संभावनाविपर्ययाभावाद् । असंभावितत्वं व्यनक्ति—न-
हीत्यादि । आकाशोपमस्य निरवयवस्य । विभोरिति । विभु-
परिमाणकस्येति । परिशेषादगत्या विवर्तवाद एव समाश्रयणीय
इति मायावादिचोदनाभिप्राय इति शङ्काऽर्थः । नच संघातादि-
विकल्पानामग्रे वक्ष्यमाणतयोपेक्षयैव परिहारो ज्ञापयित्वा स्वपक्षे
समाधातुमुपक्रम्यते—अत्रोच्यते इति । तदेव स्पष्टयति—नासंभव
इति । नाम्भवावनासस्पृष्टवायुस्पर्शनयोग्य इति यावत् । परि-
णतिस्वाभाव्यादिति । यथा क्षीरं परिणतर्हस्याभाविकशक्ति-
यत्त्यादेव दध्यात्मना परिणमति तद्ब्रह्मापि सर्वायत्नयत्नार्हश-

इति । अत्र, क्षीरस्येत्यध्याहार्यः । धर्मस्य धर्म्याधियतया तत्सापे-
क्षत्वात् । क्षीरस्य परिणामे इति । अवयविनः शक्तिरवय-
वानां चेति स्पष्टो विकल्पः । तत्र शक्तिपदेन तादृशभावायतन-
शक्तिर्विवक्षितेति ज्ञेयम् । तत्र पूर्वविकल्पं वादिमुखेनैव परिह-
रति—नाद्य इति । त्वया मायावादिनेति । पारिशेष्यात्
परिशिष्टपक्षाङ्गीकारात् । अतस्ते च निरवयवा एवेति । ते
नाम प्रसिद्धाः परिणमनशक्तिमन्त इति निरवयवत्वाभावाभाव-
संपन्ना एवेति । अयोगव्यवच्छेदार्थकोऽवधारणशब्दः । तमेवार्थं
व्यञ्जयन्नाह—सावयवत्वे निरवयवत्वाभावलक्षणे । तेषाम्
अवयवावयवान्तराणाम् । तद्भावे अवयवान्तरकल्पनेऽनवस्था-
नादिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—क्षीराब्धेरिति । क्षीराब्धिः
कुण्डपरिमाणकः कुण्डमात्रपरिमाणावच्छिन्न उपलभ्येत । तत्रापि
हेतुः—अवयवानामिति । तस्मात् सिद्धमवयवानां निरवयव-
त्वमिति । एवमपीति । तेषां निरवयवत्वे निर्विवादे जाते सति
ते परिणमन्ति, न चेति बुद्धौ कृत्वा द्वितीये दूषणमाह—तेषा-
मित्यादि । इति भिद्यति । प्रत्यक्षानुभूतिविरोधलक्षणयेति ।
अनेनायश्यकत्वमुक्तम् । एष्टव्यमिति । कटुकमप्यौषधं पीयत
एवेति न्यायनावश्याङ्गीकर्तव्यमिति भावः । उपसंहरति—तस्मा-
दिति । दार्ष्टान्ते उक्तन्यायमवतारयति—तथा ब्रह्मणोऽपीति ।
उपपत्तेरिति । न किमप्यनुपपत्तौ प्रमाणं, शास्त्रसिद्धान्तत्वा-
दिति । तत्र प्रमाणं पठ्यते—श्रूयते चेति । अस्य ब्रह्मणः
शक्तिः परा स्वरूपविलक्षणा यिविधा अनन्ताऽचिन्त्यमका-
रिका श्रूयते चेत्यन्यप्रमाणनिरपेक्षेत्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वामे-
ध्यात्वौपाधिकत्वादिशब्दप्रयोजनं मुखं धूलीकरोति—स्वा-
भाविकीति । अनाद्यनन्तेति स्वरूपवन्नित्येत्यर्थः । न केवलं

शक्तेरेव तत्त्वं, ज्ञानक्रियागुणानामपीत्याह—ज्ञानबलक्रिया
चेति । ज्ञानबलाभ्यां संहिता क्रिया ज्ञानबलक्रिया चेति । चकारः
सर्वेषामपि भगवतो गुणकर्मादीनामाकर्षणार्थः ।

अस्य नाऽन्यदाधारमज्ञेयमजरं ध्रुवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम् ॥

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाऽप्ययम् ।

वेदवादिषदो विद्वन्मिता ब्रह्मवादिनः ॥

पठन्ति वै तमेवार्थं प्रधानमतिपादकम्—

इति । नित्यत्वादि स्पष्टं स्मारयति, श्रुत्यर्थरूपां स्मृतिं च
पठति—स्मर्यतेऽपीति । पराशरेणेति सूत्रकारपितृत्वेनासन्त-
मामाण्यं द्योतयति । शक्तय इति, सर्वभावानामिति । स्वसं-
कल्पविषयवस्तूनां सूक्ष्मतया सदूपाणाम् । सर्गाद्याः सर्गादि-
कारणमिति । भावशक्तय इति स्वाभाविकीतिश्रुतिगतपद-
स्वार्थः । शतश इति विविधाः पदार्थाः । ब्रह्मण इत्यस्य पद-
स्वार्थः । अचिन्त्यज्ञानगोचरा इति । अचिन्त्यस्य असंकुचितस्या
मुक्तानां ज्ञानस्य विषया इति पराशब्दार्थः । तपतां श्रेष्ठेति
श्रोतुः कुतर्कनिष्ठतां निवारयति । स्वाभाविकत्वानाद्यनन्तत्वादि-
त्यसहचारित्वादिषु दृष्टान्तः—पावकस्य यथोष्णातेति । श्रुतौ
जासभिप्रायेणैक्यचनम् । स्मृत्येव्यस्त्यारूपरादेवत्वभ्रान्ति
धारणार्थं बहुवचनामिति ।

प्रथमांशे—

दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रयैतानि सप्त वै ।

महान्तं च ममादृत्य प्रधानं ममवस्थिनम् ॥

अनन्तस्य न तस्यान्तः सस्थानं चापि विद्यते ।

तद्वन्तमसंख्यातं प्रमाणं चापि वै यतः ॥

हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ।

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ॥

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च—

इत्यादिरपि वाक्यकदम्बोऽनुसंधेयः ॥

एवं श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितेऽप्यर्थे कुतर्कतामारोप्यासद्वादै-
र्विबदमानः स्वचित्तस्थासहिष्णुत्व प्रकाशयितुमुत्तिष्ठते भूयः—
नन्वितीति ।

ननु नैतच्छोभनं तर्कबलेन क्षीरस्येव ब्रह्मणः
परिणामाङ्गीकरणमिति^१ । तथात्वे च, कृत्स्नप्र-
सक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति वक्ष्यमाणा-
न्यायात् कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः परिणामप्रसङ्गाद्
अनित्यतापत्तेश्च^२ । तत्त्वे, नित्यं विभुं निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिवाक्यविरोधाच्च^३ । किञ्च,
विकारभावापन्नस्य ब्रह्मणो^४ जगदाकारतया सर्व-
प्रत्यक्ष^५ विषयत्वेन सर्वस्यापि प्राप्तत्वात्^६ सर्वमो-
क्षप्रसक्त्या^७ उपदेशशास्त्रानर्थक्याच्चेति^८ चेन्मैवम् ।

न तावत् तर्कबलेनास्माकं ब्रह्मपरिणामा-
भ्युपगमः । अपि तु, स्वयमात्मानमकुरुत,
आत्मकृतेः परिणामादित्यादिश्रुतिन्यायाभ्या-
मिति^१ । नापि कृत्स्नप्रसक्तिः । ऊर्णानाभ्यादौ
व्यभिचारात्^२ । नापि निरवयवश्रुतिव्याकोपः ।

तथाभूतपरिणामस्योक्तरीत्या साधितत्वात् ।
 वस्तुतस्तु शक्तिविक्षेपस्यैव परिणामशब्देन विव-
 क्षिततया ब्रह्मस्वरूपपरिणामानभ्युपगमात् नित्य-
 श्रुतिविरोधगन्धोऽपि । एवञ्च विकारापत्यभावे
 प्रत्यक्षगोचरत्वाभावस्तदभावे च सुतरां सर्व-
 प्राप्त्यभावस्तत्त्वे तु सुतमां सर्वमोक्षप्रसङ्गा-
 भावः । एवञ्च को भूय उपदेशशास्त्रानर्थक्यप्र-
 सङ्ग इति ।

नापि पुनराकाशकल्पस्येति दृष्टान्तसौर-
 ह्यम् । अप्रच्युतरूपस्यैव निरवयवस्य विभुपरि-
 माणकस्य चाकाशस्य वायुभावापत्तिलक्षणापरि-
 णामदर्शनात् । आकाशाद् वायुरिति श्रवणाच्च ।
 प्रत्युत तस्याप्यस्मत्तिद्धान्तसाधकोपमानत्वमे-
 वेति । सावयवत्वाकाशकल्पयोर्हेतुदृष्टान्तयोरप्र-
 योजकत्वाज्जगतो ब्रह्मपरिणामभावो निरवयवः ।
 तथैव श्रूयते—

यद्योर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
 यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि ।
 यथा पृथिव्या औषधयः संभवन्ति

तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्—इति ।

तथैव परिणामेन विश्वस्य भगवान् हरि-
रिति स्मरणाच्च ।

परिणामः शक्तिविक्षेप एव । सोऽपि तन्नैव
क्षोभशब्देन तात्पर्यात्मकेनोक्तः—

प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाऽव्यया-
विति ।

किञ्चास्तां पर्यायतापि । भीष्मः कण्ठरवे-
णैव पठति—

प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।

तद्वद् भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनरिति ॥

तत् सिद्धं जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्म-
णो लक्षणम् ॥

सामान्यवाचकैतच्छब्दार्थो विशिष्यते—तर्कबलेनेत्यादि ।
अशोभनत्वं प्रकाशयिष्यन् दूषणान्युद्गावयति—तथात्वे चे-
त्यादि । ब्रह्मणो विभोः परिणामित्वे, कृत्स्नप्रसक्तिरितिसूत्रार्थो
द्वितीयेऽध्याये वक्ष्यते । कृत्स्नस्येति ब्रह्मविकारभूतजगद्व्यतिरि-
क्तब्रह्मणोऽभावप्रसङ्गादित्यर्थः । विकास्यानित्यत्वेनानित्यताप-
क्षरप्यर्थसिद्धत्वादिति, नित्यं विभुमित्यादीनां, नित्यत्ववाच-

प्रसारणस्यैवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । नान्यस्येत्यर्थः । यदि ब्रह्मस्वरूपपरिणामोऽस्माभिरभ्युपगतः स्यात् तदा विवादाय छिद्रमवलोकनीयम् । तस्य त्वनभ्युपगमादिसेवकारस्यार्थप्रपञ्चे हेतुः — ब्रह्मस्वरूपपरिणामानभ्युपगमादिति । विरोधगन्धोऽपीति । अपिशब्देन कैमुत्यन्यायावतारः । यदि तद्वन्ध एव नास्ति, विरोधस्य कः प्रसङ्ग इति भावः ४। एव उच्येति । सिद्धान्तस्य श्रौतत्वनोक्तदोषाभाववच्चेन च ब्रह्मणो निर्विकारत्वे सिद्धे सति ५। प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वासिद्धिः ६। तद्भावे प्रत्यक्षविषयत्वाभावे साधुतरं सर्वप्राप्त्यभावः ७। तस्ये तु सर्वप्राप्त्यभावे तु साधीयान् सर्वमोक्षाभावः ८। एवम् उक्तप्रकारेण, को भूय इत्युक्त्या न कोऽपि । दूरतमादपास्तः शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्ग ९ इत्यर्थः ।

किञ्च । पूर्वोक्तयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्मध्ये हेतुरप्रयोजकत्वेन दूषितः । तदवशिष्टं दृष्टान्तमपि सिद्धावलोकनन्यायेन स्मृत्वा तत्राप्रयोजकतां विधत्ते—नापि पुनराकाशकल्पस्येति । सौरस्यं सुरसत्वं सौष्ठवमिति यावत् । अप्रच्युतस्वरूपस्येति । आकाशकल्पत्वे मति परिणामवत्त्वस्य दार्ष्टान्तिके विद्यमानत्वाद्धेतुवद् दृष्टान्तस्यापि तथात्वं सिद्धमिति प्रथमस्य हेतोस्तात्पर्यार्थः । श्रुतिगर्भितहेत्वन्तरं च—आकाशादिति । अपिच तथाभूतदृष्टान्तो युक्तौ दीयतां योऽन्यस्य पक्षस्य बाधकः स्यादिति अस्मत्तः शिक्षणीयं त्वया । अमुष्य दृष्टान्तस्य तु तद्विपरीतत्वादिति परिहृमन्निवाह—प्रत्युत तस्येति । तस्योक्तदृष्टान्तस्येत्यर्थः । उपमंहरति—ब्रह्मपरिणामभावो निरवय इति । तत्र प्रमाणं पठ्यते—तथैवेति । श्रुतिस्मृत्योः । अयं भावः । पदार्थभावानां शक्तयो न केनापि प्राकृतबुद्धिनाऽप्युच्युं शक्याः ।

तर्काणामप्रतिष्ठितत्वेनास्माकमौपनिषदानां श्रौतस्यैव सिद्धान्त-
स्याश्रयणीयत्वादिति भावरूपापनाय दृष्टान्तगर्भितवाक्यमाह—
यथोर्णनाभिरिति । यथोर्णनाभेरूर्णाप्रसारणाकुञ्चनोभयार्ह-
तालक्षणशक्तिमत ऊर्णाविर्भावितरोभावौ तदप्रच्युतस्वरूपतयैव
भवतः । यथा च पुरुषादन्नमयात् तन्मात्रशक्तिमतः केशलो-
मानामुत्पत्तिमात्रकार्यसिद्धिः । यथा च भूमेस्तथाभूतशक्तिमत्त्वा
औपधीनां जन्ममात्रम् । तथा सर्वकार्योत्पादनलक्षणाचिन्त्यान-
न्तसर्वशक्तेरक्षरपदार्थाद् ब्रह्मणो विश्वं सम्भवतीति । यदा
स्वस्वस्वाभाविकाल्पाधिकसातिशयशक्तिमद्गुणोऽचेतनेभ्यस्तच्छ-
त्त्यनुसारेण स्वस्वकार्यभावापत्तावप्यप्रच्युतस्वरूपत्वाभावाभावः
प्रत्यक्षगोचरत्वेनापह्नोतुमशक्यस्तर्ह्यचिन्त्यसर्वाचिन्त्यविश्वारूपका-
र्योत्पादनाहंशक्तिमतो भगवतो जगद्भावापत्तावप्यप्रच्युतस्वरू-
पत्व किमशक्यमिति श्रुतेर्ध्वनितार्थः । श्रुतिमहकारिणी स्मृ-
तिश्च—तथैव परिणामेनेत्यादि । परिणामोऽत्र शक्ति-
विशेष इत्युक्तमेव । तत्र प्रमाणकथनाय प्रतिजानीते—सो-
ऽपि तत्रैवोक्त इति । न हि तत्र विशेषशब्दस्य कण्ठरवेण
पाठ इत्यत आह—ओम्शब्देनेति । कथं तेनोक्तार्थोपस्थि-
तिरिति चेत् तत्राह—तात्पर्यात्मकेनेति । देवदत्तस्य चेतसि
सोमो यज्ञदत्तस्य मनसि विशेष इति पर्यायत्वमिदं इति
मुव्यक्तम् । तमेव श्लोकं पठति—प्रधानं पुरुषं चापीत्यादिना ।
पर्यायमुखेनोदाहृत्य तत्कल्पनानिरासाय साक्षात्प्रतिपादकवाक्य-
माह—किञ्चेत्यादिना । प्रकृतमुपसहरति—तन् सिद्धमिति ।
तच्छब्दस्य व्याख्यानमाह—जगदभिज्ञेसादि । जगज्जन्माद्य-
भिज्ञेत्यर्थः ॥

ननु किमुपादानं किं वा निमित्तत्वं, कथं चोभयाभिमत-

मिसाकाङ्क्षोपशमाय क्रमेणोपनिषद्विवक्षितार्थं लक्षयितुमादावु-
पादानं निर्दिशति-तत्रेति ।

तत्रोपादानत्वं नाम परापरक्षेत्रक्षेत्रज्ञादि-
पदार्थभूतस्वस्वाभाविकीनां सूक्ष्मावस्थापन्नानां
शक्तीनां तत्तद्वतसद्रूपकार्याणां स्थूलतया प्रकाश-
कत्वमिति ।

निमित्तत्वं च स्वस्वानादिकर्मसंस्कारवशीभू-
तात्यन्तसंकुचितभोगस्मरणानर्हज्ञानधर्माणां चेत-
नानां कर्मफलभोगार्हज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफ-
लतत्तद्भोगसाधनैः सह योजयितृत्वमिति ।

एतदुभयाभिन्नत्वं तत्त्वमितीत्यमुक्तस्वरूप-
कारणत्वस्य ब्रह्मस्वरूपगतत्वेन स्वरूपप्रतिपादन-
परत्वमेव । न हि परमताभिप्रेततदस्थत्वोपल-
क्षणादिकल्पनावकाश इति ।

नच लक्षणवाक्यस्य तद्विन्नपदार्थवैलक्षण्य-
ज्ञापनभूते फलमात्रे पर्यवसानात् तस्य चैतावता
जन्मादिवाक्योक्तलक्षणोनैव सिद्धेः, सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्योक्तलक्षणस्य वैयर्थ्यं,
विशेषाभावादिति वाच्यम् । जन्मादिवाक्यस्य
ब्रह्मलक्षणस्य लक्ष्यस्वरूपनिरूपणपरत्वेऽपि कार्य-

निरूपितत्वेन तत्सापेक्षत्वात्, सत्यादिवाक्यस्य तु तदभाववत्त्वेन निरपेक्षत्वात् तथाभूतविशेषस्य विद्यमानतया सार्थक्यमेव । तत्र च सत्यत्वमात्रकथनेऽचिद्वर्गेऽतिप्रसङ्गात् तद्वारणफलको ज्ञानपदसंनिवेशः । तत्त्वे च चेतनेऽतिव्याप्तेरनन्तपदगुम्फनमिति । सत्यत्वं ज्ञानत्वानन्तत्वं श्रोभयवैलक्षण्यज्ञापकं ब्रह्मलक्षणमिति ।

नच सत्यादीनामेव गुणात्वाच्च सत्यत्वादिपर्यन्तधावनं युक्तं, गौरवादिति वाच्यम् । सत्यादीनां स्वरूपवाचकत्वाऽभावेन गुणपरत्वविधानेऽसत्यजडपरिच्छिन्नमेव लक्ष्यं ब्रह्मस्वरूपं भवन्मतेऽभ्युपगतं स्यात् ।

तस्मादुक्त एव सिद्धान्तो वरीयान् । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमिति कृतं विस्तरेण १।१।२॥

निर्दिष्टं लक्षयति—परोति । पराऽपरादिशब्दवाच्यानां स्वस्य ब्रह्मणोऽसाधारणानां स्वाभाविकीनां मलये सूक्ष्मावस्थापन्नानां कार्यविस्तरणव्यापारानर्हाणां शक्तीनां तच्चद्रूपकार्याणां च स्वावान्तरकारणभूतशक्तिस्थभावरूपसूक्ष्मतापन्नकार्याणामित्यर्थः । तत्राऽऽदिपदेन चेतनाचेतनप्रकृतिपुरुषादीनां संग्रहः । कार्यसद्रूपत्वं चारम्भणाधिकरणस्थसूत्रैर्वक्ष्यति । तानि तु—भावे चो-

पलब्धेः । १ । सत्त्वाच्चावरस्य । २ । असद्व्यपदेशादिति चेन्न
धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । ३ । युक्तेः शब्दान्तराच्च । ४ । पट-
वच्चेति । ५ ।

निमित्तस्वरूपं निर्देशलक्षणाभ्यामाह—निमित्तत्वं चेति
निर्देशः । स्वेत्यादिलक्षणम् । स्वस्य स्वस्य नियतविभक्तानादि-
विचित्रकर्मसंस्कारस्य परतन्त्राणामत्यन्तसङ्कुचितोऽत एव भोगस्म-
रणानर्हो ज्ञानलक्षणो धर्मो येषां तेषां क्षेत्रज्ञानां कर्मोन्मुख्यभवन-
तत्फलभोगार्हधर्मभूतज्ञानप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलैस्तेषां तेषां फला-
नां भोगयोग्यशरीरेन्द्रियादिकरणैः सह संबन्धकारपितृत्वमिति ।
एतदुभयाभिन्नत्वं तत्त्वमिति । अनयोरुपादाननिमित्तयो-
रेकस्मिन्नाश्रितत्वं तदभिन्नत्वम् । लक्षणमुक्त्वा तत्समन्वयमाह—
इत्थमिति । पूर्वप्रतिपादनप्रकारेण, उक्तं स्वरूपं यस्य
तथाभूतकारणत्वस्य कारणलक्षणस्य ब्रह्मस्वरूपगतत्वेन
जिज्ञासासूत्रोक्तनिरतिशयबृहत्समानाधिकरणत्वेन स्वरूपनिरूप-
णपरत्वमेवेति । अयोगव्यवच्छेदार्थपर एवकारः । स्वरूपनि-
रूपणपरत्वाभावाभावस्य तल्लक्षणस्यात्र विद्यमानत्वात् । तदेव
ब्रूयति—न ह्यादिना ।

एवं स्वाभिप्रेतविरोधमसहिष्णुं पुनरुचिष्ठमानं स्वयमेवोप-
शामयति—नचेत्यादिना । लक्षणस्य लक्ष्यभिन्नवस्तुमात्रव्या-
वर्तकत्वमेव कार्यमिति प्रसिद्धम् । तस्य च बेलक्षण्यद्योतनस्य
चोक्तलक्षणनैव सिद्धत्वाल्लक्षणान्तराकाङ्क्षोपशमत्वेन सत्यादि-
वाक्योक्तोत्तरलक्षणस्य वैयर्थ्यं विशेषाभावादिति । फला-
काङ्क्षाऽभावे साधनाकाङ्क्षाया अभावादिति न वाच्यं न
शङ्कनीयम् । विशेषस्य सत्त्वादित्याह—जन्मादिवाक्यस्येति ।
उक्तफलवत्त्वेऽपि तत्सापेक्षत्वात् स्वनिरूपककार्यतदवस्था-

कालसापेक्षज्ञानवत्त्वात् । सत्यादिवाक्यस्य तु, तुशब्दो
 भिन्नोपक्रमार्थो महद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तदभाववत्त्वेन कार्य-
 निरूपितत्वापेक्षाभाववत्त्वेनेति । तथाभूतविशेषस्य निरपे-
 क्षत्वभूतविशेषस्येति । सार्थक्यमेवेति न वैयर्थ्यामित्यर्थः । इदानीं
 पदसंनिवेशफलं व्यनक्ति—तत्र च सत्यत्वेति । तस्यापि
 सत्यत्वादिति भावः । तथाच श्रुतिः—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख
 एषोऽश्वत्थः सनातन इति । स्मृतिश्च—अश्वत्थं प्रादुरव्यय-
 मिति । ननु सनातनाव्ययपदयोः श्रुतिस्मृतिभ्यां पठितपोर-
 नादित्वमतिपादनपरत्वादविद्यादेरनादित्वमभीष्टमेव चास्माकं
 “पटस्माकमनादय” इत्यादिनाऽनादिसान्तत्वं तल्लक्षणमस्माभिः
 संपाद्यमेवेति चेदेषमविद्यादेरनादित्वाऽभ्युपगमे सति भावत्व-
 मपि अकामेनापि त्वया स्वीकार्यमेव । तथात्वे तन्नाशे न कापि
 निगमना । ननु प्रागभावदृष्टान्तेनानुमानस्यैवात्र निगमनात्व-
 मिति चेन्न । प्रागभावस्याभावरूपत्वेन भावसाधने दृष्टान्तविक-
 लत्वात् । अभावस्य भवन्मते भिन्नपदार्थत्वानभ्युपगमाच्च । न
 केवलं पुक्तिमात्र श्रुतेरपि प्रमाणत्वात् । “अथैनमाहुः सत्यकर्मैति
 सत्यं होवेदं विश्वमसौ सृजते । अथैनमाहुर्नित्यकर्मैति नित्यं होवा-
 सौ कुरुते” इति । तन्नामाऽचिन्ति अतिप्रसङ्गवारणं कल्य यस्येति
 तथा । तत्त्वे च सत्यत्वज्ञानत्योभयनमुदायस्य लक्षणत्वे सति ।
 चेतने इति । चेतनस्यापि सत्यज्ञानरूपत्वात् । अनन्तपदेनात्र
 स्वरूपगुणशक्तिभिरनन्तत्वं विवक्षितम् । अन्यथा जीवज्ञानेऽति-
 प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

इत्यमुक्तार्थमसहिष्णोः पुनराशङ्कोद्भावनाकलङ्क्य तदुत्था-
 नात् प्राक् स्वयमेव समापत्ते—न चेति । अयमत्र चिन्तनीयः ।
 भवन्मते सत्यादिपदानां स्वरूपत्वं गुणत्वं वेति । नायः । त्रिंवि

ध्यापत्त्याऽद्वैतभङ्गः । नच त्रयाणामपि तदैक्यार्थकत्वम् । पर्यायत्वापत्तेः । ननु बहूनामपि पदानामन्यसापेक्षत्वेनैकपरत्वं घटतेऽतो न पर्यायत्वापत्तिरूपो दोषः । एकस्यापि पुंसः पितृत्व-भ्रातृत्वपुत्रत्वादेः शब्दस्य तत्तदुपयोगिभूतपुत्रभ्रातृपित्रादिसापेक्षतया प्रतिपादनं दृश्यते । तथैवात्राप्यसत्त्ववदज्ञानवदन्तवद्वस्तुसापेक्षतया सत्यादेवत्त्वेन न सत्यादीनां पर्यायत्वमिति चेन्न । एवमपि निर्विशेषत्वहानिर्द्वारा । तथाहि । लोके पुरुषत्वादि-निरपेक्षविशेषवत् एव सापेक्षपदवाच्यत्वं, न स्वतोऽनिर्वचनीय-स्येति । आस्तामेतत् । असत्त्वत्वं भावोऽभावो वेति विवेचनीयम् । भावत्वे स्वरूपहानिः । सत्त्वापत्तेः । द्वितीये चासतः खपुष्पादेर्व्यावृत्तेरिव निरर्थकस्य वारणाय न श्रुतिप्रवृत्तिः । पूर्वमेवासत्त्वादित्युभयथापि पाशारज्जुरित्यर्थः । एष न्याय उत्तरयोरपि पदयोर्योजनीयः । नापि शेषपक्ष इत्याह—सत्यादीनामिति । अयं भावः । सत्यादिपदानां स्वरूपवाचकत्वे ब्रह्मणो वाक्यगोचरत्वापत्तेरतो न स्वरूपप्रतिपादनत्वं, किन्त्वगत्या गुणपरत्वमभिगन्तव्यम् । तथा सति, असत्स्वरूप सद्गुणकं, जडस्वरूपं चैतन्यगुणकं, परिच्छिन्नस्वरूपमपरिच्छिन्नगुणकं तत्त्वं स्यात् । किञ्च । वाक्यागोचरत्वाङ्गीकारेऽनिर्वचनीयत्वमप्यर्थतः सिद्धम् । तथात्वे च मिथ्यात्वं भवतां सिद्धान्तेनैवापत्तित कथमप्यनिवारणीयम् । तथाच प्रयोगाः—ब्रह्म मिथ्या, अनिर्वचनीयत्वाद् यदेवं तदेवम् । तव मते मायादिवत् । ब्रह्म मिथ्या, असत्स्वरूपत्वात् । तव मते रज्जुसर्पवत् । ब्रह्म मिथ्या, जडत्वात् । तवाभिमतघटादिवत् । ब्रह्म मिथ्या, परिच्छिन्नत्वात् । घटादिवदिसादयः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । उक्त एवेति । सत्त्वादिगुणैः

सत्यादिस्वरूप इति पूर्वोक्तसिद्धान्तो धरणीयानिति । तर्का-
गोचरत्वाच्छ्रौतत्वाच्च श्रेष्ठतम इत्यर्थः । उक्तोभये लक्षणे वैशि-
ष्ट्येन स्मारयति—अभिन्ननिमित्तेत्यादि । मरुतमुपसंहरति—
कृतमिति ॥ १ । १ । २ ॥

इत्थं निर्वचनलक्षणाभ्यां प्रतिपाद्य तदनुवादपूर्वकं प्रमा-
णमवतारयितुमारभ्यते—एवमिति ।

एवं लक्षिते जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणमाह—

शास्त्रयोनित्वात् । १ । १ । ३ ।

शास्त्रं वेदलक्षणमेव योनिः कारणां ज्ञापकं
प्रमाणां यस्मिंस्तच्छास्त्रयोनि । तस्य भावस्त-
त्त्वम् । तस्मादिति समाप्तः । शास्त्रैकप्रमाणकत्वे
सति तदन्यप्रमाणागोचरत्वादिति फलितोऽर्थः ।
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति, नमो वेदान्तवेद्यायेत्यादिश्रुतेः । वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यः, नताः स्म सर्ववचनां प्रतिष्ठा
यत्र शाश्वतीत्यादिस्मृतेश्च ॥

नच निष्प्रयोजनकोऽनुवाद इति शङ्कनीयम् । पूर्वोक्तसं-
वन्धार्थयनुवादस्यावग्यापेक्षितत्वात् । तथाहि । संबन्धस्योप-
यनिष्ठत्वनियतत्वेन पूर्वानुवादं विनोत्तरग्रन्थेन संबन्धमशक्यत्वाद्
पूर्वमनूयोत्तरेण संबन्धं युक्तमेवेत्यलं प्रासङ्गिकेन । मरुतं
व्यारुपायते । एव पूर्वोक्तप्रकारेणोक्ते साधान्योक्तिः । तदेव

विशिनष्टि—लक्षित इति । लक्षणमुखेन प्रतिपादिते इति लक्षणसूत्रार्थानुवादः । जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासाविषये इति प्रथमसूत्रार्थानुवादः । ब्रह्मणीति । विषये सप्तमी । प्रमाणमिति । ब्रह्मज्ञानासाधारणं कारणमिति यावत् । व्याख्यातुकामः सूत्रं पठति—शास्त्रयोनित्वादिति । वेदलक्षणमित्युपलक्षणम् । वेदतद्विरुद्धार्थकपुराणादि । नचोपलक्षणे किं मानमिति वाच्यम् । पुराणादीनां वेदार्थत्वेन वेदेत्युक्तौ तदर्थस्य तद्वत्त्वाविरोधाद् । शब्दार्थयोर्निससंबन्धत्वादिति भावः । तथाच छान्दोग्ये नारदवाक्यम्—

इतिहासपुराणं पञ्चममिति ।

तत्रैव सनत्कुमारः—

इतिहासपुराणः पञ्चम इति ।

ऋग्यजुः सामाऽर्थवा च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं परं मतम् ।

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्—

इत्यादिस्मृतेश्च । एवकारश्चान्ययोगव्यवच्छेदवचनपरो, नान्यप्रमाणगोचरत्वं तस्येत्यर्थक इत्यर्थः । एतच्च निरन्तरमत्रैव वक्ष्यते । योनिः कारणमिति । ननु वेदस्य ब्रह्मकारणत्वाङ्गीकारे “सकारणं कारणाधिपाधिपः । न तस्य काश्चिज्ज्ञानिता नचाधिपः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इत्यादिश्रुतिकदम्बविरोधाद्, ब्रह्मणोऽप्यन्यकार्यत्वे पूर्वोक्तसिद्धान्तभङ्गाच्चेति चेदत आह—ज्ञापकमिति । तज्ज्ञानकारणत्वाद् । तत्कारणत्वमित्यौपचारिकोक्तिर्न तु तत्स्वरूपादेजनकत्वमित्यतो न

मत्तोऽन्यो न कश्चिदपि वेदविषयोऽस्तीति व्यञ्जितम् । तथा-
 चान्यत्र स्पष्टोक्तिः—“मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धन-
 ज्जय” इति । एतदाढ्यायान्यद्वाक्यमाह—नताः स्मेति । यत्रे-
 ति । यत्र यस्मिन् भगवति, सर्ववचसां प्रतिष्ठा प्रतिपा-
 द्यता तं नताः स्म इत्यन्वयः । यः गर्भवेदेव्यः स एव नतिवि-
 पयः । स च भगवान् श्रीकृष्ण एवेत्युक्तम् । ननु वचसां स्वस्वा-
 र्थेषु प्रतिष्ठा, प्रमाणसिद्धत्वात् । कथमेकत्र श्रीभगवति ब्रह्मण्येव
 सर्वप्रतिष्ठाऽभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्यं ममाधत्ते—शाश्वतीति ।
 अयमर्थः । पदानां स्वार्थे प्रमाणत्वेऽपि सर्वस्यापि पदार्थस्य
 तत्कार्यत्वात् तत्रैवाऽव्यभिचारिणी प्रतिष्ठा । अन्यत्र चार्थानां
 व्यभिचारवत्तया तद्वाचकतयाऽपि व्यभिचारग्रस्तत्वादिति भावः ।
 तथाच श्रुतिः—“नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति” इति । एतच्च
 देवताधिकरणे निपुणं वक्ष्यते ॥

उक्तसिद्धान्तेऽनुपपत्तिमारोप्य शङ्कामुत्थापयति—नन्वि-
 त्यादि ।

नन्ववधारणो किं मानम् । तद्वाचकपदस्य
 सूत्रे दर्शनाभावात् । नच विषयवाक्योपजीवि-
 त्वात् सत्राणां तदेव प्रमाणमिति जिज्ञासासूत्रो-
 क्तन्यायावतरणमत्रापीति वाच्यम् । श्रुतिवाक्येषु
 तद्विषयेष्वपि तददर्शनस्य समानत्वादिति चेन्न ।
 अन्ययोग्यवच्छेदार्थकस्य श्रौतवाक्यस्यैवात्र
 प्रमाणत्वात् । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” इति ।
 निरतिशयबृहत्त्ववद् ब्रह्म, वेदविद्भयोऽन्योऽवेदविन्न

वेद । वेदनप्रमाणभूतवेदाज्ञानात् सुतरां वेद्यज्ञाना-
भाव इत्यर्थः ।

किञ्च । विषयवाक्यपर्यायभूते, अहमेवेति
भगवद्वाक्येऽवधारणस्य कण्ठरवेण पठितत्वाच्च
नान्यथाकल्पनावकाश इति ।

तथाहि । न तावद् ब्रह्मणः प्रत्यक्षप्रमाण-
विषयत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । नचैतेन ब्रह्मणः
परिच्छिन्नत्वं शङ्कनीयम् । तस्य विभुत्वादिन्द्रियेषु
वहिरन्तःसत्त्वेऽपि तेषां तत्प्रकाशयतया तत्प्रका-
शनशक्तिमत्त्वाभावात् । रूपगन्धप्रकाशने रसनश्र-
वणावत् । सूर्यादिप्रकाशने खद्योतादिवच्च । अणो-
रणीयानिति श्रुतेः ॥

नापि तस्यानुमेयत्वम् । अनुमानस्य स्व-
तन्त्रप्रमाणत्वाभावात् ।

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
इत्यादिस्मृतेः ॥

अवधारणे इति । शास्त्रं वेदलक्षणमेव योनिरित्य-
त्रावधारणार्थवाचकैवकाराध्याहारे । यद्वा, शास्त्रैकप्रमाण-
कत्वे सतीत्यत्रावधारणार्थकैकपदसन्निवेशसद्वृत्त्युक्त्याख्याने ।

किं मानमिति । सापेक्षवचनं न किमपीति निष्प्रमाणकत्वाद्-
 नुपपन्नं व्याख्यानमित्यर्थः । किमत्रानुपपत्तिबीजमिति शङ्कां
 निरसितुं हेतुमाह—तद्वाचकपदस्येति । तद्वाचकस्यान्ययोग-
 व्यवच्छेदलक्षणावधारणार्थवाचकस्यैवकारादिपदस्येति तत्पुरुष-
 पूर्वककर्षधारयसमाप्तः । सूत्रे दर्शनाभावादिति । सूत्रनि-
 ष्ठाऽक्षरानुपूर्व्यां पाठाभावात् । तददर्शनस्यानुपलब्धिसहकृतम-
 लक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । उक्तशङ्कादाढ्याय सिद्धान्तिमुखेन
 स्वयमेवाशङ्का समाधत्ते—नचेति । सूत्राणां स्वविषयभूतोपनिष-
 द्वाक्योपजीवित्वाद् विषयवाक्यार्थानामेव भगवता श्रीबादरायणेन
 सूत्रकृताऽत्र सूत्रितत्वात्, तदेवेति तद्वतपदमेव विषयवाक्यानु-
 पूर्व्यां पठितमेवात्रापि मानम् । तदेवोपनिनोति—जिज्ञासासूत्रे-
 त्यादि । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्मिन् सूत्रे उक्तो यो न्यायस्तस्या-
 श्रान्यवतरणमुपमानीकरणम् । तथाहि यथा जिज्ञासासूत्रे, कर्त-
 व्येति विधिपदस्य पाठादर्शनेऽपि सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासि-
 तव्यः, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविषयवाक्याद् विधिपदमध्या-
 हृत्य ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति व्याख्यातं, तथात्रापि न च यान्यं
 न शङ्कनीयम् । कुत इत्याकाङ्क्षोपशमाय हेतुमाह—श्रुतिवाक्ये-
 प्वित्यादि । तद्विषयेषु सूत्रविषयेषु, मर्वे वेदा इत्यादिषु पूर्वो-
 दाहृतेषु, तददर्शनस्य अवधारणार्थकपददर्शनाभावस्य । सभा-
 नत्वाद् अविशेषत्वात् । जिज्ञासासूत्रविषयवाक्यानुपूर्व्यां पठित-
 तस्य सूत्रानुपूर्व्यामपठितत्वेऽपि तदध्याहारस्य युक्तत्वात् ।
 नचात्र तन्न्यायस्यावतरणार्हत्वं, विरुद्धत्वादिति शङ्काभागार्थः ।
 अथ विषयवाक्यं द्विविधम् । अन्वयव्यातिरेकभेदात् । तत्रान्व-
 यवाक्येऽध्याहृतपदाभावेऽपि व्यातिरेकवाक्ये तदर्थस्य स्पष्टत्वा-
 श्चोक्तन्यायावतरणविरोधो, नतरां दृष्टान्तविरोधो, नतमामुपमि-

ससिद्धिरिति तात्पर्यं बुद्धौ निधायोक्तां शङ्कां निराकरोति—
 नेत्यादि । तत्र, नेति । न निष्प्रमाणकमस्मद्व्याख्यानमित्यर्थः ।
 कुत इत्याकाङ्क्षाया हेतुमाह—श्रौतवाक्यस्यैवेति । अत्रैवका-
 रोऽयोगव्यवच्छेदार्थकः । अत्रेति । अस्मिन्नवधारणे । प्रमा-
 णत्वात् । उक्तार्थस्य श्रुतिप्राणवत्त्वादिति भावः । उक्तार्थप्र-
 काशनाय वाक्यं विशिनाष्टि—अन्ययोगेति । अन्ययोगव्यव-
 च्छेदो नान्यदित्याकारकोऽर्थो यस्य तथा । किं तदित्यपेक्षायां
 वाक्यं पठति-नावेदविदिति । एतस्य वाक्यस्यार्थमाह—निर-
 तिशयेत्यादि । बृहत्पदस्य व्याख्यानमाह—निरतिशयबृह-
 त्वमिति । स्वरूपगुणशक्तिभिर्निरतिशयबृहत्त्वं विद्यतेऽस्येति
 तद् बृहत्पदवाच्यं ब्रह्म, तत्रासाधारणं प्रमाणं वेदं स्वरूपतोऽर्थ-
 तश्च संप्रदायमुखेन विदन्ति ये ते वेदविदस्तेभ्यो भिन्नोऽवेद-
 विदुक्तलक्षणहीनस्तन्न वेदं न जानातीत्यर्थः । कारणाभावे का-
 र्याभावः, प्रमाणज्ञानाभावे प्रमेयज्ञानाभाव इति न्यायावतारेण
 द्रव्यति—वेदनेत्यादि । वेदने प्रमेयवेदने ब्रह्मज्ञाने प्रमाणभूतो
 यो वेदस्तस्याऽज्ञानाद् वेद्यज्ञानाभावः, सुतरामिति ।
 वेद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाभावो निःसंशय इत्यर्थः ।

अथ न केवलं व्यतिरेकवाक्यस्यैवोक्तार्थं प्रामाण्यम्, अ-
 न्यवाक्येऽप्यवधारणार्थस्य सत्त्वादित्याह—किञ्चेति । उक्तवा-
 क्यादन्यदपि । प्रमाणस्याप्यत्र सत्त्वादित्यर्थः । तदेवाह—विषये-
 सादि । विषयवाक्यस्य सर्वे वेदा इत्यादे पर्यायभूते विव-
 रणभूते, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यस्मिन् भगवद्वाक्ये अहमे-
 वेत्यवधारणस्य एवकारस्य कण्ठरवेणेति साक्षाद्विद्यमानत्वात् ।
 नन्वहमेव वेद्य इत्यत्रावधारणस्यैवकारस्य सत्त्वेऽपि नोक्तार्थं
 प्रामाण्यमस्ति । अहंपदेन प्रमेयवाचकेन सहान्वयात् प्रमाणवाच-

केन वेदैरिखनेन सहान्वेतुं शक्यः । तथाऽहमेव वेद्यो, नान्यो
 मत्त इति सिद्धेऽप्यर्थे, नान्यप्रमाणगोचरोऽहमित्यर्थस्यासिद्धत्वा-
 दिति चेन्न । सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यो, न मत्तोऽन्य इत्यर्थस्य तव
 निर्विवादत्वेन अवधारणनिर्द्धारितवेद्यत्वे सिद्धे सति वेदितुं योग्यो
 वेद्य इति योग्यार्थकप्रत्ययादेवान्यप्रमाणगोचरत्वस्यानर्हत्वमवधा-
 र्यते । अतो नोक्तार्थेऽसिद्धितारोपणावकाशः । नच कण्ठर-
 वेणोत्पाद्युक्तप्रतिज्ञाहानिरिति वाच्यम् । एवकारस्योभयत्रान्व-
 याद् वेदैरहमेव वेद्यो, न मत्तोऽन्यः कश्चिदिति, पुनश्च वेदैरेव
 वेद्यो, नान्यैः प्रमाणैरिखन्वयेऽपि न कश्चिदोपः । नच गौरवा-
 त्प्रकटोपस्य सत्त्वादिति शङ्कनीयम् । फलवद्गौरवस्य तन्त्रपाठव-
 द्दोषवत्त्वाभावादिति नोक्तशङ्कागन्धस्पर्शः । चकारोऽत्र वाक्या-
 न्तरं समुच्चिनोति । तथाच हरिवंशे नारदवाक्यम्—

यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा ग्रह्याद्याः सनकादयः ।
 विचिन्वन्तः प्रदीपेन ज्ञानारूपेण च केशवम् ॥
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनो यतचेतसः ।
 सोऽमि वेदपुराणस्थस्तुभ्यं देव नमो नमः ॥
 त्वामाहुः सकला वेदा ग्रह्येति ज्ञाननिश्चयादिति ॥

तत्रैव दुर्वासोवचनम्—

वेदान्ते प्रथितं तेजस्तव चेदं विचार्यते ।
 ये च विज्ञानतृष्णास्तु योगिनो वीतकल्मषाः ॥
 पश्यन्ति हृत्सरोजे हि तदेवेदं वपुः प्रभो ॥
 वेदैर्पेक्षीयते तेजो ग्रह्येति प्रतिपाद्यते ।
 तदेवेदं विजानेऽहं रूपमेश्वरमीश्वर ॥
 वेष्णवं परमं तेज इति वेदेषु पठ्यते ।

अवगच्छाम्यहं विष्णो तदेवेदं वपुस्तवेति ॥

तत्रैव षष्ठाकर्णवचनम्—

केचिद् बहुत्वेन वदन्ति देव—

येकात्मना केचिदिमं पुरातनम् ।

वेदान्तमस्थापिनमस्वयुक्तं

द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्म—इति ॥

मोक्षधर्मे ब्रह्मवाक्यम्—

एष वेदानधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।

नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मका, इत्यादि ॥

स्वर्गपर्वणि वैशम्पायनवाक्यम्—

वेदे रामायणे पुण्ये मारुते भरतर्षभ ।

आदौ चान्त्ये च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते—इति ॥

अथ स्वातन्त्र्येण प्रमाणान्तरगोचरतां मन्यमानानां मतस्य
दूषणवत्तां दर्शयितुं प्रतिजानीते—नान्यथेति प्रमाणान्तरगोचर-
त्वकल्पनोद्भावनावकाशः ।

तदेव व्यनक्ति—तथाहीति सैवोक्ताऽन्यप्रमाणाविषयता
प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षप्रमाणकं ब्रह्मेति केषाञ्चिद्वै-
पक्षो निराक्रियते—न तावदित्यादि । न प्रत्यक्षप्रमाणविषय-
ताश्रयं ब्रह्मेति प्रतिज्ञा, तत्र हेतुमाह—अतीन्द्रियत्वादिति ।
एतदुक्तं भवति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभिते-
निर्विवादः । तथाचेन्द्रियार्थत्वाभावेन तत्सन्निकर्षानर्हस्य वस्तुनः
सन्निकर्षाभावेन सुतरां न ज्ञान्यत्वाभाव इति । तथाच प्रयोगः । न
प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यं ब्रह्म, अतीन्द्रियत्वात् । परमाणादिवत् । व्यतिरे-
केऽपि, न प्रत्यक्षविषय ब्रह्म, जात्यादिलौकिकानेकविशेषणव-
त्त्वाभावात् । यन्नैवं तन्नैवम् । मनुष्यादिवत् । ननु यदि ब्रह्मणि

इन्द्रियसन्निकर्षानर्हत्वमभ्युपेयते, तर्हि तस्येन्द्रियेष्वव्यापकत्व-
मभ्युपेयं स्यात् । तथा सति परिच्छिन्नत्वं दुर्वारणीयम् । व्यापकत्वे
चेन्द्रियेषु तस्य सत्त्वेन कथं सन्निकर्षाभाव इति शङ्कानिरासा-
र्थमाह—नचेति । एतेन ब्रह्मण इन्द्रियसन्निकर्षानर्हत्वप्रतिपा-
दनेन, ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वम् अव्यापकत्वमिन्द्रियदेशाव्या-
प्तिमस्वमिति यावत् । शङ्कनीयं शङ्काविषयीकर्तुं युक्तं, संशयास्पद-
त्वमुद्राव्यमित्यर्थः । तस्य ब्रह्मणो विश्रुत्वाद् विभुपरिमाणक-
त्वादेव सर्वत्र व्यापकत्वाविशेषतयेन्द्रियेष्वपि यद्विरन्तः सत्त्वे-
ऽपि विद्यमानत्वेऽपि तेषामिन्द्रियाणां, तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीत्यादिप्रमाणात् तत्प्रकाश्यतया तेन ब्रह्मणा प्रकाश्य-
तया । तत्प्रकाशनेति स्वप्रकाशकब्रह्मप्रकाशने प्रकाश्यानां
श्रवणादेः शब्दादिप्रकाशनसामर्थ्यवत्त्ववद् योग्यताभावात् ।

इदमत्राकूतम् । न तावत् प्रमाणविषयीभावे प्रमेयसत्तामात्रमसा-
धारणं कारणम् । तथात्वे क्षीरादिगतस्वरूपस्य तत्र सत्त्वेन तत्पाने
रसनेन्द्रियेणापि तद्ग्रहणापत्तेः । अपि तु प्रमाणगतस्वाभाव-
व्यास्तच्छक्तेरेव कारणत्वं वाच्यम् । तथाऽपि ब्रह्मणः सर्वत्र
व्यापकत्वेनेन्द्रियेषु सत्त्वेऽपि तद्ग्रहणे सामर्थ्याभावात् तद्विषयो
ब्रह्मेति । एतदर्थगर्भितदृष्टान्तावाह — रूपगन्धेत्यादि । यथा
लङ्गुलादौ रूपगन्धयोः सत्त्वेऽपि रसनश्रवणयोरिन्द्रियत्वेन
प्रमाणाविशेषत्वेऽपि रूपादिग्रहणसामर्थ्याऽभावात् तद्ग्रहणं
नास्ति, तद्वदिति शक्त्यभावमात्रे दृष्टान्तः । प्रकाश्यानां प्रका-
शकाऽप्रकाशने द्वितीयदृष्टान्तमाह—सूर्यादीति । यथा सूर्यादीनां
स्वस्य प्रकाशकानां प्रकाशने खद्योतादेस्तत्प्रकाशयस्याशक्यता
तद्वत् । खद्योतादीत्यग्रादिपदेन दीपादेः संग्रहः । उक्तहेतावती-
न्द्रियत्वादित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति — अख्योरणीयानिति

व्याख्याता चैयं मनुना “प्रशासितार सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्
इति । पञ्चमाशे, ब्रह्मणाऽपि । “नारायणमणीयासमशेषाणामणी-
यसाम्” इति । अणीयसाक्षेत्रज्ञादीनामपि अणीयास निरतिशयसू-
क्ष्मम् । अणुपरिमाणकानां प्रत्यगात्मादीनां सूक्ष्मत्वेऽपि ब्रह्म-
णस्तु तेभ्योऽपि सूक्ष्मतमत्वम् । तेषामान्तरत्वाद् ब्रह्मण इति
श्रुतिस्मृतिफलितार्थः ॥ १ ॥

उक्तप्रयोगे दृष्टान्तोक्तानां परमाण्वादीनां प्रत्यक्षानर्हत्वे
ऽप्यनुमानगम्यत्वात् तथा ब्रह्मणोऽप्यतीन्द्रियत्वाविशेषादनुमान-
गोचरत्वमस्त्विति शङ्का वारयन्नाह—नापीति । अपीत्यवधा-
रणार्थकः । तस्य उक्तलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनुमानगोचरता नास्त्ये-
वेत्यर्थः । यद्वा । उपमायाम् अपिशब्दः । यथा प्रत्यक्षप्रमाणा
ऽगोचरब्रह्म, तथाऽनुमानागोचरमपीत्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः, “अ-
नुमेयत्वम् अनुमानगोचरत्वं न । कुत इत्यपेक्षायामाह—“अनु-
मानस्येति । स्वन्त्रेति । श्रुतिमूक्त्वाभावेनाप्रमाणत्वादि-
ति भावः । तत्र स्मृतिं प्रमाणयाति—श्रुतीति । अस्या अपम-
र्थः । श्रुतिनिर्मूलकानुमान कुत्रचिदपि पदार्थे निश्चयास्त्रिय-
मादर्थं स्वसाध्यं वस्तु न प्रतिपादयेत् । साध्यनिश्चयज्ञानस्य
तत्प्रतिबन्धकत्वादनुमितिज्ञानस्य सादिग्धविषयकत्वाच्च । उक्त-
न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—प्रमाणान्तरमेव चेति । श्रुति
साहाय्यरहितमित्यत्रापि सवद्भयते । श्रुतिसहायविरहितः प्र-
माणमात्रस्यापि सादिग्धविषयकत्वमेवेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—
“नेन्द्रियाणि, नानुमानम्” इति । उक्तप्रत्यक्षस्य प्रकृतस्यानुमा-
नस्य च निषेधपरमिदं श्रुतिवाक्यं बोध्यम् ॥

अथानुमानस्य स्वतन्त्रप्रमाणकत्वाभावं श्रुत्वा तदसहिष्णु-
स्ताकैक उचिष्टते—नन्यसादि ।

ननु क्षित्यादीनि महाभूतानि कर्तृजन्यानि,
कार्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवत् । व्यति-
रेकेऽपि, यन्नैवं तन्नैवम् । कालादिवत् । परपक्षे
प्रधानादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकमुखेन तत्साध्यभू-
तस्य जगत्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनुमातुं शक्यत्वात् कथं
तदविषयत्वमिति चेन्न । उक्ततर्केण कुलालादि-
षत् सामान्यकर्त्रनुमितौ जातायामपि तत्स्वरू-
पगुणशक्तीनामलौकिकतया प्रत्यक्षागोचरत्वात्
क्षेत्रज्ञविशेषस्यैव प्रतीतिविषयतापत्तेर्नोक्तलक्ष-
णस्य ब्रह्मण उपलब्धिः ।

किञ्च । आस्तां तावद् ब्रह्मस्वरूपाद्युपल-
ब्धिप्रसङ्गः । उक्तानुमानस्यैव दुष्टत्वेन, न प्रमा-
णात्वभावः । स्वरूपासिद्धतादोषप्रस्तत्वात् । तथा-
हि । युष्मन्मते आकाशस्य भूतत्वेऽपि कार्यत्वा-
नभ्युपगत्योक्तस्य हेतोः स्वरूपाऽसिद्धत्वात् ।
अन्यथाऽस्मत्पक्षप्रवेशो दुर्वार इति सिद्धं ब्रह्म-
णोऽनुमानावेद्यत्वम् ॥

अनुमानार्हं रचयति—चित्यादीनि महाभूतानी-
त्यादि । तत्रान्वयव्याप्तिं दर्शयति—यदेवं तदेवमिति । यद्
कार्यत्वावच्छिन्नं तद् कर्तृजन्यताश्रय, घटादिवदिति । व्यतिरे-

कव्यासि च—यन्नैवं तन्नैवमिति । यत् कार्यताभावाश्रयं तत्
कर्तृजन्यताभावाश्रयम् । तत्र स्वमतानुसारिदृष्टान्तमाह—का-
लादीति । आदिना परमाण्वादिसंग्रहः । अन्यसाधारणदृष्टान्ता-
न्तरमाह—परपक्षे इत्यादि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यो जगत्कर्ता
तदेव ब्रह्मेति निश्चेतुमर्हत्वात्तदोष इत्याह—अन्वयव्यति-
रेकमुख्येनेति । तत्साध्यभूतस्येति । उक्तानुमानसाध्यभूतस्य
विचित्रजगत्लक्षणकार्यकर्तुरनुमानमनुमानेन ग्रहीतुं विपयी-
कर्तुमिति यावत् । योग्यत्वात् । कथमिति । न कथमप्यनुमाना-
ऽविषयत्वमिति चेदिति पूर्वपक्षव्याख्या । तत्रोत्तरमाह—नेति
नानुमानविषयत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्रादौ सामान्यदृष्टोक्तानु-
मानमभ्युपेत्य समापत्ते—उक्ततर्केणेति । यथा कुलालादयः
कर्तृत्वावच्छिन्नास्तद्वत् । सामान्यस्य कर्तुरनुमितौ जातायां
सखामपि तन्निरूपितविषयतावच्छिन्नस्य कस्यचिद् कर्तुः सिद्धा-
वपि क्षेत्रज्ञविशेषस्यैव तत्प्रतीतिविषयतापचेरित्यन्वयः । तत्र हेतुः—
तत्स्वरूपादीनामलौकिकतयेति । ब्रह्मसादिममाणविषयता-
नर्हत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्यक्षागोचरत्वादिति । लौकिकस्यैव
तद्गोचरत्वनियमादित्यर्थः । उपसंहरन् सिद्धान्तमाह—नोक्तल-
क्षणस्येति । पूर्वानन्तरेणोक्तसूत्रेणोक्तं लक्षणं यस्य तस्य
ब्रह्मण इत्यर्थः । नोपलब्धिः, न स्वरूपादिज्ञानमित्यर्थः । अयम्
धिमायः । व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः । तल्लक्षणं च—हेत्व
धिकरणनिरूपिताघेयताविशिष्टास्यन्ताभावाऽप्रतियोगिसाध्यसा-
मानाधिकरणमित्यादि युष्मच्छास्त्रप्रसिद्धम् । तथाच कार्यत्वक-
र्तृजन्यत्वयोर्व्याप्त्या सामान्यक्षेत्रज्ञकल्पस्यानुपितिविषयत्वेऽपि
तत्करणरूपाणां स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तीनामपटनपटनाप-
टीयसीनां तर्काविषयतया तद्धीनस्य च कार्योत्पादनानर्हस्य

क्षेत्रज्ञेभ्योऽपि न्यूनत्वादसिद्धभायत्वमेवेति । अतो नानुमेयत्वं
ब्रह्मण इति । नच वेदे तच्छक्तीनां प्रसिद्धत्वात् तत एव ज्ञात्वा
तद्वतो जगत्कारणत्वमनुमेयमिति वाच्यम् । शास्त्रसिद्धतानुमान-
स्येष्टत्वाद्योक्तमेवास्माभिः । तथात्वे चानुमानस्वातन्त्र्यभङ्गस्य
सादृशस्यान्न स्वातन्त्र्यं क्वचिदप्यनुमानस्येति सिद्धम् । इदं
वृत्तमयोगाभ्युपगमा समाहितम् ।

इदानीं तन्निरसितुमुपक्रमे—किञ्चेति । एषा तु सद्धे-
तुकानुमानमात्रस्य गतिरुक्ता । नैतन्न्याय उक्तप्रयोगेऽवता-
रणीयोऽसद्धेतुत्वाच्चस्येत्याह—आस्तामिति । ब्रह्मस्वरूप-
स्येत्यादि । ब्रह्मणः साध्यस्य स्वरूपाद्यनुमेयतामसङ्गो महद् दूरं
विष्ठतु । उक्तानुमानस्यैव दुष्टत्वेन दूषणमिलितत्वेन न
प्रमाणात्वभाषः स्थितिभावत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
स्यरूपासिद्धताद्योपग्रस्तत्वात् । अंशतः स्वरूपासिद्धतात्र
विवक्षिता । क्षित्यादौ तदभावादिति विवेकः । कथमसिद्धते-
त्यपेक्षायामाह—तथाहीति । तदेव प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । एत-
द्विवृणोति—युष्मन्मत इति । युष्माकं तार्किकाणां मते प्रतिज्ञा-
तेषु भूतेषु क्षित्यादीनां कार्यत्वेऽप्याकाशस्य तत्त्वानङ्गीकारात् ।
उक्तस्य हेतोरिति । कार्यत्वादिकाकारकस्य यत् स्वरूपं
कार्यत्वं तस्याकाशांशेऽसिद्धेः । रूपं गुणः श्रावणत्वात्,
चक्षुस्तेजसं गन्धवच्चाद्, अग्निरनुष्णो गुणत्वादिसादिवदाका-
शस्यापि कार्यत्वाभावादित्यर्थः । नच तस्याप्रतिज्ञातत्वं वाच्यम् ।
भूतत्वावच्छिन्नस्य प्रतिज्ञातत्वेन तस्याप्यविशेषात् । आका-
शस्यापि कार्यत्वाभ्युपगतौ न्यायसिद्धान्तभङ्गमसङ्ग इत्याह—
अन्यथेति । आकाशस्य कार्यत्वे । अस्मत्पक्षप्रवेश इति ।
वेदान्तपक्षप्रवेश इत्यर्थः । स्वसिद्धान्तस्य तिलाञ्जलयुद्देश्यता

कल्पयतामिति भावः । उपसंहरति—तत्सिद्धमित्यादि । अनुमानावेद्यत्वं स्वतन्त्रानुमानागोचरत्वमिति कृतं पष्ठवनेन ॥२॥

ननु मास्तीं ब्रह्मज्ञापके प्रत्यक्षानुमाने । उक्तरीत्यानुपपन्नत्वात् । उपमानस्य तु दोषवत्त्वाभावात् तद्विषयत्वं भवेदिति संभावनायामाह—नचैवोपमेयत्वमिति ।

नचैवोपमेयत्वम् । उपमानकारणीभूतसदृशज्ञानाभावेनोपमानस्यासिद्धत्वात् । नच पूर्वोक्ततत्त्वमस्यादिव्याख्यानविरोधः शङ्कनीयः । साधारणाधर्मवत्त्वज्ञानस्य नोपमानसिद्धौ कारणात्वं, किन्त्वसाधारणधर्मज्ञानस्यैवेति । तथाभूतस्य च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिधर्मवतो ब्रह्मसदृशो द्वितीयपदार्थस्याभावत्रोक्तसिद्धान्तभङ्गशङ्का, नतरां सादृश्यज्ञानलक्षणोपमानसिद्धिर्नतमां तद्विषयतेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— न सदृशे तिष्ठति रूपमस्येति, न तस्य प्रतिमास्तीहेति च ॥

एषकारोऽवधारणे । अकारो दृष्टान्ते । ब्रह्मण इत्यध्याहारः । यथा प्रत्यक्षानुमानगोचरत्वं नास्ति, तथैवोपमानगोचरत्वं ब्रह्मणो नास्येवेति वाक्यार्थः । एतदुक्तं भवति । सादृश्यज्ञानमुपमानम् । तच्च सदृशज्ञानतन्त्रम् । यथा गोसदृशो गवय इति वाक्यं श्रुतवतो नागरिकस्याऽरण्ये गोसदृशव्यक्त्यन्तरदर्शने पूर्वश्रुतवाक्यार्थस्मरणेन गोसादृश्यगवयपदार्थनिश्चय इति । तच्च नैवं धृष्टं प्रमातुं शक्यम् । ब्रह्मसदृशवस्त्वन्तरासत्त्वेन तत्सा-

दृश्यज्ञानासिद्धिरिति तात्पर्यं बुद्ध्यावस्थाप्योक्तार्थं हेतुमाह—
उपमानेति । उपमाने सादृश्यज्ञाने कारणीभूतं यत् सद-
शज्ञानं तस्याऽभावेन सदशवस्तुनः सदशज्ञानविषयस्याभावात्
सदशज्ञानाभावः । तदभावे च सादृश्यज्ञानं कथमित्यर्थः । एत-
देवाह—उपमानस्येति ।

ननु परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः, मय साधर्म्यमागता इति भगव-
दुक्तेश्च, तत्त्वमस्यादिव्याख्याने प्रधानक्षेत्रज्ञयोः साम्यस्य स्वयमपि
सिद्धान्तमुखेन निरूपितत्वाच्च कथं तत्सदशाभाव उच्यते । अपि
तु सदशाभावाङ्गीकारे चोक्तश्रुतिस्मृत्योस्तदनुगतसिद्धान्तस्य च
भङ्गप्रसङ्गादिति चेत् तत्राह—नचेति । पूर्वोक्तेन स्वसंमदायसि-
द्धान्तरीत्या प्रतिपादितेन तत्त्वमस्यादिवाक्यव्याख्यानेन वि-
रोधो विपर्ययः शङ्कनीयः । तत्त्वमसीति वाक्यार्थे प्रसगा-
त्मना ब्रह्मणा सार्द्धं तज्ज्ञानादिसाधारणधर्मवत्त्वेन साम्यं प्रति-
पादितम् । तथैव च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यार्थे जडस्यापि
तेन सह सत्यत्वाजडत्वादिसाधारणसाधर्म्यं च । तेन विरुद्धशङ्का
मा भूदित्यर्थः । तदेव द्रव्यसन्वयव्यतिरेकाभ्याम्-साधारणेति ।
अन्यथा सर्वत्वावच्छिन्नस्यापि सर्वत्वावच्छिन्नं भवत्योऽन्यमु-
पमानोपमेयतापत्तेः । सर्वस्यापि कैश्चिद् साधारणधर्मैरैक्यस्य
तत्रैव प्रतिपादितत्वात्, तद् कथं न शङ्क्यंते भवतेति भावः ।
पदार्थश्च स्पष्ट एव । उक्तसिद्धान्तं कैमुत्यन्यायेन द्रव्यन्तुपसं-
हरति—तथाभूतस्येति । एतत्पदार्थं स्वयमेव प्रपञ्चयति—
सर्वज्ञत्वेति । ब्रह्मासाधारणधर्मवतो द्वितीयवस्तुन इत्यर्थः ।
यदुक्तं, सदशाभावाङ्गीकारेणादि । तद् समापत्ते—नोक्तेति ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यव्याख्यानभङ्गशङ्केति कुतस्तरामुपमानसिद्धिः ।
कुतस्तमां तद्विषयतेति । अत्र श्रुतिं प्रमाणयति—न सदृशे

इत्यादि । अस्य ब्रह्मणो रूपं स्वसाम्ये पदार्थे न तिष्ठति । तत्सर्वज्ञत्वाद्यसाधारण्युणाश्रयस्य द्वितीयस्याभावात् । वस्तुमा-
त्रस्य ततोऽपरत्वेन विसदृशत्वाच्च । “न तत्सपक्षाऽभ्यधिकश्च
दृश्यत” इति श्रुतेः । “न तत्तमोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य” इत्यर्जु-
नोक्तस्मृतेः । एतद् ब्रह्मयितुं वाक्यान्तरं पठति—न तस्य प्रति-
मेत्यादि ॥

उक्तसिद्धान्तमनुवादपूर्वकं स्वीकृत्य प्रकारान्तरेणाशङ्कामु-
त्थापयति—नन्वित्यादि ।

ननु स्यादेतत् । ब्रह्मसदृशपदार्थान्तराभा-
वेनोपमानासिद्धत्वादनुपमेयत्वमिति । तथापि गो-
विसदृशोऽश्वः, उष्ट्रविसदृशो हस्ती, विपविसदृ-
शममृतमित्यादिवद् विसदृशज्ञानादपि वैसादृ-
श्यज्ञानलक्षणरूपमुपमानं सुप्रसिद्धम् । तथाच वि-
सदृशानां सत्त्वेन तज्ज्ञानस्यापि सत्त्वात् तद्विन्न-
ब्रह्मविषयकज्ञानस्यापि सुकरत्वान्न सर्वथोपमाना-
ऽगोचरं ब्रह्मेति चेन्न । वैसादृश्यज्ञानज्ञापकस्य
प्रसिद्धोपमेयज्ञानपूर्वकज्ञापयितृत्ववत्त्वात् । वेदेन
विना तज्ज्ञापकाभावेन वैसादृश्यज्ञानस्याप्यसि-
द्धत्वात् तादवस्थं, ब्रह्मणोऽनुपमेयत्वमिति ।

किञ्च । वैसादृश्यज्ञानसत्त्वाऽभ्युपगमेऽपि
तेन जडाजडविसदृशं ब्रह्मेत्युपमितौ सत्यामपि

सामान्यतः किञ्चित् क्षराक्षरचेतनोचेतनपदार्थ-
भिन्नवस्तुसिद्धेऽपि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेन जग-
त्कारणत्वसर्वनियन्तत्वादिधर्माश्रयोक्तलक्षणब्रह्म-
ज्ञानस्य न सर्वथोपमितत्वसिद्धिरित्यलं विस्त-
रेण ॥

स्यादेतदिति । संभाव्यमेवेतत् । किं तदिसपेक्षायामे-
तच्छब्दार्थं प्रपञ्चयन्ननुवदति—ब्रह्मसदृशेत्यादि । स्वीयता-
त्पर्यमाह—तथापीति । विसदृशज्ञानादपि उपमानं सुप्र-
सिद्धमित्यन्वयः । तत्र लक्षणगर्भितविशेषणमाह—वैसादृ-
श्येति । वैसादृश्यं ज्ञानं लक्षणं यस्य तत् । तत्रोदाहरण-
माह—गोविसदृशोऽश्व इत्यादि । स्यादेतदिति चेत् तत्राह—
तथाचेति । विसदृशज्ञानादुपमाने सिद्धे सतीत्यर्थः । विस-
दृशानां क्षेत्रज्ञादीनां भावेन, तज्ज्ञानस्येति विसदृशज्ञान-
स्यापि । तद्भिन्नेति । विसदृशक्षेत्रज्ञादिभिन्नं ब्रह्म विषयो
यस्य तथोपिमिति ब्रह्मविषयकज्ञानस्य सामञ्जस्यात् । न सर्व-
थेति । पूर्वोक्तसादृश्यज्ञानजन्योपमित्यविषयत्वेऽपि वैसादृश्य-
ज्ञानजन्योपमितिविषयत्वमस्तेवेत्यर्थः । इति चेदिति पूर्व-
पक्षतात्पर्यार्थः । तन्निराकुर्वन् समाधत्ते—नेति । नोक्तप्र-
कारेणोपमेयत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वैसादृश्येति ।
अयमर्थः । कीदृशोऽश्वः ? इति तद्विदुषा पृष्टे सति तज्ज्ञा-
पकस्य प्रमेयभूताऽश्वादिज्ञानवत्त्वाभावे, गोविसदृशो द्विशफ-
स्वलपपुच्छविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नोऽश्वः । अतिदीर्घग्रीवविशिष्टव्य-
क्तिमद्भिन्नो हस्ती । विषविसदृशं हननक्रियासाधारणकारणी-
भूतौषधादिभिन्नममृतमित्यादिज्ञापनात्मकवचनप्रयोक्तृत्वानुप-

पत्तेः । हेतुं विदुषोति—वेदेन विनेति । प्रमेयभूतब्रह्म-
ज्ञातुरभावात् । तज्ज्ञापकाभावेनेति । ब्रह्मज्ञापकाभावेन ।
ज्ञातृत्वपूर्वकत्वात् तज्ज्ञापकत्वस्येत्यर्थः । वैसादृश्यज्ञानस्योप-
मानलक्षणस्याप्यसिद्धत्वात् तदसिद्ध्याचानुपमेयत्वम् ।
तादवस्थमिति । उपमानसिद्धयभावे च कः प्रसङ्ग उपमे-
यत्वस्येति भावः ।

तदभ्युपगमेऽपि न ब्रह्मज्ञानसिद्धिरित्याह—किञ्चेति ।
नैतदेव दूषणं, किन्त्वन्यदपि श्रूयतामित्यर्थः । तदेव मनिपा-
द्यते—वैसादृश्येति । अयमभिप्रायः । गोविसदृशोऽश्व इति
ज्ञानाद् गोभिन्नपदार्थमात्रस्य सामान्यज्ञाने जातेऽप्यश्वत्वाद्-
च्छिन्नव्यक्तिज्ञानस्यासिद्धेरिव ब्रह्मविसदृशचेतनाचेतनवस्तुज्ञा-
नात् तद्विसदृशं ब्रह्मेति ज्ञानोत्पत्तावपि सर्वज्ञत्वादिसंसाधार-
णधर्माच्छिन्नज्ञानाभावेन जगत्कारणत्वज्ञानासिद्धयान्नोपमेयं
ब्रह्मेति । उपसंहरति—अलमिति ॥ ३ ॥

अर्यापत्तिवेद्यतां निराकरोति—नहीति ।

न ह्यर्यापत्तिगोचरत्वं ब्रह्मणो वाच्यम् । तस्या
अपि तर्कविशेषत्वेनानुमानकल्पयोगक्षेमत्वात् ।
नच पृथक्कथनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथक्प्रमा-
णत्वात् ।

नचाऽप्यनुपलब्धिप्रमाणाप्रमेयता तस्य क-
ल्पनीया । अनुपलब्धेश्च प्रत्यक्षोपजीवित्वात् ।

ततश्च परिशिष्टशब्दैकवेद्यमेव ब्रह्मेति सि-
द्धम् ॥ १ । १ । ३ ॥

हिशब्दः संज्ञयवारणार्थकः । तत्र हेतुः—तस्या इति ।
अर्थापत्तेरपि तर्करूपतयाऽनुमानतुल्यत्वात् । तर्ह्यनुमानान्तर्ग-
तत्वेन किमर्थः पृथगुपन्यास इति शङ्कायामाह—नचेति । तत्र
हेतुः—पृथक्प्रमाणत्वात् । तदन्तर्भावे षट्प्रमाणाभ्युपगमभङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपलब्धिप्रमाणगोचरतासंभावना वार्यते—नच्चापीति ।
न कल्पनीया न कल्पयितुं योग्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
अनुपलब्धेरिति । प्रत्यक्षविषयस्यैवानुपलब्धिगोचरत्वनिय-
मात् । यदि स्यादुपलब्ध्येतेति प्रतीतिविषयस्य, प्रतियोगिप्रत्य-
क्षज्ञानपूर्वकत्वादभावज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

उपसहरति—ततश्चेति । परिशिष्टेति । उक्तप्रकारैर्हे-
तुभिः । षट्सु मध्ये पञ्चानां शब्दमात्रनिरपेक्षतया ब्रह्मज्ञापना-
नर्हत्वेन परिशिष्टो यः शब्दस्तदेकचेद्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ।
वस्तुतस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् त्रीण्येव प्रमाणानि । अन्येषां
च तत्रैवान्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वादिति प्रज्ञातव्यमिति भावः ॥
१ । १ । १ ॥

— ० —

इत्थं तावज्जिज्ञासासूत्रे निर्वचनमुखेन जिज्ञास्य ब्रह्म प्रति-
पाद्य तदेव च लक्षणप्रमाणाभ्यां निर्णयं तस्य चान्यप्रमाण-
विषयत्वं प्रमाणैरेव निरस्य वेदैकगोचरत्वमुक्तम् ।

इदानीं ब्रह्मणोऽन्यप्रमाणाविषयत्ववद्भेदाविषयत्वशङ्का मा
भूदिति निर्धारयितुं सूत्रान्तरमवतारयति—नन्वित्यादिना ।

ननु “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह । अशब्दमस्पर्शम् । यद्वाचानभ्युदितम् ।

अवचनेनैव प्रोवाच । यच्छ्रोत्रेण न शृणोति”
इत्यादिश्रुतिभिरेव ब्रह्मणो वेदाविषयताया अपि
प्रतिपादितत्वात् कथं शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मेति
चेत् तत्राह—

तत्तु समन्वयात् ॥१॥१॥४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थकः । तद् उक्तल-
क्षणकं सर्वज्ञं सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तिं ब्रह्म वेदैक-
प्रमाणकमेव । कुतः ? । समन्वयात् । औपनि-
षद्वाक्येषु तस्यैव समन्वयात् । सम्यग् वाच्यत-
याऽन्वयः समन्वयस्तस्मात् । ब्रह्मप्रतिपादनपर-
त्वेन समन्वितानि वेदान्तवाक्यानि । “ यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते । आगन्दाद्वेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सदेव सौम्येदमग्र आ-
सीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेय । नारायणाज्जायते प्राणः । नारायणाद्
ब्रह्मा जायते । नारायणाद् रुद्रो जायते । एको
नारायण आसीन्न ब्रह्मा, नेशानः । ब्रह्म वा इद-
मेकमेवाग्र आसीत् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ।

तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मस्मीति । तस्मात् तत्
 सर्वमभवत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-
 त् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ।
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्वविद्" इ-
 त्यादीनि ॥

कथं शब्दैकप्रमाणकं ब्रह्मेति । निषेधपरः कथंशब्दः ।
 न शब्दैकवेद्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—श्रुतिभिरेव ब्रह्मणो
 वेदाविषयताया अपि प्रतिपादितत्वादिति । अपिशब्दो
 दृष्टान्ते । यथाऽन्यप्रमाणागोचरत्वमुक्तं तथैव शब्दागोचरत्वस्या-
 पि प्रमाणसिद्धत्वात् स्वीकार्यमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । शब्दवृत्तिस्तावद् द्विधा । मुख्या, जघन्या
 चेति । तत्र मुख्या नाम शक्तिः । सा चाभिधानामकं पदार्था-
 न्तरं संकेतग्राह्यं सामान्यमात्रविषयकं चेति मीमांसकाः ।

अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेतरूपा सामा-
 न्यविशिष्टव्यक्तिविषयिकेति तार्किकाः ।

अर्थैः सार्द्धं शब्दानामनादिसंबन्धो योग्यतालक्षण इति
 शाब्दिकाः ।

अग्नौ स्वाभाविकदहनसामर्थ्यवच्छब्दानिष्टतदर्थबोधनार्ह-
 सामर्थ्यं पदार्थान्तरमित्यौपनिषदाः । नचातिरिक्तशक्तौ माना-
 भाव इति वाच्यम् । उक्तदृष्टान्ते दाहादिलक्षणकार्यानुपपत्तिवत्
 तत्तदर्थप्रकाशानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । किञ्च । शब्दब्रह्मणो-
 ऽपि ब्रह्मत्वाविशेषेण जगत्कारणस्य परब्रह्मण उक्तश्रुतिस्मृति-

प्रतिपादितशक्तेर्निर्विवादत्ववच्छब्दवक्ष्यणोऽपि स्वाभाविकाचि-
न्सानन्तशक्तिमत्त्वे विवादायोग्यत्वात् । उक्तशास्त्रस्यैवात्रापि
प्रमाणयितुं शक्यत्वाच्चेत्यलं विस्तरेण ।

सा च त्रिधा । रुदिर्योगो योगरूढिश्च । सर्वत्र जनपदे-
ष्वपि प्रतिपन्नप्रयोगेण घटाद्याकृतिवाचकत्वेन वृत्ती रुढिः ।
सा च समुदायशक्तिरित्यप्याख्यायते । यथा—गौः, नीलं, शुक्लः,
दित्य इत्यादि । रुढाः शब्दाश्च द्विविधाः । अनेकार्थाः, पर्या-
यरूपाश्च । तत्रानेकार्था हरिगोसैन्धवादयः । पर्यायरूपाश्च,
हस्तकरादयः । अवयवशक्तियोगः । यथा—माधवो लक्ष्मीकान्त
इत्यादि । उभयाविधशक्तिका योगरूढिः । यथा—पङ्कजमित्यादि ।
रूढया पक्षवाचकत्वेऽपि, पङ्काज्जात पङ्कजमित्यन्यस्यापि वृत्ता-
देर्वाचकत्वं पक्षवाचकत्वं च । यथा च सोम इत्यादे रूढया चन्द्र-
वाचकत्वम् । उभया सह वर्तते इति सोम इति योगवृत्त्या भिन्न-
पक्षवाचकत्वमपीति ।

जघन्यापि द्विविधा । लक्षणा, गौणी चेति । शक्यसंबन्धो
लक्षणा । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यो गङ्गाप्रवाह-
स्तत्संबन्धस्तीरेऽस्त्येव । तथाच स्वशक्यप्रवाहसंयोगरूपसंबन्धेन
गङ्गापदात् तीरोपस्थितिः । स्वशक्येन सह नियमरूपा
व्याप्तिरेव लक्षणेति ग्रीर्मासकाः । तदसम्यक् । तथात्वे सति,
मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चपदस्य मञ्चस्थपुरुषे लक्षणाभावापत्तेः ।
मञ्चपुरुषयोर्व्याप्त्यभावात् । एवं, यटीः प्रवेशयेत्यादिष्वप्यव्या-
प्तिर्द्रष्टव्या ।

गङ्गादिपदानां तीरादौ शक्तिरेव । सर्वेषामपि शब्दानां
शायः सर्वत्रैव शक्तेः । लक्षणा च स्वतन्त्रवृत्तिर्नाभ्युपेयेति वैया-
करणाः । तच्चिन्त्यम् । सर्वेषां पदानां सर्वार्थे शक्त्यङ्गीकारे

सर्वेषु पदेष्वेकतमेनापि सर्वार्थोपस्थितौ तस्यैव सर्वार्थोपस्था-
पनाय पौनःपुन्येनानुपूर्व्या रचनयाऽन्यपदयोजनानैरपेक्ष्या-
पत्तेः । घटपदार्थे पटपदप्रयोगस्यापि साधुताऽभावानापत्तेश्चे-
त्यन्यत्र प्रपञ्चो द्रष्टव्यः ।

सा त्रिधा । जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था, जहदजहत्स्वार्था
चेति । तत्र वाच्यार्थस्य सर्वांशसागेनान्यत्र वृत्तिः प्रथमा । यथा—
गङ्गायां घोषः, कुसुमितद्रुमा गङ्गेति । शक्यार्थापरिसागेनैवा-
न्यत्र वर्तमाना द्वितीया । सा च शक्तिसदृशी । यथा—काके-
भ्यो दधि रक्ष्यतामिसत्रोपघातकत्वेन काकपदस्य काकतदितरेषु
वृत्तिः । यथा वा—सृष्टीरुपदधातीत्यत्र सृष्टिशब्दस्य मन्त्रोपा-
धेयेष्टकामु वृत्तिः सृष्टिमन्त्रबाहुल्येनेति । यथा च—शोणो धाव-
तीत्यत्र शोणगुणगमनलक्षणस्य शक्यार्थस्य विरुद्धत्वाद्, तदप-
रिसागेन तदाश्रयान्वादिषु वृत्तिः ।

एके तु, शोणो धावतीत्यत्र तादात्म्यसंबन्धेन मुख्यत्वो-
पपत्तेः । अत एव, “चतुष्टया शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्य-
कारोक्तिः । चतुष्टयश्च जातिगुणाक्रियाद्रव्यस्वरूपम् । तत्र,
गौरिसादौ जातिः । शृङ्गो नील इत्यादौ गुणः । चलतीसादौ
क्रिया । दित्थ इत्यादौ द्रव्यस्वरूपमेव । लक्षणाङ्गीकारे च
सद्विरोधापत्तिरित्याहुः ।

शक्यैकदेशसागेन तदेकदेशवृत्तिस्तृतीया । यथा—घटो
नित्य इत्यत्र घटस्य नित्यत्वेनान्वयानुपपत्त्यास्तद्वत्तत्त्वसामा-
न्येन तदेकदेशेनान्वयः । यथा च—सोऽयं देवदत्त इत्यत्रा-
पि तद्देशकालवैशिष्ट्यैतद्देशकालवैशिष्ट्ययोर्युगपदन्वयासम्भवेन
तात्पिण्डमात्रे शक्यैकदेशे वृत्तिरित्यन्ये । तदविचारितम् । पूर्व-
कालादिपैशिष्ट्यस्यान्वयासम्भवेऽप्येतत्कालवैशिष्ट्यस्यान्वयेऽनु-

पपत्तेरभावात् तदन्वयस्य दुर्वारणीयतया सत्त्वादिसन्धैर्वैष्ण-
वाचार्यैरेव निरस्तम् । इयमेव भागलक्षणेऽभिधीयते ।

शक्यवृत्तिर्लक्ष्यमाणगुणसन्धो गौणी । यथा सिंहो माण-
वकः । अत्र सिंहवृत्तिर्गौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिः ।
“लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता” इति वचनात् ।

व्यञ्जनाऽन्या वृत्तिरित्यालङ्कारिकाः । ते तु गौणीं लक्षणा-
यामन्तरीकृत्य, मुख्या, लक्षणा, व्यञ्जनेति वृत्तैर्विध्यमाचक्षते ।
व्यञ्जनेनार्थज्ञापिका व्यञ्जना । यथा—गतोऽस्तमकं इत्युदा-
सीनवाक्यप्रयोगाद्, दूर मागा इति, पण्यान्यपसार्थन्तामिति,
सन्धोपास्यतामिति बहूनां बहुविधार्थप्रत्ययो भवति । तत्र न
शक्तिर्न वा लक्षणा । किन्तु शब्दस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरा
व्यञ्जनाख्या वृत्तिराश्रयणीयेति वदन्ति ।

तत्रेदं बोध्यम् । तेषां तु प्रत्ययानां लक्षणया शक्त्या वा
सम्भवाद् वृत्त्यन्तराभ्युपगमे गौरवादिति ।

यत्तु—

यौगिको योगरूढश्च शब्दः स्पादौपचारिकः ।

मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः पौदा निगद्यते ॥

इति वैयाकरणेः पट्टिधत्स्वमुक्तम् । तन्मुख्यजघन्ययोरवा-
न्तरभेदमादाय योजनीयम् । तथाहि । मुख्यो, यौगिको, योग-
रूढ इत्येकं त्रिकं मुख्यायाम् । लाक्षणिक, औपचारिको, गौण
इत्यपरं त्रिकं जघन्यायाम् । तत्र सिद्धं वृत्तैर्विध्यमिति शब्दवृ-
त्तिनिर्णयः ।

नैतासां कतमस्या अपि वृत्तेर्ब्रह्मणि प्रवृत्तिसंभवः । तत्र न
तावद्ब्रह्मवृत्तेर्ब्रह्मणि प्रवृत्ति संभवति । तस्या जातिगुणस्वरूपा-
दिभिर्निर्देशयोग्ये पदार्थे प्रवृत्तिसत्त्वात्, तस्मिन्श्च तत्प्रवृत्त्यौप-
यिकजायादेरभावात् । तथाहि । न तावद् गौरित्यादिवजासा

ब्रह्म निर्देष्टुं शक्यम् । एकत्वात् । तस्य जातिषाधकत्वात् ।
 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि-
 श्रुतेः । नापि, शुक्ल इत्यादिवद् गुणवचया । निर्गुणत्वात् ।
 "केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः । नापि, हित्य इत्यादिवद् द्रव्य-
 स्वरूपेण । अव्यक्तत्वात् । नापि, चलतीत्यादिक्रियानिर्देशेन ।
 विभुत्वेन निष्क्रियत्वात् । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादि-
 श्रुतेः । तस्मान्न रूढेर्ब्रह्मविषयकत्वमिति सिद्धम् । नापि योगस्य
 तत्र प्रवृत्तिसंभवः । तस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययार्थत्वायो-
 गात् । अत एव, न योगरूढेः प्रवृत्तिरपि संगच्छते । न हि
 ब्रह्मणि लक्षणावृत्तिप्रवृत्तेरवकाशः । शक्येन समं संबन्धाग्रहात् ।
 नच लक्षणयैव लक्ष्यस्वरूपोपस्थितिः । तस्याः स्मारकत्वात् ।
 स्मरणस्य च पूर्वानुभवजन्यत्वनियमात् । नाप्यन्यमताभीष्टव्य-
 ङ्गनावृत्तेस्तत्र भवेशः संभावनीयः । निःसंबन्धे वरु नि तस्याः
 प्रसरणाभावात् । नापि गौणीप्रवृत्तिः । सर्वसादृश्यशून्यत्वात् ।
 "न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इति श्रुतेः । वस्मात् कतमस्या
 अपि वृत्तेस्तत्र भवेशाभावेनान्यप्रमाणागोचरताया इव शब्दगो-
 चरत्वस्यापि साम्यात् श्रुतिवेद्यब्रह्मेति । उक्तपक्षे शास्त्रं प्रमाणा-
 यति-यतो वाच इत्यादि । इति चेदिति शङ्कासंदर्भार्थः । उक्त-
 पक्ष उत्तरं पठति-तत्राहेति । तस्मात् उक्तायां शङ्कायां सिद्धान्त-
 सूत्रेणाह-तच्च समन्वयादिति । तत्र तावत् पदार्थ व्याचष्टे-
 तुशब्द इति । सूत्रानुपूर्व्या पठितस्तुकार इत्यर्थः । पूर्वपक्षनि-
 रासार्थक इति । पूर्वपक्षस्य, न शब्दैकवेद्यं ब्रह्मेत्यस्य निरासो
 व्यावृत्तिरर्थो यस्य सः । तथाच न वेदवेद्यताऽभाववद् ब्रह्मेत्यर्थः ।
 द्वितीयपदार्थमाह-तदिति । उक्तलक्षणकं द्वितीयसूत्रेणोक्तं
 लक्षणं यस्य तत् । सर्वज्ञमिति । सर्वदेशकालवस्तुविषयक-

सामान्यविशेषज्ञानाश्रयम् । सर्वत्वावच्छिन्नदेशाद्यान्तरतया, सर्वा-
धिष्ठानतया सर्वसाक्षितया च सर्वसामानाधिकरण्याहत्वाद्, यः
सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेश्च । सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तीति ।
सर्वकार्योत्पादनार्हा इयत्तावच्छेदेन चिन्तयितुमशक्याश्वासंरूपा-
काः शक्तयो यस्य तत् । ब्रह्मेति । स्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्नि-
रतिशयमृद्भस्तु । वेदैकप्रमाणकमेवेति । वेद एकं केवल
निरपेक्ष प्रमाणं यस्मिस्तत् । एकशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थकः । तथाचान्यप्रमाणाऽगोचरत्वे
सति वेदैकवेद्यमित्यर्थः । कुत ? इत्याकाङ्क्षाया हेतुमाह, भगवान्,
वादरायणः—समन्वयादिति । सम्यक्पदार्थाभिन्नतयाऽन्वयः
समन्वयस्तस्मात् । तदेवाह—औपनिषदवाक्येष्विति ।
तस्यैव ब्रह्मण इत्यर्थः । सम्यगिति । सम्यक्त्व च शब्दस्वा-
र्थापरित्यागेन तदभिन्नतया तात्पर्यभूतम् । तच्च वाच्यमेवेत्याह—
वाच्यतयेति । तदेवं ब्रह्मणो वाच्यता निरूप्य वेदस्य तद्वाच-
कतामाह वाच्यवाचकसंबन्धज्ञापनाय—ब्रह्मप्रतिपादनपर-
त्वेनेत्यादिना । अनेन वेदप्रतिपाद्यं ब्रह्म, तत्प्रतिपादकश्च वेद
इति निसंबन्धो दर्शित इति बोध्यम् ।

तथाचाह, श्रीपराशरः प्रचेतसां वाक्येन—

नताः स्म सर्ववचसा प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीति ।

शाश्वती नित्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा संबन्धः । तान्येव वाक्यानि चेद्
वाक्यानि पठ्यन्ते—यतो वा इत्यादीनि । अनेकोपनिषत्कत्वाद्
वाक्यानां, नार्थतः पुनरुक्तिर्दोषाय कल्पनीया ॥

इत्थं पदार्थं निरूप्य समन्वयप्रकारनिर्द्धारणाय शङ्कोत्या
पनमुखेनारभ्यते । तत्र तावत् पूर्वपक्ष्युत्पापितश्रुतिविरोधनिरा-
साय शङ्क्यते—नन्विति ।

ननु पूर्वोक्तश्रुतीनां गत्यभावेन तद्विरोधस्य तादवस्थ्यान्नोक्तसिद्धान्तसिद्धिरिति चेन्न । पूर्वोक्तश्रुतीनां ब्रह्मणः स्वरूपगुणाशक्त्यादीयतावच्छेदनिषेधात्मिकाया गतेर्विद्यमानत्वाद् विरोधाभावेन सर्वं समञ्जसम् । अन्यथा, “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, मनसैवानुद्रष्टव्यः, हृदा हृदिस्थं, मनसा य एतमेवं विदुः, दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या, निचार्य तं मृत्यु-मुखात् प्रमुच्यते, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, परिपश्यन्ति धीराः” इत्यादिश्रुतिकदम्बविरोधात् । सर्वप्रमाणागोचरत्वाभ्युपगमे शशशृङ्गादितुल्यताभाक्त्या अवस्तुतापत्तेश्च ।

नच ब्रह्मणः शब्दप्रतिपाद्यतास्वीकारे तत्प्रकाश्यतापर्या घटवन्नश्वरतापत्तेरिति वाच्यम् । वैदिकशब्दगतायाः शक्तेर्ब्रह्मशक्त्यभिन्नतया स्वशक्तिप्रकाश्यत्वान्न स्वप्रकाशताहानेर्नतरां परप्रकाश्यतापत्तेश्चावकाशः ।

नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणगतशक्तीनामपि तथात्वात् तद्गोचरतास्वीकारे उक्तनयेन

चात्र प्रयोगः—वेदाप्रमेयं ब्रह्म अवस्तु । सर्वप्रमाणागोचरत्वात् । खपुष्पादिवत् । एवं जिज्ञास्याभावे जिज्ञासायाः शास्त्रभूतायाः शारीरकमीमांसाया आरम्भस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

ब्रह्मणो वेदप्रतिपाद्यतामसहमानस्य वादिनश्चोदनां निराकरोति—नचेति । ब्रह्मणः शब्दप्रतिपाद्यतास्वीकारे शब्दस्य तत्प्रकाशकताऽवर्जनीया । तथात्वे च तत्प्रकाश्यतापत्त्या ब्रह्मणः शब्दप्रकाश्यताव्याप्या स्वप्रकाशत्वहानेर्घटादिवक्ष-
स्वरतापत्तेः । तथाच प्रयोगः—शब्दप्रतिपाद्यं ब्रह्म नश्वरम् । परप्रकाश्यत्वात् । घटादिवदिति शङ्काकोटिः । लौकिकशब्दे उक्तचोदनावकाशेऽपि वेदस्येश्वरात्मकत्वेन न तत्र शङ्का प्रवेष्टुं शक्येति बुद्धौ कृत्वा परिहरति—इति नच वाच्यमिति । इत्थं न शङ्कितव्यमित्यर्थः । तदेव द्रढयति—वैदिकेति । वैदिकशब्द-
गतशक्तेर्ब्रह्मशक्तित्वात् स्वशक्त्यैव स्वस्य प्रकाश्यता । तथाच परप्रकाश्यत्वाभावात् स्वप्रकाश्यत्वहानिर्नतरां नश्वरताकल्पना-
गन्धस्य तत् स्पष्टं क्षमत्वमिति भावः ।

उक्तन्यायस्यान्येषु प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वतिव्याप्तिप्रसक्तिमा-
शङ्क्य परिहरति—नचैवमिति । इति नच शङ्कनीय इत्यन्वयः ।
इतिशब्दोक्तं व्याचष्टे—एवं सतीति । शब्दगतशक्तेर्ब्रह्मश-
क्तित्वाभ्युपगतौ सत्याम् । प्रत्यक्षादीति, तथात्यान् ब्रह्मश-
क्तेर्विभुत्वेन तदभेदात् । तद्गोचरतेति । ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिगो-
चरतापि । उक्तनयेनेति । परप्रकाश्यताभावेन स्वप्रकाश्यत्वा-
ऽहानिलक्षणेन चतुर्थभावः, नश्वरतापरिच्छिन्नताऽभाव
इति । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—प्रत्यक्षादिगतशक्ती-
नामिति । आदिशब्दात् प्रत्यक्षादिवल्लौकिकशब्दस्यापि
संग्रहः । ब्रह्मशक्तेर्विभुत्वे प्रत्यक्षादिगतशक्तिषु व्याप्त्यङ्गीका-

रेऽपि तासां क्षेत्रज्ञबुद्ध्यादिभिर्न्यवहितत्वेन तच्छक्त्या च साक्षात् तदभेदस्यापटितत्वात् । भ्रमवत्तासम्भवेन तेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणानामिति शेषः । तेषां क्षेत्रज्ञबुद्ध्यादीनामिति वा । भ्रमवत्तेति करणापाटवविप्रलिप्तादीनामुपलक्षणम् । तथाच क्षेत्रज्ञादीनां बुद्धिमान्द्यदुराग्रहविप्रलिप्सेन्द्रियापाटवत्वादीनामवर्जनीयत्वेन, तद्व्यवहितप्रत्यक्षादिशक्तीनां साक्षात् तत्ताभावस्य सूक्तत्वं युक्तमेवेति भावः ।

श्रुत्यर्थस्तु, अरे इति सम्बोधने । आत्मा जिज्ञास्यं सर्वज्ञ सर्वशक्तिं ब्रह्म, द्रष्टव्यो द्रष्टुं योग्य इति । अनेन दर्शनमुद्दिश्य तदसाधारणसाधनतया ध्यानं विधीयते—निदिध्यासितव्य इत्यत्र विध्यर्थकस्तव्यप्रत्ययः । श्रवणमनने तु ध्यानस्य साधनभूते । एतच्च विधिनिरूपणप्रकरणे निपुणमुक्तम् । मनसैवेत्यनेन, अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या प्रतीतं मनोगोचरत्वं वार्यते । नचोभयवाक्ययोस्तुल्ययोगक्षेपत्वेनैकतरस्यापि निवृत्तेरसंभव इति तर्कनीयम् । मनसैवेत्यस्य सावधारणत्वाद् बलीयस्त्वम् । तदस्पष्टार्थं द्वितीयवाक्यं पठति—मनसैवेति । शिष्टानि वाक्यानि स्पष्टार्थकानि ॥

पूर्वोक्तश्रुतीनां गतेर्विद्यमानत्वादित्युक्त्या पूर्वपक्षो निरस्तः । तत्र, का सा गतिरित्याकाङ्क्षायां तज्ज्ञापनाय प्रतिजानीते—पूर्वपक्षे पठितानामित्यादिना ।

पूर्वपक्षे पठितानां तु वाक्यानामयमर्थः । अगाधतोयेऽब्धौ तदवगाहनार्थं प्रवृत्ता मनुजा यथाशक्ति तमवगाह्य तद्गाधतामप्राप्य पुनरावृत्ता इव मनसा सहिता वाचस्तत्प्रतिपादने प्रवृत्ता

अपि अप्राप्य तत्स्वरूपगुणादीनामियत्तामल-
 ब्ध्वा स्थगिताः सत्यो, यत इति पूर्वं लक्षणा-
 प्रमाणाभ्यां प्रतिपादिताजगत्कारणाद् ब्रह्मणो
 निवर्तन्त इत्यर्थः । अशब्दमिति, शब्देन परि-
 च्छेत्तुमनर्हम् । यद्वाचेति । अनभ्युदितप्रायम् ।
 कात्स्न्येनागोचरत्वात् । अवचनेनेति । इयत्ताव-
 च्छिन्नवचनाभावेनैवेति । अन्यथा, प्रोवाचेति
 क्रियापदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यच्छ्रोत्रेणेति ।
 यद् ब्रह्म श्रोत्रेण श्रवणोन्द्रियेण परिच्छिन्नतया
 श्रोतुं नार्हते । स्वरूपादिभिरपरिच्छिन्नत्वादिति
 भावः । यद्वा, केवलस्य स्वरूपमात्रस्य शक्त्यादि
 ऋते वागाद्यगोचरत्वेऽपि तद्वत्तया श्रुतिभिः प्रति-
 पाद्यमानत्वान्न किञ्चिद् दुरर्थक्येति श्रुतीनां निर्ग-
 लितोऽर्थः ।

अथवा, यतो वाच इत्यादौ वाक्शब्दस्य
 लौकिकशब्दपरत्वान्न श्रुतिप्रतिपाद्यताया असा-
 मञ्जस्यमित्यर्थः । मनसा सहेति पाठ एव लौकि-
 कतां स्पष्टं बोधयति । वेदस्य तत्साहचर्यनियमा-
 भावात् । प्रत्युत ब्रह्मनिःश्वसितत्वेनालौकिकत्व-
 प्रतिपादनाच्च ॥

वाक्यानां, यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीनाम् । प्रतिष्ठा-
तेषु मध्ये प्रथमं व्याचष्टे—अगाधतोयेऽन्धाविद्यादिना । मनसा
सहिता वाचस्तत्प्रतिपादने प्रवृत्ता अपि यतो निवर्तन्त
इत्यन्वयः । निवर्तने कारणमाह—अप्राप्येति । एतद्विद्वदिति-
तत्स्वरूपगुणादीनामिति । तथाच श्रुतिः,—न ते विष्णो-
र्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप । विष्णोर्भु-
क्ं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि । उक्त-
मर्थं दृष्टान्तमुखेन निगमयति—अगाधतोय इत्यादि । अगार्ध
तलस्पर्शनयोग्यताऽभाववत् तोयं जलं यस्य तस्मिन् । यथा
अगाधजले समुद्रे तद्गाधतोपलब्धये प्रविष्टा जना यथाशक्ति
यावद्बलम् अवगाह्य तद्गाधतां तलस्पर्शम् अप्राप्य अकृ-
तार्था इव पुनरावर्तन्ते तद्वत् । इवेति शब्दः सर्वथाऽकृतार्थत्व-
निषेधपरः । स्नानपानादिदृष्टादृष्टफलैः कृतार्था अपि तत्तलस्प-
र्शमात्रे अकृतार्थाः । न तावता बलहानिः । अगाधत्वात् । तथा
वेदा अपि तत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादने प्रवृत्ता यथाधिकारं
सर्वाधिकारिभ्यः पुरुषार्थचतुष्टयप्रापकत्वलक्षणभगवद्वत्तकैङ्कर्य-
पालनेन कृतार्था अपि तदियत्ताद्योतनामात्रे अकृतार्था इत्यर्थः ।
तथाभूताऽकृतार्थत्वस्य तु तेषां भूषणवच्चमेव । भगवदैश्वर्यान्-
त्यद्योतकत्वात् । एतेन वेदेषु ब्रह्मस्वरूपादेरियत्ताया अज्ञता
दूरे निरस्ता । यदि तदियत्तासत्त्वे वेदो न जानीयात् तर्हि
उक्तशङ्काप्रवेशो घटेत् । न तु तदस्ति । अदृष्टश्रुतत्वात् । न हि
खपुष्पादीनां गन्धाज्ञाने, शशविपाणादिताडनक्षतादर्शने च
ज्ञानहानिः । अन्यथा सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यनेन वाक्येन
ब्रह्मणोऽपि सर्वज्ञताया हान्यापत्तेरिति भावः । यत्त इत्यस्य
व्याख्यानमाह—पूर्वलक्षणप्रमाणाभ्यां प्रतिपादितादिति ।

लक्षणप्रमाणसंज्ञकाभ्यां सूत्राभ्यामित्यर्थः । अशब्दमिति ।
द्वितीयं वाक्यं व्याख्यायते—शब्देनेति । परिच्छेदविषयीकर्तु-
मयोग्यमित्यर्थः । यद्वाचेत्यादिवाक्यान्तरार्थमाह—अनभ्युदि-
तप्रायमिति । उदितमप्यनुदितकल्पमिति प्रायशब्देन सूच्य-
ते । तत्र हेतुमाह—कात्स्न्येनेति । तथाचोक्तं भगवद्गिराद्याचा-
र्यचरणैः । “अचिन्त्यशक्तेरविचिन्त्याशयाद्” इति । अवचनेनेति
वाक्यान्तरव्याख्यानमाह—इयत्तावच्छिन्नेति । अपरिच्छि-
न्नत्वेनाहेत्यर्थः । “य उर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा आवापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्च कोऽद्वा
वेद यत आचभूव, योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद
यदि वा न वेद । न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न वेदिता
नैव च तस्य लिङ्गमित्यादिमकारकैर्वाक्यैरिति भावः । अप्रानु-
पपत्तिलक्षणं प्रमाणमाह—अन्यथेति । वेदानां तत्प्रवचनात्म-
कक्रियानुकूलव्यापाराश्रयताभावापत्तेरित्यर्थः । यच्छ्रोत्रेणेतिवा-
क्यार्थमाह—यद् ब्रह्मेति । अनेनैव यच्छब्दार्थ उक्तः । श्रवणे-
न्द्रियेण परिच्छिन्नतयेति । घटादिपदार्थवत् तत्तद्घटानुपू-
र्वीमात्रशब्दपरिच्छिन्नतया श्रोत्रेण ग्रहीतुमशक्य इति यावत् ।
यथा कम्बुग्रीवादिव्यक्तिमान् पदार्थो घटकलशादिमात्रशब्दप-
रिच्छेदेन श्रोत्रग्राह्यो, न तथा ब्रह्म । सर्वपदार्थवत्त्वेऽपि सर्व-
विलक्षणत्वादिति भावः । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—स्वरूपादिभि-
रिति । किञ्च । “स वेत्ति वेद्यं, न च तस्यास्ति वेत्ता, न वेदिता”
इत्यस्य वाक्यस्य मुख्यार्थस्वीकारे “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति,
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ऋते ज्ञानास्य मुक्तिः । यदा
चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं
निगच्छति” इत्यादिश्रुतीनामन्वयव्यतिरेकावधारणरूपप्रमाणस-

हकृतानां बाधप्रसङ्गमपादन्या गतिः सर्वसंमता इव उक्तानामपि
श्रुतीनां गतेः सुकरत्वादिति निष्कर्षः ।

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वेति । केवलस्येति । अहत्वे-
दंत्वावच्छिन्नसर्ववस्तुविलक्षणस्य । यद्यपि तच्छक्त्यादीनां
स्वाभाविकत्वेन तदत्यन्तवैलक्षण्यस्याघटितत्वात् तादृशकेवलत्व-
सिद्धिस्तथापि शक्त्यादिभ्यो ब्रह्मणः स्वरूपविवेचनमात्रविवक्षया
तथोक्तामस्याह—स्वरूपमात्रस्येति । नैतावता शक्त्यादिशू-
न्यता संभावनीया । तद्वत्त्वेऽपि तद्विवेकस्य स्वाभाविकत्वात् ।
नाप्यत्यन्ताभिन्नत्वं शङ्कनीयम् ब्रह्मण एव तदात्मकतापत्त्या
तद्विन्नस्वरूपाभावप्रसङ्गात् । शक्तिरेव ब्रह्मेति प्रत्यापत्त्या केव-
लत्वस्यैव नाशप्रसक्तिरित्यर्थः । तदेव ब्रह्मब्रह्माह—शक्त्यादि
कृते बागाद्यगोचरत्वेऽपीति । शक्त्यादि विना तदवस्थाना-
ऽभावेन सर्वप्रमाणागोचरत्वे सत्यपि । तद्वत्त्वेति । सर्वशक्त्या-
दिमत्त्वेन यथावस्थितस्य कारणकार्यावस्थाभ्यामुक्तप्रकारकैक-
त्वानेकत्वाभ्यां श्रुतिभिः प्रतिपद्यमानत्वादिति । तत्र
कारणावस्थायामुपसंहृतशक्तित्वादेकत्वेन, “सदेव सौम्येदमग्र
आसीदकमेवाद्वितीयं, तदस्यै बहु स्यां प्रजायेय, एको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान” इत्यादिप्रकारेण । कार्याव-
स्थायां च विविक्तशक्तित्वादनेकत्वेन, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । भोक्ता भोग्य
प्रेरितार च मत्वा, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा” इत्यादिना ।
“एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा” इति श्रीभगवदुक्तेश्च ।

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्य ब्रह्मणो रूपं कस्तद् वेदितुमर्हति ॥—

इत्यादिवचनाच्च । निखिलस्य वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेऽपि
त्रिरूपताया अपि श्रुतिसूत्रसिद्धत्वादिति भगवद्विराद्याचार्यैर-
प्युक्तम् । रूपातिनिर्णये व्याख्यातं चैतच्छ्रीनिवासाचार्यचरणैः ।
“अवस्थाभेदेनैकत्वानेकत्वयोर्विरोधाभावात् सर्वं घटितमेव”
इत्यादिना । एतदपि सिद्धान्तक्षीरार्णवे श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचर-
णैराक्षेपसिद्धान्ताभ्यां निष्कर्षितम् । विस्तरमयाहुपरम्यते । इत-
र्यैव विवक्षयाह—न किञ्चिद् दुरर्थकतेति । उक्तरीत्या सर्वं
सामक्ष्यमित्यर्थः । उपसंहरति—इति श्रुतीनां निर्गलितोऽर्थः
इति । ब्रह्मणि तत्प्रतिपादकतया श्रुतीनां समन्वितत्वप्रकारस्य
सिद्धान्तः ।

अन्यथा चापि परिपाठ्या व्याचष्टुमाह—अथवेति । एतौ
वाच इत्यादाविति । आदिपदेन, अशब्दमित्यादीनां
व्याख्यातानां सर्ववाक्यानां संग्रहः । वाक्यशब्दस्येति पूर्वपक्ष-
घरितवाक्येषु पौनःपुन्येन पठितस्य । लौकिकेति । वैदिकवि-
लक्षणशब्दपरत्वात् । न श्रुतिप्रतिपाद्यताया इति । निषिद्ध-
विलक्षणश्रौतशब्दवाच्यतायाः सुकरत्वमेवेत्यर्थः । तस्य लौकि-
कपरत्वे प्रमाणमाह—मनसा सहेति पाठ एवेति । अवधार-
णेन स्वार्थसागपरार्थकल्पनाशङ्का वार्यते । स्पष्टमित्यनेन संक-
ल्पपूर्वकत्वाल्लौकिकशब्दस्येति तद्व्याप्तेरन्वयाव्यभिचारः सूच्यते ।
यत्र लौकिकयाग्विसर्गत्वं, तत्र मनःपूर्वकत्वमिति साहचर्यनिय-
मस्य श्रुतिमूलकत्वात् । तथाच श्रुतिः—मनसा वा अग्रे संक-
ल्पयत्य वाचा व्याहरति, यद्वै मनसा ध्यायति तद् वाचा वद-
तीत्यादिः । श्रौतशब्दे चोक्तन्यायस्य व्यतिरेकं प्रमाणयति—
येदस्य सत्साहचर्यनियमाभावादिति । लौकिकशब्दव-
च्छ्रौतशब्दे मनोव्याप्तेरभावादित्यर्थः । उक्तार्थे श्रुतिगर्भितहेतु-

माह—प्रत्युत तस्येति । अलौकिकत्वप्रतिपादनादित्यस्य पूर्वं
शास्त्रमुखेनेति शेषो योजनीयः । शास्त्रमुखेनाऽलौकिकत्व-
प्रतिपादनादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—अस्य महतो भूतस्य
निःशसितमेवैतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति ।

नन्वीश्वरमनःसाहचर्यस्य तत्रापि सत्त्वाच्च व्यतिरेक इति
चेन्न । ब्रह्मणि यनआदिकल्पनाया अप्रमाणकत्वात् । “अप्राणो
अपना ” इति श्रुतेः । एतेन “ नमो वेदान्तवेद्याय, योऽसौ
वेदे तिष्ठति, योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति,
तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, नावेदावेन्मनुते तं बृहन्तम् ” इत्या-
द्यन्वयव्यतिरेकगोभितवाक्यकदम्बस्यानुपपत्तेरप्यत्र मामाण्य-
मुपलक्षितं बोध्यम् । इत्थं ब्रह्मणो वेदवाक्यताप्रतिपादनेन
ब्रह्मणि त्रिविधमुख्यवृत्तिमवृत्त्यभावपक्षो निरस्तः । अयम-
भिप्रायः । यदुक्तं ब्रह्मणि जातिगुणादीनां कृदि-
वृत्तिप्रवृत्तीपयिकानामसंभवात् तत्प्रवृत्त्यभाव इति । तत्तुच्छम् ।
तद्वर्गगुणादीनां श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् । तथाहि यदुक्तं—“न
तावद् भवादिवज्जासा निर्देष्टुं शक्यम्, एकत्वादि”ति । तत्र
समीचीनम् । एकत्वस्य जातिस्वाभावेऽपि तदादीनां देवत्व-
वृत्त्वादिधर्माणां वाचकाभावेनाकाशत्वादिवत् प्रतिपादयितुं
शक्यत्वात् । एको देव इत्यादीनां त्वत्पठितश्रुतीनामेवात्र
प्रमाणत्वात् । ‘ नापि शुक्र इत्यादिवद् गुणवत्तया, निर्गुणत्वाद् ’
इत्युक्तिरपि तथैव बोध्या । तद्वर्णस्यापि शास्त्रेण मोक्षसाधार-
णतया असादरमुखेन प्रतिपादितत्वात् । तथाच श्रुतिः—

यदा पश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्तारमीश पुरुषं ब्रह्मपोनिष ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति ।
आदिसर्वं तमसः परस्तात् ।

आमणत्वात् सुवर्णः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघामं वैद्युताऽम्बरमिसादि ।

स्मर्यते च मनुना औपधवद्राक्येन—

प्रशासितारं सर्वेषामशीयांसमणीयसाम् ।

रुक्मामं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् सं पुरुषं परम्—इति ।

नच निर्गुणश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । मायिकगुणादिपर-
त्वस्य पौनःपुन्येनोक्तत्वात् । नापि 'स्वरूपेण, अव्यक्तत्वाद्'
इत्युक्तिर्युक्ता । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि-
श्रुतीनां स्वरूपप्रतिपादनपरत्वस्य सर्वसंयतत्वात् । 'नापि
क्रियानिर्देशेन, निष्क्रियत्वाद्' इत्यापि न रोचकम् । विभुत्वेऽपि
अचिन्त्यशक्तित्वेनाविरोधात् । "अनेजदेकं मनसो जवीय"
इत्यादिश्रुतेः । निष्क्रियत्वश्रुतेः प्रयोज्यतानिषेधपरत्वाच्च दोषः ।
"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती"ति श्रुतिः स्पष्टं रुदिप्रवृत्तिम-
त्वादरेण स्वीकरोति । तस्मान्न रुदिप्रवृत्त्यभाव इति सिद्धम् ।
'नापि योगस्य तत्र प्रवृत्तिसंभवः । तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकृतिप्रत्य-
यार्थत्वायोगाद्' इत्युक्तमपि तुच्छतरम् । ब्रह्मणो, बृहि बृहि
वृद्धावितिधात्वर्थतायाः श्रुतिस्मृतिभिः साधितत्वात् । तथाच
श्रुतिः—बृंहति बृंहयतीति ब्रह्मेत्यादि ।

हरिवंशे शिवः—

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तस्माद् ब्रह्मेति शान्दित इति ।

वैष्णवेऽपि श्रीधुववाक्यम्—

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितमिति ।

उक्तेभ्यो हेतुभ्यो योगरुदिप्रवृत्तेरपि सौकर्यं ज्ञातव्यम् ।

इत्थं शक्यसंभवो निरस्तः ॥

इदानीमुभयप्रकारकजघन्यवृत्त्यसंभवं निराकुर्वन्तवादी गो-

अथमहत्तिष्ठसो निवार्यते आक्षेपसमाधानाभ्याम्-नन्विशादिना ।

ननु गुणशक्त्याद्यभ्युपगमे केवलनिर्गुणश्रुतिविरोधापत्तिर्दुर्वारेति चेन्न । तासां भायिकगुणादिनिषेधपरत्वात् । ब्रह्मणः शक्तिगुणक्रियादीनां स्वाभाविकतायाः श्रुतिसूत्रसाधितत्वाच्च । एवं शक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वे सिद्धे तत्संबन्धस्यापि तत्तायां विवादस्य निरवकाशत्वात् । एवंभूतस्य शास्त्रसमन्वितस्य ब्रह्मणः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यो निदिध्यासितव्य ' इत्यादिश्रुतिप्रमितेन ध्यानेन, ' यमेवैष वृणुते तेन जन्म्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते ननु स्वाम् ' इत्यादियाव्योक्त-तदनुग्रहसद्वृत्तेन, ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिद्विष्टयन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे—इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितात् तत्साक्षात्कारात् कार्यकारणप्रकृतिसंबन्धात्मकप्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्याम्,

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकजक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता—

इति सर्वज्ञपराशरोक्तश्रीभगवत्प्राप्तिविक्षणो
मोक्षः ॥

अत्र प्राप्तिर्नाम

“द्वयक्षरं तु भवेन्मृत्युस्त्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥

निर्ममो निरहंकार” इति शास्त्रोक्तेन इदं-
काराहंकारास्पदयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वत्वममत्व-
भावनाशेन, “ममैवांशो जीवलोके । अंशो नाना-
व्यपदेशादि”ति शास्त्रोक्तस्वाभाविकतदीयतासं-
बन्धसाक्षात्कारपूर्वकं सुरसरित्प्रवाहवच्छ्रीभगव-
दनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिरिति । एषैव साम्य-
सायुज्यब्रह्मादिशब्दैः श्रुतिस्मृतिभिर्गीयते ।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

जुष्टं, तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव
भवतीत्यादिश्रुतेः । मम साधर्म्यमागता इति
भगवदुक्तेश्च । ब्रह्मैव भवतीति बृहज्ज्ञानादिध-
र्मेण बृहत्त्वस्य तत्रापि भावान्न स्वरूपेणेत्यर्थः ॥

गुणेशादेः पूर्वं ब्रह्मण इति शेषो योक्तव्यः । तथाच ब्रह्म-
णो गुणशक्त्याद्यभ्युपगमे आदिपदेन ज्ञानबलक्रियादीनां
सग्रहः । तत्रोत्तर—नेति । नोक्तश्रुतिविरोध इत्यर्थः । तत्र हेतु-
माह—तासामित्यादि । केवलो निर्गुणश्चेत्यादीनाम् । तत्रैव
हेतुन्तरमाह—ब्रह्मण इत्यादि । श्रुतिमूत्रसाधितत्वादिति ।
“परास्य शक्तिर्विनिर्घेयं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”
इत्यादिश्रुतेः । “विवक्षितगुणोपपत्तेश्च” इत्यादिमूत्राच्च । तथाच
गुणादिमन्त्रे सिद्धे सादृश्यस्यापि तत्सामान्यगुणैः सञ्चैतन्या
दिभिर्वक्तुं शक्यत्वात्, परम साम्यमुपैतीति श्रुतेर्मम साधर्म्यमा-
गता ज्ञात भगवदुक्तेश्च ।

विश्व, ‘न हि लक्षणायाः महत्तेरवकाशः, शक्येन सम संब-
न्धाग्रहाद्’ इति यदुक्तं तदपि न रमणीयमित्याह—एव शक्त्या-
दीनामिति । सिद्धे, शास्त्रमतिपादितत्वेनेति शेषः । तत्सबन्ध-
स्येति । शक्तिशक्तिमतो, गुणगुणिनः क्रियातद्वत् इत्यादेरित्यर्थः ।
तत्तायां स्वाभाविकतायाम् । तथैव वाच्यवाचकशब्दपदार्थस-
बन्धस्यापि स्वाभाविकत्वं शास्त्रमसिद्धमेव । “नमामः सर्ववचसां
मतिष्ठा यत्र शाश्वती” इत्यादिना पराशरादिभिः सर्वज्ञैस्तत्प्रति-
पादिताया उक्तत्वात् । ‘न च लक्षणयैव लक्ष्यस्वरूपोपस्थितिः ।
तस्याः स्मारकत्वाद्’ इति यदुक्तं, तन्न विरुद्धम् । लक्षणायाः
स्मारकत्वमात्रमेवास्तु । अस्माकमपीष्टत्वात् । नच तथात्वे लक्ष्य-
स्वरूपोपस्थित्यभावस्तदवस्थ इति वाच्यम् । शक्या तदनुभाविक-
त्वस्याभ्युपगमात् । तथाहि । गङ्गाया घोष इत्यत्र तीरात्मकप-
दार्थस्य तीरपदानुभावितस्यैव गङ्गापदेन स्मारकत्वम् । न सर्वत्र
लक्षणाप्रवेशो युक्तः । अनवस्थामसद्भावात् । व्यञ्जननादेर्लक्षणा-
यामन्तर्भावस्य पूर्वमेवोक्तत्वाच्च । एव हि सर्वज्ञाचिन्मानन्तश-

क्तिप्रक्षाभ्युपगच्छतां वैदिकानुयायिनामस्माकं किं वा दुर्घटमि-
ति भावः । उक्तलक्षणस्य ब्रह्मणो निष्ठायाः फलं चतुर्थाध्याये
वक्ष्यमाणमपि प्रसङ्गादत्र चिन्त्यते—एवंभूतस्येत्यादिना ।
एवंभूतस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारात् कार्यकारणप्रकृति-
संबन्धात्मकप्रतिबन्धकनिवृत्तौ सत्यां मोक्ष इत्यन्वयः ।
कीदृशस्येत्यपेक्षायां शास्त्रयोनित्वादिसाद्युक्तप्रमाणगर्भितविशेष-
णमाह—शास्त्रसमन्वितस्येति । शास्त्रं वाचकतया सम-
न्वितं येन तस्य । शास्त्रे वाच्यतया समन्वितं यत्
तस्येति वा ।

तथा स्वर्गपर्वणि वैशंपायनः—

वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा ।

आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते—इति ।

साक्षात्कारादेव मोक्ष इत्यत्र किं मानमिति चेत् तत्राह—
मन्त्रप्रतिपादितादिति । मन्त्र एवात्र मानमित्यर्थः । तमेव
मन्त्रं पठति—भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि । अस्यार्थः । तस्मि-
न् ब्रह्मणि दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिः स्थूलसूक्ष्मरूपप्रकृति-
संबन्धो भिद्यते ध्वंसं प्राप्नोति । तत्कार्यभूताः सर्वे संशयाः स्वप-
रेतरतश्चविषयकाश्छिद्यन्ते । अस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतः कर्माणि
क्षीयन्ते । कर्मभिर्मुच्यत इति यावत् । तस्मिन्नितितच्छब्दार्थं विहृ-
ण्वैस्तत्स्वरूपमाह—पराचरे इति । परे चिदचिद्गर्गा अवरे यस्मात्
तस्मिन् पुरुषोत्तम इति यावत् ।

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः ।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।—

इति भगवदुक्तेर्ध्व । ननु तस्मिन् इह इति यदुक्तं, तत्र,

तस्यागम्भयत्वाद् दृष्टिगोचरताया इति चेन्न । तद्गुणरूपादि-
पक्षया द्रष्टुमर्हते इत्युक्तमेव । “सदा पश्यन्ति मूरय” इत्यादिश्रु-
तेः । “भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तत्त्वेननि” स्वयं भगवतैवोक्तत्वाच्च । दर्शने कोऽन्तरङ्ग इत्यत
आह—अपानेनेति । तत्र प्रमाणमाह—श्रुतिप्रमितेनेति । तदेव
प्रमाणं पठ्यते—सोन्वेष्टव्यः, निदिध्यासितव्य इत्यादि ।
स्पष्टोऽर्थः । तत्राप्यभिचारशङ्कावारणाय सहकारिणमाह—वाक्यो-
क्ततदनुग्रहसहकृतेनेति । श्रुतिप्रतिपादितेन तस्य भगवतो-
ऽनुग्रहसहकृतेनेत्यर्थः । वाक्योक्तेतिविशेषणेन पूर्ववत् प्रमाण-
शङ्का निरस्ता । वाक्यं दर्शयति—यमेवैष इत्यादि । एष
सर्वज्ञः सर्वेश्वरो यं कश्चिदपि क्षेत्रज्ञं वृणुते तेनैव लभ्यो, नान्यै-
रित्यन्वयः । ‘पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’
इतिवचनात् । तत्र, यमिति शब्दः श्रीभगवत्प्रसादविषयवाचकः ।
प्रसादविषयश्च निरतिशयमीतिविषय एवेति लोकप्रसिद्धः । स
ज्ञानन्यभक्त एव । एतच्च स्वयमेवाह श्रीभगवानभ्यासेन—

सर्वारम्भपरिसागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

शुभाशुभपरिसागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः—

इत्यादिना ।

नारायणीये नरनारायणौ नारदं मति—

नारदैतद्दि नौ ससं वचनं समुदाहृतम् ।

नारय भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ॥

यतः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोद्यमेति ।

अनन्यत्वं च, अन्यसाधनान्यफलान्यसम्बन्धशून्यत्वम् । तत्र-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां निष्ठाभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्माभ्युदयम् ॥

तेषामहं समुत्कर्ता मृत्युमंसारसागरात् ।

भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानज तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

मन्मना भव मद्रक्तो मदूयाजी मां नमस्कुरु ।

मन्त्रिणा मद्रतमाणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां निष्ठां निष्ठाभियुक्ता उपासते ॥

सर्वारम्भपरित्यागी । शुभाशुभपरित्यागी । सर्वधर्मान् परि-
क्षज्य । तमेव शरणं गच्छेद्वादिभिरन्वयव्यतिरेकगर्भितैः स्वस्यैव
श्रीभगवतः स्वेनैव स्वमियाणां साधनत्वबोधनादन्यसाधनं निर-
स्तम् ।

एवमेव च,

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेभ्यः यान्ति मदूयाजिनोऽपि माम् ॥

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ।

मामेवैष्यसि सखं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

मद्रक्त एतद्विज्ञाय मद्रावायोपपद्यते ।

मम साधर्म्यमागताः ।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमश्नात्तम् ॥

नान्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ।

मामप्राप्त्यैव कौन्तेय ततो यान्मधर्मा गतिम्—

इत्यादिमिश्र प्रतिज्ञापूर्वकान्वयव्यतिरेकसहकृताभ्यासलि-
ङ्गालङ्कृतवाक्यैः स्वात्मनो भिन्नफलस्य निषेधो विस्तृतः ।

किञ्च नारायणीयाख्यानेऽपि स्वयमेवार्जुनं प्रसेवमेवाह-
चतुर्विधा मम जना भक्ता एवेति मे श्रुतम् ।

तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ॥

अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम्—

इत्यादिना सिद्धान्तितम् । तथैव हि,

ममैवांशो जीवलोके जीवमृतः सनातनः ।

मद्वक्त एतद् विज्ञाय । स मे प्रियः । अहं स च मम प्रियः ।

तद्धाम परमं मम । प्रतिजाने प्रियोऽसि मे—इत्यादिवचनसंद-

र्भेण परस्परसंबन्धिसंबन्धयोर्वैशद्येन प्रतिपादनादन्यसंबन्धोऽपि

स्पष्टं निषिद्धः । तत्र सिद्धमुक्तलक्षणानन्यत्वम् । तदवच्छिन्न-

स्तत्प्रमादविषय इति ।

किञ्च, यमित्यग्रेकवचनम्,

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः—

इति वचनादुक्तलक्षणाधिकारिणां निरतिशयदुर्लभता सूच-
यति ।

तत्र तावदसंख्याः क्षेत्रज्ञास्तेष्वसंख्या एव मनुष्ययोनयस्ते-

ष्वपि केचिन्मनुष्याः शास्त्राधिकारिणस्तेष्वपि केचिद्यत्रसंभावना-

मात्रपरास्तेषु केचिद् यत्रपरायणाः । यत्रपरायणानां केचिद्

विरला यत्रसिद्धाः । तेषां केचित् तत्त्वजिज्ञासवः । तेषां

केचिच्छास्त्रतत्त्वज्ञाः । तेषामपि कश्चिदुक्तलक्षणो मन्निष्ठावानिति

श्लोकार्थ एवैकवचनेन श्रुत्या द्योतत इति भावः । अपिच ।

यमित्यत्र यच्छब्दसामान्यादुक्ताधिकारिणो जातिकुलादिगौरव-
तानियमोऽपि निरस्तः । “ ये जनाः पर्युपासते । चतुर्विधा
भजन्ते मां जनाः । मद्भक्त ” इत्यादिनाभ्यासस्य व्यक्ततया
सर्वत्र गीतापाठे जात्यादेराधिकारिविशेषणतया कुत्राप्यस्मरणात् ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥—

इत्यादिना सर्वेषामप्यधिकारित्वेन ग्रहणात् । अन्यत्रापि
नारायणीये भगवदेकान्तिनां सर्वेभ्यो विलक्षणगतिप्रतिपादनाच्च ।

सहोपनिषदान् वेदान् ये विभ्राः सम्पगाश्रिताः ।

पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि पतिधर्मिणः ॥

तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणामित्यादिना ।

अथ, एष इत्यनेन, “ तेषामहं समुद्धर्ता । मतिजाने । ददामि
बुद्धियोगं तम् । योगक्षेमं वहाम्यहम् । अहं सर्वस्य प्रभवः ।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । भक्त्या त्वनन्यया
शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ” इत्यादिसर्वसाधनफलादिदातृत्वप्रति-
ज्ञाता सर्वज्ञो भगवान् पुरुषोत्तम उच्यते । “ एष मृताधिपति-
रेव लोकपाल एष त आत्माऽन्तर्यामी ” इत्यादिश्रुतेः । एवेति
तन्त्रपाठः । एवैवेत्यर्थः । एकेन, नान्यैरिति साधनान्तरं व्यावृत्तम् ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेष्टयया ।

शक्य एवविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथेत्यादिषचनात् ।

न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिश्च संचितैः ।

शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेष्टयया ॥—

इत्यादिनोत्तरकाण्डे श्रीभगवत्सन्तत्कुमारवचनाच्च । द्विती-
याऽवधारणेन चोक्तलक्षणभिन्नाधिकारिनिषेधः । तथाच, “ देवा
अप्यस्य रूपस्य निःसं दर्शनकाङ्क्षिण ” इत्यादिषचनात् ।

न स शक्यः सुरेद्रंष्टुं नाऽसुरैर्न च पन्नमैः ।

यस्य मसादं कुरुते न वै तं द्रष्टुमर्हति ॥

तद्वक्तैस्तद्वतमाणैस्तच्चिच्चैस्तत्परायणैः ।

शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्द्धतकिल्बिषैरिति— तत्रैव
सनत्कुमारवचनात् ।

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

इदं मे सयजुमाप्ता मम दर्शनलालसाः ॥

न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।

अते प्रेकान्तिके चैषां त्वं चैवैकान्तिको ममेति— नारदं
प्रति भगवतः श्वेतद्वीपपतेर्वचनाच्च । तच्च, मपत्तिचिन्तामणौ
भगवत्परणैराद्याचार्यैस्तद्याख्यातृभिः श्रीचरणैर्विश्वाचार्यैश्च पर-
मश्लोकव्याख्यायां निपुणं मपञ्चितं, विस्तरमवाहुपरम्यते । कि-
ञ्चोक्तार्थदाढ्यायै तुल्यार्थकमपि वाक्यान्तरमुदाहरति—तस्यै-
ष आत्मा वृणुते तनुं स्वाधिति । व्याख्यातप्राया चेयं
श्रुतिः । आदिना, “तमक्रतुं पश्यति बीतशोको धातुः मसा-
दान्महिमानमीषाय” इत्यादिश्रुतीनां संग्रहः । कार्यकारणेति ।
कार्यमत्र स्थूलशरीरम् । कारणं सूक्ष्मशरीरम् तद्रूपायाः प्रकृतेः
सम्बन्ध एव स्वरूपं यस्य स चासौ प्रतिबन्धकश्च, तस्य
निवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । मोक्ष इत्युक्तं, तस्य च श्रीपराशरोक्त-
मेव लक्षणमाह । श्रीभगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्ष इति ।
भगवत्प्राप्तिरेव लक्षणं यस्य सः ॥

कीदृशी प्राप्तिरिवाशङ्क्य तां विवृणोति—अत्र प्राप्तिर्ना-
मेति । श्रीभगवदनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिरिति तस्य प्राप्तिलक्षण-
मित्यर्थः । अनुभूयेत्युक्ते ध्यानादावपि तस्याः सत्त्वात् तत्राति-
मसङ्गस्तद्वारणायाम्—अनवच्छिन्नेति । तत्र तावत्कालीना-

नुभूतौ सत्यामप्यनवच्छिन्नत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा परेषां संमतार्था
 जीवन्मुक्तावपि सस्याः सत्त्वेनातिव्याप्तेस्तद्यावृत्तये आह—अ-
 नवच्छिन्नेति । जीवन्मुक्तौ विज्ञेयलक्षणपरिच्छेदस्य तैरपि स्वी-
 कृतत्वात् । ननु क्षेत्रज्ञस्वरूपानुभूतेरप्यनुभवितुरपेक्षयानवच्छि-
 न्नत्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् तत्राह—भगवदिति । भग-
 वदनुभूतेर्निरपेक्षानवच्छिन्नत्वान्महद्वैलक्षण्यमिति भावः । केषा-
 श्चिन्मतेऽनुभूतेरेव मोक्षस्वरूपाऽभ्युपगमात् तत्र व्यभिचारवार-
 णाय स्थितिपदम् । अनुभूतेरनुभवितुर्वैलक्षण्यादेवंभूतानुभूत्या
 स्थितौ मुक्तसङ्गक इत्यर्थः । ननु भगवदनुभूतेर्निरपेक्षानवच्छिन्न-
 ताभ्युपगमे विभुत्वापत्तिस्तस्वे च तस्या वद्वेषु विषयप्रवर्णेष्वपि
 व्याप्तत्वादतिप्रसङ्गो दुर्वारः । तथात्वे सर्वमोक्षापत्तेः । व्यतिरेके
 चासम्भव इति चेत् तत्राह— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वत्वममत्व-
 भावनाशेनेति । श्रीभगवदनुभूतेस्तेष्वपि सामान्यतः सत्त्वेन
 तेषां धर्मभूतज्ञानशक्तेस्तदनुभवासाधारणभूताया अनादिप्रकृति-
 सम्बन्धेनैवावृत्तत्वाज्जन्मान्यस्य सूर्यादितेऽपि तत्प्रकाशानुभवा-
 ऽभाववन्न प्रकाशतेऽतो न किञ्चिद् विरुद्धमिति भावः । प्रकृति-
 सम्बन्धात्मकप्रतिबन्धकनिवृत्तौ सत्यां मोक्ष इत्युक्तम् । तत्र
 किमात्मकः सम्बन्ध इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं ज्ञापयन् विद्विनाहि-
 हर्दकाररहंकारास्पदयोरिति । अनयोः स्वत्वममत्वस्वात-
 न्यभावस्यैव प्रकृतिसम्बन्धरूपत्वात् तद्भावाभावयोर्बन्धमोक्ष-
 बीजत्वमिति निष्कर्षः । तत्राप्रामाण्यसङ्का निरासयति, अश्व-
 मेधपर्वणि पठितसूत्रकारवाक्येनैवान्वयव्यतिरेकगर्हितेन— द्यच्चरं
 तु भवेन्मृत्युस्यच्चरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवे-
 न्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतमिति । ममेति मृत्युर्बन्धः ।
 “प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि” इति श्रुतेः । परकीयस्वकीयत्वा-

भिमानस्यैव प्रमादत्वात् । न मयेति ब्रह्म शाश्वतं, ब्रह्मवदेक-
 रसो मोक्ष इत्यर्थः । तदेवोपोद्वलयति, द्वादशाध्यायपठितभगव-
 द्वाक्येन—निर्ममो निरदृक्कार इति । “स मे प्रिय” इत्युत्तरे-
 णान्वयो ज्ञातव्यः । वद्वानां विषयप्रवणानां तदनुभूतिप्रकाशा-
 भावे हेतुमाह—स्वाभाविकतदीयतासम्यन्धसाक्षात्कार-
 पूर्वकमिति स्वाभाविकस्येत्यस्य पूर्व, क्षेत्रज्ञस्येति पोजनीयम् ।
 तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयन् विशिनष्टि—ममैवांशो जीव-
 लोके जीवभूतः सनातन इति । सनातन—इति, अंशस्य
 विशेषणम् । सनातनोऽयं इत्यर्थः । एतैनौपाधिकभेदवादः स्पष्टं
 निरस्तो भगवतेति ज्ञायते । तदर्थकं वक्ष्यमाणं सूत्रमपि पठ्य-
 ते—अंशो नानाव्यपदेशादिति । एतच्च, “अंशो द्वे पर-
 स्ये”त्यादिश्रुतीनामप्युपलक्षणम् । वद्वानां तु उक्तलक्षणसम्ब-
 न्धस्याऽऽहतत्वात् प्रकाशत इत्यर्थः । अनवच्छिन्नत्वे दृष्टान्तः—
 सुरसरिर्प्रवाहवदिति । तत्र पराशरवचनमनुवदति—निर-
 स्तातिशयाद्वाहदसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्रा-
 सिरेकान्तात्यन्तिकी मतेति । उक्तेनैव लक्षणेन श्लोकोऽपि
 व्याख्यातमात्र एव । तथाहि । भगवत्प्राप्तिर्भेषजमिसम्बन्धः ।
 मकृतिसम्बन्धरूपरोगस्येति शेषः । कीदृशीत्यपेक्षमाह—निरस्ते-
 ति । निरस्तोऽतिशयाद्वाहो यस्मात् तथाभूतेन सुखेन भावः
 स्थितिरेवेकं लक्षणं यस्याः सा । अत एवेकान्तात्यन्तिकी निर-
 तिशया च । एतच्च सर्वं परिष्कारमुखेनोक्तमेव । श्लोकस्य
 परिष्कार एव लक्षणतया प्रतिपादितो, न स्वतन्त्रः । सर्वज्ञ-
 पराशरोक्तश्रीभगवत्प्राप्तिर्लक्षणो भोक्ष इति प्रतिपा-
 तत्वादित्यर्थः । ननु भगवत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्युक्तं, तदनुपपन्नम् ।
 अतिष्वन्यथैव दर्शनादिति चेत् तत्राह—एवैवेति । उक्तलक्ष-

नैवेत्यर्थः । तान्येव ज्ञापकानि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि पठयन्ते—
यदा पश्यः पश्यते इत्यादीनि । ब्रह्मैव भवतीत्यत्र माया-
वादभ्रान्तिं वारयति—बृहज्ज्ञानादिधर्मेणेत्यादिना ॥

कैश्चिच्च “सोऽयं देवदत्तः । दशमस्त्वपसी”त्यादिवाक्य-
श्रवणज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिः । तथात्वे च कारणाभावे कार्या-
भाव इति न्यायात् स्वरूपविषयकाज्ञाननिवृत्तौ बन्धनकारणा-
ऽज्ञानस्य नाज्ञान्मोक्ष इति मन्यते । तन्निराकरोति—नचेत्यादिना ॥

नच वाक्यज्ञानमात्रादज्ञाननिवृत्तिलक्षणो
मोक्ष इति संभावनीयः । अपि तु तद्वाच्यसाक्षा-
त्कारेणैव । तत्र च ध्यानस्यैवान्तरङ्गत्वात् । “श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इति श्रुत्या
वाक्यज्ञानानन्तरमननव्यवहितध्यानस्यैव स्पष्ट-
मन्तरङ्गत्वविधानात् । अन्यथा रोगिणो भेषज-
श्रुतिमात्रादेव तत्स्तेवनम् ऋतेऽपि, रोगनिवृत्तिप्र-
सङ्गात् । ननु, नार्यं सर्पो मा भी रज्जुरेपेत्याप्तवा-
क्याद् भयनिवृत्तिदर्शनात् तथा प्रकृतेऽपि संग-
च्छत इति ज्ञेयम् । तत्रापि रज्जुस्वरूपसाक्षात्का-
रद्वारेणैव भ्रान्तिनिवृत्त्या भयनाशनिश्चयात् ।
तथात्रापि श्रवणानन्तरं वाक्यज्ञानावगतेऽपि त-
त्साक्षात्कारौपायिकासाधारणध्यानेन तद्दर्शने कृते
उक्तलक्षणो मोक्षः । तथाच, “ भिद्यते हृदयग्र-

न्यिरि ” त्यादिप्रमाणस्य पूर्वोक्तत्वादत्रापि ब्रष्ट-
व्यम् ॥

इति न संभावनीय इत्यन्वयः । एतत्संभावनापोम्पोऽपि
नास्तीत्यर्थः । इतिशब्दार्थस्य विवरणमाह—वाक्यज्ञानमा-
त्रादिति । किन्तर्हि तदिति चेत्तत्राह—अपि तु तद्वाक्य-
साक्षात्कारेणैवेति । न वयं वाक्यज्ञानस्य साधनत्वं वारया-
मः । तस्यापि “श्रोतव्य” इत्यादिना श्रूयमाणत्वात् । किन्तु
साक्षात्कारव्यवहिततया स्वातन्त्र्याभावादन्तरङ्गत्वं निषेध्यत
इति यावत् । तदेवाह—तत्र चेत्यादि । तत्र साक्षात्कारे ।
ध्यानस्यैवेत्यत्रैवकारस्तदन्यसाधनव्यावृत्तिपरः । नान्येषां तद्वि-
ज्ञानमित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । स्वतन्त्रत्वेन साक्षादुपपो-
गित्वात् । उक्तार्थे शास्त्रप्रमितदेहत्वन्तरं कथयन् वाक्यज्ञानस्या-
त्यन्तबहिरङ्गतां बोधयति, श्रुतिमुखेनैव—श्रोतव्य इत्यादिना ।
श्रुत्यैव वाक्यज्ञानोत्तरं, तत्रापि मननरूपसाधनान्तरव्यवधानेन ।
किञ्च । स्पष्टं कण्ठरवेणैव, नार्थगौणकल्पनयेति । नास्माकं
वाक्यस्य स्वातन्त्र्यनिषेधे आग्रहः । अपि तु श्रुतेरेव । तथाहि
श्रोतव्य इति वाक्यज्ञानात्मकं श्रवणं विधाय ततश्च मननव्य इति
मननस्य तन्मध्ये व्यवधानं कृत्वा पश्चाच्चोपसंहारोक्तयैव निदि-
ध्यासितव्य इति ध्यानस्यान्तरङ्गत्वं विधाय इति भावः ।

उक्तसिद्धान्तमसहिष्णुः पुनराक्षिपति—नन्वित्यादि । आस-
त्वाक्यादिसादि । दृष्टान्तगर्भितो हेतुः । नार्थं सर्प इत्याद्यु-
दाहरणम् । यथा शास्त्रवाक्याद् भयनिवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपि वेद-
स्याप्ततरत्वात् तद्वाक्याद् भयनिवर्तने किं विकल्प इति भावः ।

अत्र प्रयोगः—वाक्यश्रवणान्मोक्षः । लोके तथा दर्शनात् । आप्त-
वाक्यजन्यसर्पादिभयनाशवदिति शङ्कार्थः । परैः कथितेऽर्थेऽनु-
पपत्तिं दर्शयन् समाधत्ते—नेति । तदेव द्रढयति, हेतुमुखेन—
तत्रापीत्यादिना । तत्रापीति । आप्तवाक्यश्रवणजन्यविश्वासे-
ऽपि । आप्तवाक्यश्रवणजन्यविश्वासेन भयनिवृत्तिरित्यत्र न विवा-
दः । परन्तु रज्ज्वादिसरूपसाक्षात्कारव्यवधानेनैव, न तु स्वात-
न्त्र्येण । तच्छ्रवणानन्तरमपि भयकम्पादेस्तादवस्थदर्शनादि-
सर्थः । उक्तन्यायं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशन् सिद्धान्तयति—तथा-
त्रापीत्यादिना । स्पष्टार्थः । उक्तमक्रियाकत्वात् तत्र पूर्वपठित-
मेव वाक्यं प्रमाणयन् स्मारयति—तथाच, भिद्यत इत्यादि-
ना । किं बहुना, वाक्यस्य मोक्षेऽन्तरङ्गत्वमभ्युपगच्छतां श्रुतय
एव परिहसन्त्य उक्तमिद्धान्तं बहु मन्यमान्या उररीकुर्वन्त्यस्त्रि-
पेधं कण्ठरेवैव ढिण्ढ्यन्त्य आक्रोन्ति “शृश्वन्तोऽपि बहवो यं न
विद्युः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष दृणुते तेन लभ्यः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः
मसादान्महिमानमात्मन” इत्यादय इत्यलं विस्तरेण ॥

स्यादेतत् । ध्यानेनोक्तरीत्या मोक्ष इति । एष पक्षश्चास्मदे-
कदेशिमिर्वाचस्पत्यादिभिरपि स्वीकृतः । तथापि मोक्षस्य जन्यत्वा-
पातादनित्यत्वं दुर्वारमिसाशयेनाशङ्क्यते—नन्वित्यादिना ।

ननु ध्यानस्य मानसक्रियाविशेषस्य मोक्षा-
न्तरङ्गत्वे तस्य तज्जन्यत्वेन घटादिवदनित्यताप्रसङ्ग-
इति चेन्न । तस्य तु साक्षात्कारप्रतिबन्धकरूपा-
वरणाभङ्गेनैव नैराकारादृक्ष्यान् तज्जन्यत्वं, नं सुत-

रामनित्यत्वमुक्तलक्षणमोक्षस्य । नच ध्यानस्य
 क्रियाविशेषत्वेन पुरुषतन्त्रता कल्पनीया । तस्य
 स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तिब्रह्मविषयकत्वेन वे-
 दैकगम्यतया ज्ञानवत् प्रमाणतन्त्रत्वाज्ज्ञानाभि-
 नत्वाच्च । तथाच ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यादिमत्तया सर्व-
 वैलक्षण्येन च वेदनस्य ध्यानज्ञानशब्दाभ्यां प्रति-
 पाद्यमानत्वाच्छास्त्रमुखेन “ऋते ज्ञानात्र मुक्तिः ।
 तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । पृथगात्मानं प्रेरितारं
 च मत्वा । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशस्य । भोक्ता
 भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा । निश्चाय्य तं मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यते । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्॥
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । इदं ज्ञान-
 मुपाश्रित्य । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः
 सदा । तद् ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षि-
 णा । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं
 पदम्” इति शास्त्रस्योक्तलक्षणवेदनमेवार्थः ।
 अन्यथा त्वत्संमतस्य ज्ञानस्यापि मानसत्वावि-
 शेपेणोक्तन्यायस्य तत्राप्यवतारणशक्यत्वात् ।

ध्यानस्य मोक्षान्तरङ्गत्वाभ्युपगमे तस्य मोक्षस्यानि-
 स्थत्वप्रसङ्ग इति योजना । अनित्यत्वे हेतुमाह—तज्जन्यत्वे-
 नेति । ध्यानजन्यत्वेन । तत्र दृष्टान्तः—घटादिवदिति । कथ-
 मित्यपेक्षार्या जन्यत्वे हेतुगर्भितविशेषणमाह—क्रियाविशेष-
 स्येति । मानसक्रियाविशेषत्वादिति यावत् । तथाचात्र प्रयोगः—
 उक्तलक्षणो मोक्षः, अनित्यः । मानसक्रियाजन्यत्वात् । यदेवं
 तदेवम् । शारीरिकक्रियाजन्यघटादिवदिति शङ्कासंदर्भः । तत्रो-
 चरमाह—नेति । नास्तिशङ्कास्थितिपदमत्रेत्यर्थः । तत्र हेतुः—
 तस्येत्यादि । तस्य ध्यानस्य नैराकाङ्क्षत्वात् कृतकसत्त्वात् ।
 यथा तव मते ज्ञानस्यावरणभङ्गेनैव परित्सीणत्वान्न तज्जन्यत्वं
 मोक्षस्य, तथाऽस्माकं ध्यानस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वात्तदोपग-
 न्यस्पर्शावकाश इत्याह—न तज्जन्यत्वमिति । निमित्ताभावे
 नैमित्तिकाभाव इति न्यायमवतारयन् सिद्धान्तमाह—न सुत-
 रामनित्यस्यमुक्तलक्षणमोक्षस्येति । उक्तप्रयोगस्य स्वरू-
 पासिद्धलक्षणेन हेत्वाभासेन गिलनाश्च मामाण्यमितिभावः । ननु
 'यथा तव मते ज्ञानस्य'इत्यनेन यद् ध्यानस्य ज्ञानसादृश्यमुक्तं, तद-
 युक्तम् । तस्य क्रियात्वेन पुरुषतन्त्रत्वान्महद्वैलक्षण्यमिति शङ्का
 निराकरोति—नचेत्यादिना । कल्पनीयेति । कल्पनावि-
 षयीकर्तुमनेर्हेति । तत्र हेतुः—तस्यापि ज्ञानवत् प्रमाणत-
 न्ध्रत्वादिति । तत्र, तस्येति । ध्यानस्य । यथा युष्माकं ब्रह्म-
 विषयकं ज्ञानं प्रमाणतन्त्रं, न पुरुषतन्त्रं, तथास्माकं ध्यानेऽपि
 तुल्यन्याय इत्यर्थः । किं तत्र मानमिति चेच्छास्त्रमेवेत्याह—वेदै-
 कगम्यतयेति । ननु क्रियाया अपि विध्यात्मकवेदमुखेनैव श्रूय-
 माणत्वाविशेषाद् ध्यानस्यापि तथात्वमेवेति चेत् तत्राह—तस्य
 स्वाभाविकेत्यादि । क्रियाया वैदिकत्वेऽपि तस्या दृश्यमाकृ-

तसाध्यवस्तुविषयकत्वादस्य च निवासिद्वैकसोक्तलक्षणवस्तु-
विषयत्वान्महान् भेदोऽतो न पुरुषतन्त्रत्वम् । प्रमाणतन्त्रमेव
ध्यानमिति भावः । प्राकृतवस्तुविषयकध्यानस्य तु क्रियासाह-
चर्यात् पुरुषतन्त्रत्वं स्वभीष्टमेव । तच्चान्यविषयकज्ञानेऽपि समा-
नमित्युक्तं कर्ममीमांसकैरपि—

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारेणोपगम्यते ।

पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्युपधार्यताम् ॥—

इत्यादिना । तच्च वक्ष्यते तृतीयाध्याये । ध्यानस्य क्रिया-
भिन्नत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञानाभिन्नत्वाच्चेति । ज्ञानशब्दस्य
पूर्वं तस्येति पदं योजनीयम् । वेदैकगम्यतयेत्युक्तं, तद्व मप-
श्यति—तथाचेत्यादिना । ब्रह्मणो वेदनस्यैव ध्यानज्ञान-
शब्दाभ्यां शास्त्रमुखेन प्रतिपाद्यमानत्वादित्यन्वयः ।
कथमित्यपेक्षायामन्यप्रमाणागोचरतया वैलक्षण्यं दर्शयन् प्राति-
ज्ञातां वेदैकगम्यतां व्यनक्ति—सार्वश्यादिमत्तयेति । तत्र
हेत्वन्तरमाह—सर्ववैलक्षण्येन चेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञकालरुमादी-
नामन्तर्यामितया तेभ्यो वैलक्षण्याच्चेत्यर्थः । अयं भावः । ब्रह्मणः
स्वरूपमात्रस्य ध्यानाविषयत्वेन विवादः । किन्तु सार्वश्यादिम-
त्त्वेन तद्विषयत्वं वाच्यम् । एतच्च ज्ञानेऽपि तुल्यमिति शास्त्र-
मुखेनेत्युक्तम् । तदेव शास्त्र पठन्नुक्तार्थं योजयति—ऋते
ज्ञानादिसादि । श्रुतीनां, भोक्तारं यज्ञतपसामित्यादिस्मृतीनाञ्च
सर्वज्ञत्वादिमत्त्वेन वेदनमेवार्थ इत्युक्तार्थानङ्गीकारे उक्तदोषस्य
तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिं दर्शयन् हेत्वन्तरमाह—अन्यथेति । ज्ञान-
स्यापि मानसत्वाविशेषेणेति । अनेन भगवदनुग्रहासदकृ-
तज्ञानस्य विघ्नबाध्यत्वेन प्रत्युत बन्धनहेतुत्वेन चाकिञ्चित्का-
रित्वं द्योतितं बोध्यम् । तथाच श्रीभगवतैवोक्तम्—

ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ।

मुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानयेति च ॥

यद्यप्यत्र सत्त्वस्य बन्धनहेतुताप्रतिपादने श्रीभगवत्स्तात्पर्यं न, ज्ञानस्य गुणत्रयप्रकरणत्वात् । तथापि ज्ञानस्य तत्र व्यापाररूपत्वादस्ति बन्धनहेतुत्वमिति भावः । उक्तज्ञानस्य भगवदनुग्रहासद्वृत्तत्वं द्योतयन् विशिनष्टि—स्थित्संमतस्येति । उक्तज्ञानमुपलक्षणं साधनमात्रस्य । अस्मन्मते साधनमात्रस्य भगवदुपेक्षितस्याकिञ्चित्करत्वेनाज्ञानसादृश्यात् । अत एव, ध्यानेन तदनुग्रहसद्वृत्तेनेत्युपक्रमाद् व्यतिरेके ध्यानेऽप्युक्तन्यायोपसर्पणादिति भावः । उक्तन्यायस्येति । तत्तन्मतेनानित्यत्वमित्यस्य । तत्रापि तत्र मतेऽपि । तथात्वेचोक्तदुष्टतायाः समानत्वादुक्तसिद्धान्तस्यैव वरीयस्त्वमित्यर्थः ।

अपिच । चतुर्विधप्रसिद्धक्रियाजन्यपदार्थस्यानित्यत्वाश्रयताघटना तत्रोक्तशङ्काप्रवेशच्छिद्रं लभते । प्रकृते तु नैतदस्तीत्याशयेनाह—किञ्चेति ।

किञ्चोक्तलक्षणाभगवदनुभूतेराश्रयविषयाभ्यां स्वरूपतश्चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादपि नानित्यत्वकल्पनावकाशः ।

तत्र न तावदाश्रयेण । तथाहि तदनुभूत्याश्रयः क्षेत्रज्ञः । स च नोत्पाद्यः कटादिवत् । तस्याजत्वात् । "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । अजो नित्यः

शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे
 इति वचनात् । नापि चाप्यः । स्वस्वरूपत्वेन
 नित्यप्राप्तत्वात् । अन्यप्रामाणानपेक्षत्वाच्च । नापि
 विकार्यो दध्यादिवदयम् । पङ्क्तिरहीनत्वात् ।
 “न जायते म्रियते वा विपश्चित् । न जायते म्रियते
 वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भुय” इत्या-
 दिप्रमाणात् । न च संस्कार्यः । स च द्विविधः ।
 गुणाधानदोषापकर्षभेदात् । नाद्यः । नित्यज्ञाना-
 दिगुणावत्त्वात् । ज्ञोऽत एव । न हि विज्ञातुर्वि-
 ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । “एतद्
 यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद” इत्यादि शा-
 स्त्रात् । नापि द्वितीयः । विज्ञानरूपत्वेनारूपदोष-
 गन्धत्वात् । “योऽयं विज्ञानघन” इति श्रुतेः ॥

ननु क्षेत्रज्ञस्य सर्वथा प्राकृतदोषसंघन्धा-
 भावेऽभ्युपगम्यमाने घन्धमोक्षव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गः ।
 संघन्धे च व्यवस्थासिद्धौ सत्यामपि तदपाकरण-
 लक्षणसंस्कारस्यावश्यंभावित्वात्, तर्हि कथं सं-
 स्कार्यत्वाभाववत्त्वमिति चेन्न । तस्य धर्मात्मकज्ञा-
 नमेवानादिकर्मात्मकाज्ञानसंवलितत्वेन संकुचि-
 तम् । सैव घट्टावस्थोति कप्यते । भूयो भगवत्

प्रसादेन तत्संकोचकारणप्रकृतिसंबन्धध्वंसे सति.
 स्वस्वाभाविकज्ञानप्रकाशेन मोक्षो, न स्वरूपतो
 घन्धमोक्षावतो नोक्तदोषावकाशः । तत् सिद्धं
 भगवदनुभूतेराश्रयेण क्रियाजन्यताभाववत्त्वम् ।
 नापि विषयतस्तथात्वम् । विषयश्चास्याब्रह्मैव ।
 तस्य चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावे सर्वेषामपि संम-
 तत्वेन विवादाभावात् । अत एव न स्वरूपतोऽ-
 पीति । तस्याः स्वाभाविकत्वात् । ब्रह्मस्वरूपवत् ।
 तस्मान्न कथमप्युक्तलक्षणमोक्षे अनित्यत्वकल्प-
 नागन्धसंबन्धसंस्पर्शः ।

तत्र तावद् भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्याश्रयविषयस्वरूपभेदाद्
 अंशत्रयवत्त्वेऽपि न केनाप्यशेन क्रियाजन्यत्वकल्पनागन्धस्पर्श
 इति वक्तुं प्रतिजानीते—उक्तलक्षणभगवदनुभूतेराश्रयवि-
 षयाभ्यां स्वरूपतश्च नानित्यत्वकल्पनायकाश इत्यन्वयः ।
 तत्र हेतुः—चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादिति । तत्राश्रयः
 प्राप्ता, विषयश्च प्राप्यः, स्वरूपं च प्राप्तिरिति विवेकः । अत्रायं
 प्रयोगः सूचितः । भगवत्प्राप्तिरनित्यत्वकल्पनानवकाशवती ।
 क्रियाजन्यत्वाभावात् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटादिवत् । अन्वये वा
 ब्रह्मस्वरूपंवदिति । आदावाश्रयांशे उक्तार्थं प्रपञ्चयति—तत्र न
 तावदाश्रयेणेति । कथमित्यपेक्षायामाह—तथाहीति । तदेव
 वर्ण्यत इत्यर्थः । किमाश्रयस्वरूपमिति ? तत्राह—तदनुभूत्याश्रयः
 क्षेत्रज्ञ इति । चतुर्विधक्रियाजन्यत्वाभावादित्यनेनोक्तं

चातुर्विध्यं विचार्यते—स चेत्यादिना । स क्षेत्रज्ञरूप आश्रयः
कटादिवन्नोत्पाद्य इति । उत्पाद्यत्वं नाम भूतकालीनसत्ताशू-
न्यत्वे सत्पुत्तरकालीनसत्ताभावत्वम् । तच्च क्षेत्रज्ञे असमन्वितम् ।
कुतः ? । अजत्वात् । तथाच क्षेत्रज्ञो नोत्पाद्यः । अजत्वात् ।
यन्नैवं तन्नैवम् । कटादिवदिति । उक्तप्रयोगे बाधशङ्कां वारय-
स्तन्मूलं शास्त्रं पठति—अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत
इसादिश्रुतयः, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमिन्द्रादेस्मृतय-
श्चास्य मूलमित्यर्थः ॥ १ ॥

आप्यत्वमस्यास्तिरिति चेत् तत्राह—नापि चाप्य इति ।
आप्यत्वं प्राप्तिक्रियाविषयतावस्त्वम् । नैतल्लक्षणलक्षितो जीवा-
त्मा इत्यर्थः । स्वस्वरूपेसाद्युक्तेहेतोरन्यप्रमाणनिरपेक्षतामाह,
हेत्यन्तरेण—अन्यप्रमाणानपेक्षत्यादिति । एतदपि प्रमा-
णगर्भितमेव । तथाच, नाप्यो जीवात्मा । नित्यभासत्वात्, स्वस्व-
रूपत्वाद्, अन्यप्रमाणानपेक्षत्वाच्च । यन्नैव तन्नैवम् । रूपादिवत् ।
न हि स्वस्य प्राप्तौ प्रमाणानपेक्षेति भावः ॥ २ ॥

उभये मा स्याताम् । विकार्यत्वं भवेदेव । तद्विकार्यैः क्रोधा-
दिभिस्तथात्वानुमानादिति संभावनां वारयन्नाह—नापि दध्या-
दिवदयं विकार्य इति । विकार्यत्वं हि परिणामादिमस्त्वम् ।
न तदाश्रयोऽयमित्यर्थः । कुतः ? । पद्धिकारहीनत्वादिति ।
नायं विकार्यः । विकारहीनत्वात् । यन्नैव तन्नैवम् । दध्यादिव-
दिति । उक्तप्रमाणं शास्त्रमुखेन द्रढयति—न जायते म्रियते
इसादिश्रुतः । तद्व्याख्यानरूपभगवद्वाक्याच्च—न जायते
म्रियते वा कदाचिदिसादेः । किञ्च, अविकार्योऽयमुच्यते
इति श्रीमुखेनैवोक्तत्वाच्च क्रोधादीनामन्तःकरणपरिणामत्वाभो-
क्तानुमानस्यात्रावतरणायोति भावः ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । तथापि वक्ष्यमाणरीत्या बन्धमोक्षव्यवस्थानुप-
पत्तिभयेन संस्कार्यत्वस्यापरिहार्यत्वादवश्यंभाव इति चेत् तत्रा-
ह—नच संस्कार्य इति । संस्कार्यत्वं च संस्कर्तुमर्हत्वम् । तच्च
क्षेत्रज्ञे नास्तीत्यर्थः । तत्र विशेषमाह—स च द्विविध इति ।
यद्वा न संस्कार्य उच्यते स संस्कारो द्विविध इति यावत् । द्वैवि-
ध्यमेवाह—गुणेत्यादि । प्रथमं निराकरोति—नाद्यः । न
गुणाधानरूपसंस्कारयोग्योऽयं क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । यद्वा, पाठान्तरा-
नुसारेण गुणाधेय—मलापनयनीयभेदात् संस्कार्यस्यैव द्वैवि-
ध्यम् । तत्र हेतुः—नित्यज्ञानादिगुणवत्त्वादिति । नोक्तसं-
स्कारवानयम् । नित्यगुणत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । राजादिवत् ।
एतच्च शास्त्रमुखेनाह—ज्ञोऽत एवेति वक्ष्यमाणसूत्रमेव । तत्र श्रु-
तिवाक्यं चोदाहरति—न हि चिज्ञातुरित्यादि । स्मृतिश्च—
एतद् यो वेत्तीति । द्वितीयस्य व्युदासमाह—नापीति ।
दोषापनयनात्मकसंस्कारवान्न जीव इति यावत् । कुतः? । वि-
ज्ञानरूपत्वेनाऽस्पृष्टदोषगन्धत्वात् । नोक्तलक्षणसंस्कार्यो-
ऽयम् । अस्पृष्टदोषगन्धत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । दर्पणादिवत् ।
ब्रह्मवदिसन्वये च । उक्तेषु सर्वत्रापि योजनीयम् । तत्र, विज्ञान-
रूपत्वेनेत्यस्यायं भावः । प्राकृतवस्तुनः प्राकृतगुणस्य सजाती-
यसंबन्धो ज्ञायते । अस्य तद्विजातीयत्वाच्च तथात्वमिति । तत्र
श्रुति प्रमाणयति—योऽयमित्यादि ॥

असंस्कार्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयन् शङ्कामारोपयति—नन्वित्यादि-
ना । क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतिसंबन्धो न वेति द्वितीये बन्धमोक्षव्यवस्थानु-
पपत्तिरित्याह—क्षेत्रज्ञस्य सत्यथा प्राकृतदोषसंबन्धाभावेऽ-
भ्युपगम्यमाने इत्यादि । आद्ये चोक्तानुपपत्त्यभावेऽपि असे-
स्कार्यत्वाभावेऽकामैरपि युष्माभिरभ्युपगम्य इत्याह—संबन्धे

च"इत्यादिशास्त्रमप्यत्रानुसंधेयम् । प्रकरणमुपसंहरति-तस्मा-
न्न कथमपीत्यादि । केनाप्यंशेन, कुतर्कादिभिश्चेत्यर्थः ॥

भूयश्च प्रमाणाभासमाश्रित्य विवादायोत्तिष्ठते-नन्विति ।

ननु ध्यानस्योपासनात्मकत्वाद्, ध्येयस्य च
ब्रह्मण उपास्यत्वेन, नेदं ब्रह्म यदिदमुपासते इत्या-
दिश्रुतिभिरब्रह्मत्वप्रतिपादनाश्लोकसिद्धान्तो रम-
णीय इति चेन्न । उक्तश्रुतीनामध्यासादिरूपोपासन-
परत्वेन तन्निषेधस्य युक्तत्वाश्लोकलक्षणब्रह्मनि-
षेधपरत्वम् । आरोप्यस्यैव निषेधविषयत्वं, न
प्रमाणसिद्धवस्तुन इति न्यायस्य सर्वसंमतत्वात् ।
यथाऽन्यत्र नद्यादिजले गङ्गात्वमारोप्य पुनर्नेदं
गङ्गात्वमिति निषेधसंभवाच्च साक्षाद् विष्णुपा-
दोदक्यां भागीरथ्यां तन्निषेधावकाशः । यथा वा, “
पुरुषो वा व गौतमाग्निर्योपिद् वा व गौतमाग्निरि”
त्यादिपञ्चाग्निविद्यायां योपित्पुरुषयोरुपासनार्थ-
मग्नित्वमारोपितं रूपकरीत्या, तन्निषेधभेदहृत्येव,
नतु प्रसिद्धेऽग्नौ तन्निषेधस्पर्शः । प्रमाणसिद्धत्वात् ।
तथा प्रकृतेऽपि अतद्वस्तुषु “मनो ब्रह्मेत्युपासीते”
त्यादिश्रुत्युक्तेषु मनोवागादिष्वारोपितब्रह्मत्वनि-
षेधो, न सर्वेश्वरे साक्षाद् ब्रह्मणि तत्स्पर्शः । एतच्च,

नेदं ब्रह्मेतीदंकारेणैव द्योत्यमानत्वान्न श्रुतार्थत्या-
गाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गोऽवतारणीयः । इदङ्कारास्पद-
प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । अन्यथा प्रमि-
तस्यैव निषेधे वेदस्यैवोन्मत्ततापत्तेः । तच्चानिष्टमेव
बौद्धमतापत्तेरिति ॥

नोक्तसिद्धान्तो रमणीय इति चेदित्यन्वयः । रमणी-
यत्वाभावे किं धीजमिति चेत्तत्राह—ब्रह्मण उपास्यत्वेनेति ।
उपास्यत्वे किं इषणमित्यत आह—नेदमित्यादि । श्रुतिभिरब्रह्म-
त्वमतिपादनात् । उपास्यत्वमेव कथं निश्चितमत्राह—ध्येयस्येति ।
ध्यानविषयस्येति यावत् । उपास्यत्वेऽपि हेतुः—ध्यानस्यो-
पासनात्मकत्वादित्यादि । वाक्यार्थाऽज्ञानाद् भ्रान्त्याऽऽशङ्कयते
इत्याशेषास्तन्निराकरोति—नेति । एतद् वैशद्येनाह—श्रुतीनामि-
ति । तासां नोक्तलक्षणग्रहणनिषेधपरत्वमिति शास्त्रैकप्रमेयग्रहणो
निषेधाभागादित्याह—आरोप्यस्यैवेति । न प्रामाणासिद्धे-
साद्यवधारणार्थः । पूर्वपक्षे पठितशास्त्रस्य प्रमेयग्रहणनिषेधपरता
नास्तीत्युक्तम् । किं विषयक तद् ? इत्यपेक्षायामाह—अध्यासा-
द्युपासनपरत्वेनेति । अध्यस्तोपास्यनिषेधपरत्वं तासामित्यर्थः ।
एतच्चाभोष्टमेवेत्याह—तन्निषेधस्य युक्तत्वादिति । ननु तर्हि
स्वार्थसागपरार्थकल्पनाप्रसङ्गे मुख्यार्थराघोऽवश्यं भावी, ब्रह्मेति
सामान्यनिर्देशादिति चेत् तत्राह—एतच्चेति । न श्रुतार्थत्या-
गाश्रुतकल्पनेति । कुनः ? नेदमित्यत्र पठितेदंकारपदेनैवोक्त्य-
स्य द्योत्यमानत्वादिति । न हि शास्त्रैकगम्यस्य ब्रह्मण इदंकार-
निर्देशविषयत्वमिति भावः । वाक्यार्थं चाह—इदंकारास्पदेति ।
इदंकारनिर्देश्यो यः प्रपञ्चस्ताद्विजातीयं ब्रह्मेति मनोवागादिप्र-

पञ्चाध्यस्तं ब्रह्म न भवति । तस्य मनआदीनां सर्वपदार्थानाम-
न्तर्यामितया तोद्भिन्नत्वात् । मनआदेश्च दृश्यत्वाच्च तस्य वैल-
क्षण्यं च । तस्मिन्नेव वाक्ये, “ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्यु-
द्यते ” इत्यादिना कण्ठरेवेणैव पाठात् । वागभ्युद्यत इत्यनेनैव
वागाद्यध्यस्तस्यैव निषेधविषयतालाभाच्च । व्यतिरेके दोषमाह-
अन्यथेत्यादि । वेदस्यापि भ्रान्तिस्त्वे अप्रामाण्यापातात् सर्वप्र-
माणोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । उक्तसिद्धान्तं लौकिकवैदिकदृष्टा-
न्ताभ्यामुपामिनोति—यथान्यत्रेत्यादि । स्पष्टार्थः संदर्भः ॥

भवेदेतत् । वेदस्याप्रामाण्यापातभयात् तत्प्रमितस्य ब्रह्मणो
निषेधागोचरत्वमिति । तथापि तस्योपास्यत्वे मोक्षे शरीरत्व
मुक्तस्य तदाश्रयस्यावश्यं भाष्यम् । एवं हि मुक्तशरीरनिषेध-
पराणां श्रुतीनामप्रामाण्यस्य तत्रापि तौस्यमेवेति तात्पर्येणा-
शङ्क्यते—नन्वितादिना ।

ननु ब्रह्मण उपास्यतायां मोक्षे शरीरत्वप्रस-
ङ्गः । तथात्वे च “न ह वै शरीरस्य सतः प्रिया-
प्रिययोरपहतिरस्तीति, अशरीरं वा व सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः । अशरीरं शरीरैर्ब्रह्मवस्थेर्ब्र-
ह्मवस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । असङ्गो ह्ययं
पुरुष” इत्यादिवाक्यानां बाधप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् ।
तेषां प्राकृतोभयविधस्थूलसूक्ष्मशरीरनिषेधपरत्वा-
त् । नैतावता मोक्षे शरीराभावः प्रतिपादयितुं
योग्यः । “यक्ष्यन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा”.

भावः । ननु भवेदेतदस्माकं पक्षे ज्ञानाज्ञानयोरविद्याकल्पितत्वादिति चेत् तत्राह—तत्रापीति । तस्मिंश्चापि सर्वेश्वरे अज्ञाने कल्प्यमाने सति अज्ञत्वाविशेषाज्जीवसाम्यापत्तेरिति । भवत्वेवं, तत्रापि विशेषादिदर्शनाद् विशेषादेश्चाज्ञानत्वप्रसिद्धेरिति चेत् तत्राह—तथात्वे चेति । ईश्वरस्य जीवसाम्यापत्तौ सत्तां स्वरूपप्रतिपादकशास्त्रवाधापत्तौ तत्रापि सिद्धान्तभङ्गस्तुल्य एव । अयं भावः । ज्ञानाज्ञानयोरविद्याकल्पितत्वादित्युक्तम् । तत् पृच्छयते । सा कल्पनाकारणीभूताऽविद्या जीवनिष्ठा ? ब्रह्मनिष्ठा वा ? । नाद्यः । भवतां जीवस्य प्रतिबिम्बस्वरूपत्वेन जडत्वात् । ब्रह्मभिन्नानङ्गीकाराच्च । नापि द्वितीयः । तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन प्रकाशतमसोरिवासन्तविरुद्धत्वात् । ब्रह्मणोऽप्याविद्यकत्वे च जीववत्तदभावमसङ्गाच्च । किञ्च अविद्या । सहेतुकी ? निर्हेतुकी वेति ? । आद्ये तस्यापि कारणान्तरकल्पनेऽनवस्थापत्तेः । द्वितीये मुक्तानां भूयोऽपि बन्धप्रसङ्गात् । अस्माकं तु कर्मसंस्कारादेरनादित्वेऽपि भगवत्कृपाकटाक्षेणोक्तीत्या तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्नासमप्रसमिति श्रुतीनामयमर्थः । न ह वा इति । प्रकृतिकार्यमूतोभयशरीरस्य सतः सुखदुःखयोर्नाशो नास्त्येति प्राक्तशरीरसंबन्धरहितं मुक्तं सुखदुःखे न स्पृशत इति । “अशरीरं शरीरेष्वि” त्यादिवाक्यं तु ब्रह्मस्वरूपपरम् । तथाहि । आत्मानम् अन्तर्यामिणं मत्वा धीरो न शोचति । कीदृशं, महान्तं निरतिशयबृहद् ब्रह्मेति यावत् । विभुं विभुपरिमाणकम्, अनवस्थेषु क्षणभङ्गरेषु शरीरेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु तन्नियामकत्वेनावस्थितमिति । अन्तर्यामिणः स्थूलशरीरसंबन्धवारणपरमिदं वाक्यम् । अप्राण इति । प्राणादिसंबन्धशून्यः । तेषां प्रकाशकत्वादिति तस्यैव सूक्ष्मशरीरसंबन्धं वारयति ॥

आह—अन्यदेव विदितादयोऽविदितादधि, येनेदं सर्वं
 मिसादिश्रुतिभिः । वेदनादिक्रियाविषयताया निर्णीय-
 मानत्वादिति । तद्विरुद्धवेदनादिविषयतास्वीकारे श्रुतिकदम्ब-
 बाधो महान् दोषः । स च वैदिकानामनिष्टतमस्तदेवासंभावना-
 बीजमिति निष्कर्षः । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः । परिपश्यन्ति धीराः ।
 ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती” स्यादिश्रुतिविरोधादित्यादिना पूर्वी-
 क्तमेवोत्तरमनूय स्मारयति—मैवमिति । भूय एवं मा वद ।
 कुतः ? । तासामित्यादि । पौनः पुन्येनोक्तमेवेत्यत्रावधारणेन
 शङ्कायाः पुनरुक्तत्वाद् वैयर्थ्यमेवेति द्योतितम् । दोषान्तरमाह—
 अन्यथा शास्त्रयोनित्वस्यैवेति । श्रुत्यर्थस्तु—अन्यदेवेति,
 तद् ब्रह्म विदितात् परिच्छिन्नज्ञानविषयात् कार्यादाकाशादेर-
 न्यदेव विलक्षणम् अपरिच्छिन्नत्वात् । मायावादिभिर्जीवस्यापि
 स्वरूपतो विभुत्वाङ्गीकारात् सिद्धान्तेऽपि जीवस्य जडवर्गाद्
 वैलक्षण्यं ज्ञानेन धर्मेण विभुत्वं च स्वीक्रियतेऽतो जीव एवास्तो-
 तिचेत् तत्राह—अथो अविदितादधीति । अविदितादतीन्द्रि-
 यात् क्षेत्रज्ञादधि अधिकमित्यर्थः । यद्वा अविदितात् कारणात्
 प्रधानमहदादिवर्गादधिकमिति । यद्वा, विदिताल्लौकिकाद् बद्ध-
 जीवादन्यद् भिन्नम् । अविदेतान्मुक्तादप्यधिकम् । तयोनि-
 यामकत्वात् । “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश” इति श्रुतेः । तदेवाह—
 येन ज्ञापयित्रा स्वतन्त्रेण प्रेरित इदं सर्वं विजानाति । “यद्वि-
 ज्ञातेन सर्वं विज्ञातं स्यादि”तिश्रुतेः । तत्परतन्त्रो ज्ञाता जीव-
 स्तत्प्रसादं विना केन साधनेन विजानीयात् । न केनापीत्यर्थः ।
 “भक्त्या मामभिजानाति । मद्रक्त एतद् विज्ञाये”त्यादिभगव-
 दुक्तेः । एतद् ब्रह्म कीदृशं तद् अपूर्वं पूर्वं ज्येष्ठं यस्य नास्ति
 तत् । सर्वतो भूयस्त्वात् । अनपरमिति । न परं साम्यं यस्य

तत् । अनुपपेयत्वात् । “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति श्रुतेः ।
 “न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य” इति स्मृतेश्च । अनन्तर-
 मिति । अन्तरमन्तःकरणं यस्य नास्ति तत् । “अप्राणो ह्यमना”
 इति श्रुतेः । अवाह्यमिति । बाह्यं बहिर्यस्मान्न किञ्चिदस्ति । सर्वस्य
 तदाधेयत्वात् । आधेयस्याधाराद् बहिःस्थिसदर्शनाच्च । “यत्
 मयन्सभिर्भविशन्तीति” श्रुतेः । यद् वस्तु धर्मादिभ्यो वैलक्षण्येन
 पश्यसि तद् वदेत्यर्थः । तत्र धर्माद् धर्मफलाद् वैषयिकमुखाद्,
 अधर्माद् पापफलाद् दुःखात्, कृतात् कार्यादाकाशादेरकृतात्,
 कारणात् प्रधानादेर्भूतादतीतकालाद्, भव्याद् भाविनश्चकाराद्
 वर्तमानात् । द्वितीयश्चकारः स्वभावादिसमुच्चयार्थः । उत्तरश्रु-
 तीनां प्रायः स्पष्टोऽर्थः । तत्र, को मोह इति । उभयोर्जडचेतन-
 वर्गयोरन्तर्यामिणः सर्वकारणस्यैकत्वं नैरन्तर्येण पश्यतः पुंसः
 शोकादयो न सन्तीति समुदायार्थः । शोकादीनां तत्कारणा-
 नाच्च स्वातन्त्र्याभावात् । यदात्मानमिति । अत्रात्मशब्दः पर-
 मात्मवाचो । आत्मैवैक एवाग्र आसीदिति तैत्तिरीये प्रसिद्धः ॥

यस्यामतं तस्य । विज्ञातमविज्ञानतामित्यादिना ब्रह्मज्ञाना-
 भाववत्ता ज्ञातृत्वप्रतिपादनाच्चानिमोक्षप्रसङ्गो वाच्यः । तज्ज्ञाना-
 भावस्यैव ज्ञानत्वेनोपचरितत्वात् तेन मोक्षसंभवादिज्ञाशयेना-
 क्षिप्यते—नन्वित्यादि ।

ननु, “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
 वेद सः । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञा-
 नताम् । न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये । न हि विज्ञाते-
 र्विज्ञातारं विजानीयाम्” इत्यादिश्रुतिभिस्तदज्ञा-
 तत्वप्रपञ्चनान्न निर्मोक्षप्रसङ्गो वक्तुं योग्य इति

चेन्न।आश्वकीटादीनां तदज्ञानस्याविशेषात् सर्व-
मोक्षप्रसक्तेः शास्त्राचार्यसंततिर्वैयर्थ्यापत्तेः॥किञ्च
अन्यदेव विदितादित्यत्र वेदननिषेधवद्, अथोऽ
विदितादधीत्यनेन वाक्यशेषेणावेदनस्यापि निषि-
द्धत्वाद्, अन्यत्र धर्मादित्यत्रापि वाक्यशेषे, यद्वै
पश्यसि तद् वदेति वेदनदर्शनादिविषयत्वेनैवोप-
संहाराच्च । तस्मादुभयविधश्रुतीनां प्रामाण्यप्राव-
ल्याविशेषात् तासां बाधनिरासार्थमुक्तैव गतिरा-
श्रयणीया। समुद्रं पश्यामि, कियानित्येतन्न जाना-
मीति प्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि उभयथा समञ्जस-
मेव । किञ्च, “ तद् यथा निर्लव्यनी बल्मीके
मृताधास्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायम-
शरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मतेज एवेति सचक्षुरच-
क्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना
अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति । आत्मानं
चेद् विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमभिसंज्वरेद्” इत्यादिवा-
क्यान्युक्तलक्षणनिष्ठावतो विदुषः प्रकृतिसंबन्धे
सत्यपि देहद्वयाभिमानशून्यतां बोधयन्ति सन्ति
तत्कृतार्थतामाहुः । नच जीवन्मुक्तस्वरूपपराण्ये-

तत् । अनुपपेयत्वात् । “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति श्रुतेः ।
 “न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य” इति स्मृतेश्च । अनन्तर-
 मिति । अन्तरमन्तःकरणं यस्य नास्ति तत् । “अप्राणो ह्यमना”
 इति श्रुतेः । अवाह्यमिति । बाह्यं बहिर्यस्मान्न किञ्चिदस्ति । सर्वस्य
 तदाधेयत्वात् । आधेयस्पाधाराद् बहिःस्थितदर्शनाच्च । “यद्
 प्रपन्त्यभिर्भविशन्तीति” श्रुतेः । यद् वस्तु धर्मादिभ्यो वैलक्षण्येन
 पश्यसि तद् घटेत्यर्थः । तत्र धर्माद् धर्मफलाद् वैषयिकसुखाद्,
 अधर्माद् पापफलाद् दुःखाद्, कृताद् कार्यादाकाशादेरकृताद्,
 कारणाद् प्रधानादेर्भूतादतीतकालाद्, भव्याद् भाविनश्चकाराद्
 वर्तमानात् । द्वितीयश्चकारः स्वभावादिसमुच्चयार्थः । उत्तरश्रु-
 तीनां प्रायः स्पष्टोऽर्थः । तत्र, को मोह इति । उभयोर्जडचेतन-
 वर्गयोरन्तर्प्रापिणः सर्वकारणस्यैकत्वं नैरन्तर्येण पश्यतः पुंसः
 शोकादयो न सन्तीति समुदायार्थः । शोकादीनां तत्कारणा-
 नाञ्च स्वातन्त्र्याभावात् । यदात्मानमिति । अत्रात्मशब्दः पर-
 मात्मवाची । आत्मैवैक एवाग्र आसीदिति तैत्तिरीये प्रसिद्धः ॥

यस्यामतं तस्य । विज्ञातमविजानतामित्यादिना ब्रह्मज्ञाना-
 भाववतां ज्ञातृत्वमतिपादनान्नानिर्मोक्षप्रसङ्गो वाच्यः । तज्ज्ञाना-
 भावस्यैव ज्ञानत्वेनोपचरितत्वात् तेन मोक्षसंभवादित्याशयेना-
 क्षिप्यते—नन्यथादि ।

ननु, “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
 वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजा-
 नताम् । न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये । न हि विज्ञाते-
 र्विज्ञातारं विजानीयाम्” इत्यादिश्रुतिभिस्तदज्ञा-
 तत्वप्रपञ्चनान्न निर्मोक्षप्रसङ्गो वक्तुं योग्य इति

चेन्नात्राश्वकीटादीनां तदज्ञानस्याविशेषात् सर्व-
मोक्षप्रसक्तेः शास्त्राचार्यसंततिवैयर्थ्यापत्तेः॥किञ्च
अन्यदेव विदितादित्यत्र वेदननिषेधवद्, अथोऽ
विदितादधीत्यनेन वाक्यशेषेणावेदनस्यापि निषि-
द्धत्वाद्, अन्यत्र धर्मादित्यत्रापि वाक्यशेषे, यद्वै
पश्यसि तद् वदेति वेदनदर्शनादिविषयत्वेनैवोप-
संहाराच्च । तस्मादुभयविधश्रुतीनां प्रामाण्यप्राव-
ल्याविशेषात् तासां बाधनिरासार्थमुक्तैव गतिरा-
श्रयणीया । समुद्रं पश्यामि, कियानित्येतन्न जाना-
मीति प्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि उभयथा समञ्जस-
मेव । किञ्च, “ तद् यथा निर्लव्यनी बल्मीके
मृतायास्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायम-
शरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मतेज एवेति सचक्षुरच-
क्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना
अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति । आत्मानं
चेद् विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमभिसंज्वरेद्” इत्यादिवा-
क्यान्पुक्तलक्षणनिष्ठावतो विदुषः प्रकृतिसंबन्धे
सत्यपि देहद्वयाभिमानशून्यतां बोधयन्ति सन्ति
तत्कृतार्थतामाहुः । नच जीवन्मुक्तस्वरूपपराण्ये-

तानीति वाच्यम् । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न-
विमोक्षये अथ संपत्स्ये” इति श्रुत्या तस्य मोक्षे
चिरमित्यनेन कालप्रतिबन्धकता, न विमोक्ष्य
इत्यनेन मोक्षाभावः । अथ संपत्स्य इत्यनेन
भविष्यत्काले तच्चाव्यता च स्पष्टं कण्ठरवेण प-
ठ्यते । अनेन ज्ञानकाल एव मोक्ष इत्यपि नि-
रस्तं वेदितव्यम् । नच “अत्र ब्रह्म समश्नुत” इति
श्रुतिविरोध इति शङ्क्यम् । ध्यानेऽपि ब्रह्मानुभूतेः
सत्त्वात् तूक्तलक्षणो मोक्ष इत्यलं विस्तरेण ।
अग्रे समन्वयस्य विस्तरणीयत्वात् ॥

श्रुतिभिस्तदज्ञातत्वप्रपञ्चनादिति । तज्ज्ञानाभावस्यैव
ज्ञानत्वेन मोक्षसाधनत्वात् तदेव श्रुते ज्ञानात् शुक्तिरित्यादिना
ज्ञानशब्देनोपचर्यत इति भावः । तत्र समाधानमाह—नेति ।
ब्रह्मज्ञानाभावोऽज्ञानत्वेनोच्यत इति सखं ज्ञानाभावशब्देन ब्रह्म-
स्वरूपादिज्ञानस्य स्वरूपतोऽभावो विवक्षितः ? स्वरूपादीष-
त्ताभावो वा ? । न द्वितीयः । अस्मत्पक्षे नेष्टत्वात् । तद्योक्त-
मेव । नाद्योऽपि पक्षः संभवतीत्याह—आश्वकीटादीनामिति ।
श्वकीटादिनिखनारकीयाणामपि तदज्ञानस्य विशेषाभावात् सर्व-
मोक्षप्रसक्तेरिति । तत्रापि हेतुः—शास्त्राचार्येति । श्रुत्यर्थ-
स्तु—यस्यामतमिति । यस्य पुंसो देशादिपरिच्छेदेनामतस्य
अज्ञातं तस्य यतं ज्ञातं भवति । यस्य तु परिच्छेदेन मतं स न
वेद, न जानाति । परिच्छिन्नदर्शित्वात् । तदेव द्रष्टव्यं—विजा-

नतां परिच्छिन्नज्ञानवताम् अविज्ञातम् । परिच्छेदमविजानतां
विज्ञातम् । वाक्यान्तरं व्याचष्टे—दृष्टेश्चक्षुर्जन्याया दृष्टेः कर्मभूता-
या द्रष्टारं स्वाभाविक्या दृष्ट्या व्याप्सारं दृश्यमानया दृष्ट्या न
पश्येदित्यादिना मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्यवचनम् । तथाच भगव-
दुक्तेः—दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति । विज्ञा-
तेर्बुद्धिदृष्टेर्निश्चयलक्षणाया विज्ञातारं तथैव दृष्ट्या तत्प्रसादं विना
विज्ञातारं न विजानीयाः । तत्प्रसादैकगम्यत्वात् । यद्वा दृष्टेरित्या-
दिना स्वाभाविकीनां क्षेत्रज्ञस्य शक्तीनामेव ग्रहणम् । न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादिना श्रवणात् । तथा
च क्षेत्रज्ञस्य स्वाभाविक्या दृष्टेर्दर्शनशक्तेरपि द्रष्टारं तस्या अप्य-
न्तर्यामिणं तत्प्रयोज्यद्रष्टृत्वं न पश्येः । यावद् भगवत्प्रसादं
तस्याः संकोचात् । एवमग्रेऽप्युक्तम् । यत्प्रमाणबलेन शङ्कितं,
तेनैव तदुपटनां दर्शयति—किञ्चेति । अन्यदेव विदितादिस-
स्मिन् वाक्ये यथा वेदनस्य निषेधं भवद्भिः स्वीकृत्य शङ्कयते
तथा तत्रैवावेदनस्यापि निषेधस्तुल्य एव । तथात्वे शून्यवादा-
पत्तिरिति भावः । उक्तन्यायमत्राप्यतिदिशति, अन्यत्र धर्मादि-
सत्रापि सिद्धान्तमाह—तस्मादुभयश्रुतीनामिति । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्पुमेति, अन्यदेव विदितादिस्वाद्युभयप्रकारिका-
णांमिसर्थः । उक्तार्थे लौकिकानुभवं प्रमाणयति—समुद्रमि-
त्यादिना । इदानीं ब्रह्मनिष्ठस्य प्रकृतिविभोगात् पूर्वमपि कृत-
कृततां दर्शयति श्रुतिवाक्यैरेव—किञ्चेति । तद्यथा निर्लव्यनीति
विदुषः प्रकृतिसंबन्धे सत्यपि कृतार्थतां बोधयन्ति वाक्यान्त्येव ।
न वयं स्वातन्त्र्येण कथयाम इत्यर्थः । श्रुत्यर्थश्च यथालोकेऽहे-
र्निर्लव्यनी संप्रविनिर्मुक्ता त्वग् बलवीके प्रसस्ता मसिप्ता मृता
पूर्वमिव संपेणात्मतयाऽगृहीता वर्तत एवमेवेदं विदुषः शरीरं प्रागे-

घात्माभिमानेनागृहीतं प्रकृतिवियोगपर्यन्तं तिष्ठतीत्यर्थः । त्वचा
 शरीरस्य साम्यमुक्त्वा विदुषः सर्पसाम्यं दर्शयति—अथेति ।
 दृष्टान्तेऽयंशब्दः । यथा सक्तां त्वचम् अहिरहमिति न मन्यते
 तथायं विद्वान् देहस्योऽपि तत्राहमिति बुद्धिं न करोति । अह-
 कारममकारास्पदयोर्भगवद्विभूतित्वेन निश्चयात् । अशरीरः शरी-
 राभिमानशून्योऽत एव अमृतो देहकार्यममादादिरहितः, माणः
 माणसहितो, ब्रह्मतेजो ब्रह्मणोऽंशः । एव स्थूलदेहाभिमानं निर-
 स्य वाक्यान्तरेण सूक्ष्मदेहाभिमानाभावमपि दर्शयति—सच
 क्षुरिसादि । चक्षुषा युक्तोऽपि तत्कार्यप्राकृतरूपासक्तेरभावा-
 दचक्षुरिव । श्रोत्रसहितोऽपि तत्कार्यवाक्यशब्दसङ्गाभावादकर्ण
 इव । वागिन्द्रिययुक्तोऽपि तत्कार्यवृथालापशून्यत्वान्मूक इव ।
 मनसा युक्तोऽपि तत्कार्यनानामंकल्पहीनत्वादमना इव । माण-
 सहितोऽपि तत्कार्यवाक्यशब्दसङ्गाभावादकर्ण इव । वागिन्द्रिय
 युक्तोऽपि तत्कार्यवृथालापशून्यत्वान्मूक इव । मनसा युक्तोऽपि
 तत्कार्यनानासंकल्पहीनत्वादमना इव । माणसहितोऽपि तत्का-
 र्यबलज्ञापनादिशून्यत्वादमाण इव । चक्षुरादीन्द्रियतद्बुद्धीनां
 प्रयोजकनियन्तृपारतन्त्र्यप्रवृत्तिज्ञानात् तेषु स्वातन्त्र्यप्रवृत्तिसा-
 मर्थ्याभावादिनिश्चयाच्च न तत्राभिमानो धत्ते । स्वात्मना सह सर्वेषा-
 मपि तत्पारतन्त्र्यादिति भावः । इत्थं देहद्वयेऽनात्मवर्गे आत्म-
 त्वाभिमानाभावो प्रदर्श्य वाक्यान्तरेण तत्कृतार्थत्वं द्योतयति—
 आत्मानं चेदिति । चेदिति संदिग्धशब्दप्रयोगात् तस्य विदु-
 षोऽत्यन्तदौर्लभ्यं द्योतयति । यदि श्रीभगवान्निर्हेतुककृपाकटाक्षेण
 कोटिकोटीनां क्षेत्रज्ञानां मध्ये कोश्चदात्मानं विजानीयात् स्वरूपं
 निश्चिनोति । कथमिति चेदत आह—अयमस्मीति । सर्वज्ञा-
 ऽनन्ताचिन्त्यशक्तेर्भगवतोऽग्रभूतोऽयं ब्रह्मात्मकस्तन्निर्गोप्यस्तदा-

त्मीयचिदानन्दस्वरूपः साक्षादहमस्मीति, न तु देहद्वयरूपो न तत्संबन्धवान्, अत एव न तद्गुणशोकादिभागिति । तर्हि, किमिच्छन्निति । किं स्वर्गाद्यामुष्मिकं फलमिच्छन् । कस्य कामायेति, कस्य वा पुत्रराज्यादिरैहिकस्य विषयस्य प्राप्तये । शरीरमनुसंज्वरेदिति । शरीरमित्यनेन यद्यपि स्वस्य तत्रात्मत्वाभावात् तत्कृतसंतापो नास्ति, केवलं शरीरतापमेव निरभिमानिनां क्रियाकरणम् । यदि काचित् फलप्राप्तिरवशिष्येत तदा तदर्थं तदुपाये प्रवृत्तिः । तस्य त्वेतन्नास्तेव । किमर्थं शरीरं संज्वरेत् । ऐहिकामुष्मिकयोः फलयोः प्राकृतत्वेन नभ्वरत्वाद्, यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः, क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति स्मरणाच्च, तद्गोक्तुश्च संसारित्वाद्, गतागतं कामकामा लभन्ते इति भगवदुक्तेः, स्वस्य च निरतिशयानन्दब्रह्मावात्तन्निश्चयेन तदात्मीयत्वेन तदात्मकत्वेन च समाप्तसर्वपुरुषार्थत्वात् । तथाच वक्ष्यते स्वयमेव भगवान् सूत्रकारः । अंशो नानाव्यपदेशात् । उक्तं श्रीभगवतापि साभिमानवचनेन—ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति । अयं भावः । लोके तावद् वासनायुक्तस्य तत्साधनसम्पादनसमर्थस्य तदुपायफले विदुषश्च प्रवृत्तिदर्शनात् । तथाचाह भगवाञ्जैमिनिः । अर्थी समर्थो विद्वानधिकारी । अस्य तु अधिकारिविशेषणाभावादधिकाराभावः । तथाहि । न तावत् तस्यार्थित्वसम्भवः । ऐहिकामुष्मिकयोस्तुच्छत्वनिश्चयात् । नापि सामर्थ्यवच्चम् । साध्यसाधनकर्तृभोक्तृणां भगवत्पारतन्त्र्यज्ञानात् । फलविषयकविद्वत्त्वेऽपि पारतन्त्र्यनिश्चयादेव विद्वत्तारादिसात् प्रवृत्त्यधिकारिणः सकाशात् तस्यात्यन्तवैलक्षण्यमिति । ननु प्रकृतिसम्बन्धे

सति देहाभिमानभावस्य दुर्निवर्त्यत्वात् कुतः कृतार्थत्वम् ।
 नचोक्तश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तिः कल्पनीया । तासां जीवन्मु-
 क्तविषयकत्वादितिचेत् तत्राह—नच जीवन्मुक्तेसादि । अप्र-
 मयाण दर्शयन्ननुपपत्तिमाह—तस्येति । स्पष्टार्थः । जीवन्मु-
 क्तेति संज्ञापान्नाभ्युपगमे न कश्चिच्छाभः । नेत्रहीनस्य कमल-
 नयनेति संज्ञावादिति भावः । केपाश्चिज्ज्ञानकालीन एव मोक्ष-
 इत्याग्रहस्तान् प्रत्याह—अनेनेति । जीवन्मुक्तानुपपत्तिप्रतिपा-
 दनेन । ननु ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षप्रतिपादकवाक्यानां कथं
 निर्वाह इतिचेत् तत्राह—नचात्र ब्रह्मेति । ध्यानेऽपीति ।
 भगवत्स्वरूपादिध्यानेऽपि तत्सम्भवस्य मत्त्वादिति भावः ।
 विस्तरादुपरमन्नाह—अलं विस्तरेणेति । ननु विस्तराभावे
 कथं ज्ञानं, ज्ञानाभावे कथन्तरां जिज्ञासावता प्रवृत्तिरित्यत
 आह—अग्रे समन्वयस्येति । अग्रेऽग्रिमग्रन्थेऽस्मिन्नेवाध्याये
 समन्वयस्य समन्वयप्रकारविशेषस्य भगवता सूत्रकृतैव विस्तरि-
 ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

चतुःसूत्र्यर्थमुपसंहरन्नाह—तत् सिद्धमिति ।

तत् सिद्धं सर्वज्ञे स्वाभाविक्यचिन्त्यानन्त-
 शक्तौ शास्त्रयोनौ ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे अस्पृष्टमा-
 यागुणसंबन्धगन्धमाहात्म्ये भगवति श्रीकृष्णे
 वेदान्तस्य तद्वाचकतया समन्वयः, समन्वितश्च
 वेदान्ते वाच्यतया भगवान् वासुदेव इति ।
 तस्मादेव जिज्ञासाविषय इति । तथाहि । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते इति यच्छब्देन जग-

त्कारणमुपक्रम्य, तद् विजिज्ञासस्वेतिवाक्यशे-
 षेण तस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणस्तच्छब्देन परा-
 मर्श इत्युक्तमेव । किञ्च । आद्याचार्यचरणैर्वेदा-
 न्तपारिजातसौरभपठितवाक्यचतुष्टयस्यैतन्मूलभू-
 तस्य श्रीनिवासचरणैर्भगवद्विर्वेदान्तकौस्तुभे तद्वा-
 प्ये निगदभाषितत्वाद्, अत्रापि सूत्रव्याख्या-
 मुखेनास्माभिरपि व्याख्यातप्रायत्वेन पौनरुक्त्या-
 पातदोषाच्च नेह व्याख्यार्थमुद्युज्यते । सूत्रव्या-
 ख्यैव कृतार्थत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीनिवासपदाम्भोजस्मरणोद्बुद्धबुद्धिना ॥

सांक्षिप्तैव मुमुक्षूणां परमानन्दलब्धये ॥ १ ॥

कारुण्यसिन्धोश्चरणाम्बुजं मुदा

ध्यायेन्मुमुक्षुः सततं सुमङ्गलम् ॥

तरेत संसारमपारवारिधिं

लभेत ह्यानन्दमनन्तमञ्जसा ॥ २ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिपदाश्रितश्रीभगव-
 त्रियमानन्दाद्याचार्यपदपङ्कजमकरन्दभृङ्गश्रीदेवा-
 चार्यविरचितायां सिद्धान्तजाह्नव्यां शारीरकमी-
 मांसाव्याख्यायां चतुः सूत्रीव्याख्यानो नाम
 प्रथमस्तरङ्गः समाप्तः ॥

तत्पदार्थं स्वयमेव व्याकरोति—सर्वज्ञे इत्यादिना ।
श्रीकृष्णे वेदान्तस्य समन्वय इति योजना । वेदान्तमति-
पाद्यो भगवान् श्रीकृष्ण एवेति भावः । अहमेव वेद्य इति
तदुक्तेः । तमेव विशिनष्टि—सर्वज्ञ इत्यादि । सर्वदेशकालव-
स्त्वेति जानातीति तथा ।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

धविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति भगव-
दुक्तेः । स्वाभाविक्यविचिन्सानन्तशक्तौ स्वाभाविक्य आद्यन्ताभा-
वषसः स्वरूपवद् यथोर्था, अचिन्सा एतावत् इति परिच्छेत्तुम-
नर्हा, अनन्ता असंख्याकाश्च शक्तयो यस्य तस्मिन् । शास्त्र-
योनाविति । शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्मिन्तस्मिन्
ब्रह्मणि निरतिशयस्वरूपशक्तिरूपाण्युणादिभिर्वृद्धति । पुरु-
षोत्तमं इति । सरासराभ्यामुत्कृष्टे । अस्पृष्टमायेति । माया
च नद्गुणाश्च तत्संबन्धश्च मायागुणसंबन्धास्तेषां गन्धो माया-
गुणसंबन्धगन्धः । न स्पृष्टं मायागुणसंबन्धगन्धेन माहात्म्यं
यस्य तस्मिन् । भगवतीति पद्गुणैर्भर्यसंपन्ने । तथाह भग-
वान् पराशरः—

यत् तदव्यक्तमजरमचिन्समजमव्ययम् ।

अनिर्देश्यस्वरूपं च पाणिपादादिवर्जितम् ॥

विभुं सर्वगतं निखं भूतयोनिप्रकारणम् ।

व्याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥

तद् ब्रह्म परमं धाम तद् ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा ।

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद् विष्णोः परमं पदम् ॥

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्यासायात्मनः ॥

शुद्धे महाविभूताख्ये परे ब्रह्माणि निष्कले ।
 मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
 संविभति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
 नेता गमयिता स्रष्टा भकारार्थस्तथा मुने ॥
 वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
 सर्वभूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्तथाऽव्ययः ॥
 तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
 शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥
 एवमेव महाशब्दभगवानिति सत्तमः ।
 परमो ब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥
 ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
 भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥

स सर्वभूतप्रकृति विकारान्
 गुणोऽक्ष दोषोऽक्ष मुने व्यतीतः ।
 व्यतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
 तेनाश्रित यद् भुवनान्तराले ॥
 समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
 स्वशक्तिलेशादृतभूतसर्गः ।
 इच्छाएहीताभिमतोरुदेहः
 संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
 तेजोबलैश्वर्यमहाबोध-
 स्ववीर्यशक्तादिगुणैकराशिः ।
 परः पराणां सकला न यत्र
 क्लेशादयः सन्ति पगवरेणो ॥
 स ईश्वरो व्याप्तिसमष्टिरूपो-

अथ ग्रन्थसंक्षेपेण प्रयोजनमाह—श्रीनिवासस्य श्रीनिवा-
साभिधस्य वाक्यार्थभाष्यकारस्य पादाम्बुजस्मरणेनोद्बुद्धा
बुद्धिर्यस्य तेन मया संक्षिप्ता । ननु व्याख्या तु विस्तार्यैव ।
मुमुक्षूपकारकत्वात् । किमिति संक्षिप्यते इति चेत् तत्राह—मुमु-
क्षूणामिति । तेषां सौलभ्येन पदार्थप्राप्तये पूर्वाचार्यैर्विस्तृतत्वात्
तैरेव प्रेरितेन मया संक्षिप्तेति भावः । परमानन्दो मोक्षस्तत्मा-
प्त्यर्थं व्यस्तसमस्तयोर्मोक्षफलकत्वसाम्यात् । यद्वा, श्रीनिवा-
सो रमाकान्तो भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तमो गोविन्दो वेदमाश्रुक्तस-
वितृदेवपदवाच्यो जगत्कारणभूतः सर्वधियां प्रवर्तकस्तेनोद्बु-
द्धिता प्रचोदिता बुद्धिर्यस्य तेन मया संक्षिप्ता । त्वं मुमुक्षूणां
तत्त्वप्राप्त्यर्थं सुलभोपायं कुर्विति बुद्धौ प्रेरितेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तरङ्गसमाप्तौ सूत्रकारचरमसिद्धान्तव्याख्यानरूपमङ्ग-
लमाचरन् पूर्वप्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य स्मारयति—कारुण्येति
कारुण्यशब्द उपलक्षणार्थः । कारुण्यचात्सल्यक्षान्तिबलाद्यनन्ता-
चिन्त्यासंख्येयबृहद्गुणसागरस्य । अनेनैवोपक्रमसूत्रस्य ब्रह्मप-
दार्थः स्मारितो भवति । चरणाम्बुजं ध्यायेदिति पूर्वोक्तसा-
धनकदम्ब उपलक्षणत्वेन स्मार्यते । मुमुक्षुरिति पूर्वोक्ताधिका-
रिस्मारणम् । तरेतेत्यादिनोक्तभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षज्ञापन-
मिति तत्त्वम् । अम्बुजपदाद् ध्यानविषयस्य निरतिशयसौन्द-
र्योक्तिः । मुदेति ध्यानस्यान्तरङ्गतां सौलभ्यञ्च द्योतयति । नि-
रतिशयसौन्दर्यं स्वाभाव्यादेव चेतस आसक्तिघटनात् । सुमङ्ग-
लमिति क्रियाकर्तृकर्मणां सर्वेषामपि विशेषणत्वात् सर्वत्र सपो-
जनीयम् । सततमिति ध्याने नैरन्तर्यगुणाविधानम् । वारिधि-
रूपकेण संसारस्य भगवत्कृपामन्तरेण दुस्तरत्वं सूचयति । अज-
सेति ध्यानस्य निरपेक्षत्वं स्फुटयति । आनन्दमिति । भगव-

त्स्वरूपगुणादिविषयको निरतिशयानन्दः । यं लब्धवानन्दीभव-
ति, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति श्रुतिकदम्ब-
प्रतिपादितः । तं मोक्षारूपम्, अत एवाऽनन्तम् आनन्दमण-
धिकरणे वक्ष्यमाण देशकालादिपरिच्छेदशून्यं सर्वदेशसर्वकाल-
सर्ववस्तुव्याप्तमञ्जसा लभेत इति यावत् । द्विशब्दोऽवधारै-
णेऽयोगव्यवच्छेदार्थः । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोः सततं ब्रह्म-
तस्य श्रीमाधवस्य पादारविन्दचिन्ता मोक्षान्तरङ्गोपायरूपेति
शास्त्रनिर्गलितोऽर्थः । तथाह सूत्रकारः—

आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदेति ॥
वेदान्ताभ्युपगमयानमहिमा तर्काप्रतिष्ठो हि यो
स्यानाभ्यासविनिश्चलेन मनसा साक्षात्कृतो मोक्षदः ।
त देवं कमलाभिलाषतपदं गोपीकटाक्षार्चितं
गोपालं शरणं व्रजामि सततं वंशीकरं सद्गुरुम् ॥ १ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिपदाश्रितश्रीदेवाचार्यविरचितसिद्धान्त-
ज्ञाह्वीटोक्तायां श्रीसुन्दरभट्टविरचितायां सिद्धान्तसेतु-
कायां प्रथमतरङ्गमर्यादा समाप्ता ॥

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 94 & 99.

ब्रह्मसूत्रम् ।

द्वैताद्वैतदर्शनम् ।

श्रीमद्वैष्णवसंप्रदायचतुष्टयान्यतमपूज्यपादश्रीदसनकादिपथाश्रित

श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकया समुद्धासितेन

निर्दिष्टपथावलम्बित्वा १०८ भगवद्वासुदेवपाणिस्थपञ्चाधतारश्रीदेवा-

चार्यप्रणीतसिद्धान्तज्ञानहव्याख्यव्याख्यानानि समुद्धासितम् ।

कलिपुत्रजनपावनावतारपरम्पराप्रमदितरत्नपरमार्थ १०८ भगवत्कृष्णचेत यक्षरत्नोप-

दिशेकवीथीमाषाधिकेन श्रीम वसुपदाचार्येण साहित्यदर्शनाचार्येण श्रीगोस्वा-

मिदामोदरलाल शर्मा तथा रत्नगोपालभट्टेन सञ्चालितम् ।

BRAHMASUTRA,

WITH A GLOSS CALLED

SIDDHANTAJAHRNAVI BY

SHREE DEVA CHARYA

And a commentary called DVAVIDVAITASIDDHÂNTASETUKÂ

BY SREE SUNDARA BHATTÂ

EDITED BY

Sâhityâchârya Pandit Dâmodar Lal Goswâmi

And Ratna Gopal Bhatta

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPÔT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJI, BOMBAY

Printed by Hârî Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS,
BENARES.

Price Rupee One

1905.

Registered According to Act XXV, of 1867.

श्रीहरिः शरणम्

नमो भगवते श्रीनियमानन्दाय

विदितमस्तु सद्ब्रथावताम् ।

श्रीमतो भगवतः परमपुरुषस्येक्षणमात्रसमुत्थितेऽस्मिन्नगति
सन्ति भगवल्लीलापरिकरीभूता अनन्ता जीवसङ्घाः । तानशरी-
रिणः सञ्चरतोऽचिद्विशेषान् अनादिकर्मरूपाविद्याग्रस्तान् नैस-
सुखानुभूतिरहितान् स्वांशभूतानपि दुःखितान् दृष्ट्वा परमकारु-
णिको भगवाननन्तकोटिब्रह्माण्डशरीरी जगदुदयविभवलयलीलो
निरतिशयलावण्यसौन्दर्यमहोदधिरनन्तापरिच्छिन्नमहागुणगण-
सागर इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेऽपि नित्यस्वेच्छास्वीकृतानन्ता-
श्रयाविहदिव्यदेहः सर्वेश्वरः श्रीकृष्णः स्वमपि स्ववशे नयन्त्या
अपारकरुणया तानुद्धर्तुकामः स्वमाप्तिसाधनोपयुक्तानि करण-
कलेवरादीनि पर्यग्राहयत । तादृशशरीरपरिग्रहवत्स्वपि चतुर-
शितिलक्षभेदाभिन्नेषु मानवमेक देहमपावृत मुक्तिद्वारं सन्तो वदन्ति ।
तत्रापि कर्तव्यतयोपदिष्टेष्वनन्तकार्येषु कस्मिन् प्रयतितव्यमि-
तीच्छायां श्रीभगवान्नारदः श्रीवेदव्यासोपदेशव्याजेनसमशिक्ष-
यत् । तद्यथा—

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद् भ्रमतामुपर्यधः॥
तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥१॥

एतादृशपरमदुर्लभयोक्तस्यापि न हि वेदान्तविधामन्तरा
कोऽपि साधनान्तरं धवीति । तदिह समायातं मुमुक्षूणां वेदा-
न्तविचारणेति । तत्र च वेदस्यान्तो वेदान्त इति उपनिषद्गातो

गृह्यते । तन्मौर्मासारूपश्रीवादरायणशारीरकसूत्राणि खलु वेदान्तार्थं निश्चिन्वन्ति । तेषां सूत्राणामिदं सरससरलपरिपाठ्या निबद्धं परमोत्कृष्टं व्याख्यानं श्रीमत्सनकसम्प्रदायकूटस्थश्री ६ श्रीभगवन्निम्बार्कसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यवासुदेवपाणिपद्मावतारश्रीमदंदाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यानं तत्सिद्धान्तानुगामिश्रीमत्सुन्दरभट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधया टीकाया समुद्रांसतं, काशीचौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां मुद्रितमस्ति ।

ते चाचार्यमौलिमणयो ब्रह्मसूत्रवृत्तिकाराः श्रीभगवद्वासुदेवकरस्थकञ्जावताराः श्रीश्रीदेवाचार्याः क ग्रामं स्वजन्मनाऽलक्ष्म्युरीति तु न निश्चेतुं शक्यं, परञ्च वेदान्तकेसरिश्रीमदनन्तरामकृतगद्यात्मकाचार्यचरितादेवमवगम्यते—यत्किञ्चित् तैलङ्गजनपदे वैक्रमे युगरुद्रेन्दु (१११२) वत्सरे माधुरासन् । ततश्च श्रीश्रीकृपाचार्यसन्निधौ अखिलवेदान्तशास्त्रमधिजगिरे । ततश्च

चक्रुर्वेदान्तसूत्राणां वृत्तिं वेदान्तजाह्नवीम् ॥

भक्तिरजाञ्जलिश्चैव मुमुक्षूणां हिताय ते ॥ १ ॥

परन्तु खेदोऽस्तीदानीं यदेतौ रत्नभूतग्रन्थौ पूर्णौ नोपलभ्येते, तत्रापि सनेतुकेयं जाह्नवी तु प्रथमाध्यायपर्यन्तमपि नापलभ्यते । मुमुक्षुजनमाणजीवनस्य समयप्रभावादेतद्ग्रन्थस्य भाविनं मूलोच्छेदमालोचयता एतद्ग्रन्थप्रकाशनेच्छया मया काशीस्थचौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाया अधिष्ठातुः परमोदारश्रीहरिदासगुप्तस्य करकञ्जे यथोपलब्ध सनेतुकेयं जाह्नवी समर्पिता । तेन च नरमाणिना भगीरथेन सर्वजनस्नानपानतर्पणादि-सौलभ्यार्थं विष्णुपादसम्बन्धिनी जाह्नवीव सनेतुकेयं विष्णुस्वरूपसम्बन्धिनीय जाह्नवी मुद्रापयित्वा वेदान्तरसतृषार्त्ताना-

मस्माकञ्चापरोक्षतां नीता । अथमस्याः सेतुरपि श्रीश्रीदेवाचार्य-
शिष्यश्रीसुन्दरभट्टादकृतोऽस्ति । तेन सहैव मुद्रितेयमतः स्नातु-
कामाः सेतुना गच्छन्तु यथेच्छम् ।

अस्मिन् भारते वर्षे समेतुरस्य जाद्वनीग्रन्थोऽस्माभिरन्वे-
पितोऽपि समग्रो नोपलब्धः, तस्मादितः परम्—

मान्यान् मणम्य सनयं विनिवेदयामि
चेदस्ति सेतुमहिताऽखिलजाद्वनी वः ।
तर्ह्युत्तर सपदि देयमलौकिकेऽर्थे
स्याद्वाः श्रमः सफल एव न तापहेतुः ॥ १ ॥

ये महाशयाः सम्पूर्णं ससेतुकां जाद्वनीं निवेदयेयुस्तेषामहं
जीवितावधि कृतज्ञतामावेदयाम् । उपहारश्च तेभ्यो माप्यनयोपेतं
श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनं सगर्पयेयम् ।

कोटिशो घन्यवादांश्च वर्द्धमानस्यश्रीमत्स्वभूदेवाचार्यपाद-
समाश्रितश्रीश्रीनरहरिदेवाचार्यपादपीठाधिकृत “श्रीश्रीमन्मधु-
सूदनशरणदेवेभ्यो” ददामि । वैविद्याभिहृदये मत्सम्प्रदायसंर-
क्षणार्थं च स्वीयपुस्तकप्रदानेन साहाय्यं कुर्यादिति शम् ।

निवेदको विद्वज्जनपरिचर्यात्सुको
धृन्दाटवीयास्तव्यः पं—किशोरदासः ।

• श्रीसर्वेश्वरो विजयते •

॥ श्रीभगवान्निम्बार्कपहामुनीन्द्रोय नमः ॥

श्रीभगवद्देवाचार्यपादप्रणीतवेदान्त-
जान्हव्याख्यव्याख्यानानेन सनार्थाकृतम्

श्रीब्रह्मसूत्रम् ।

- द्वैताद्वैतदर्शनम् ।

(५।ईक्षत्याधिकरणम् । सू० ५-१२)

ईक्षतेर्नाशिब्दम् ॥ ५ ॥

इत्थं चतुर्भिः सूत्रैः “यतो वा इयानि भूतानि जायन्ते ”
(तै. ब्रा. ३-१) इत्यादिलक्षणलक्षितं सर्वज्ञ सर्वशक्ति शास्त्री-
कप्रमाणकं तत्समन्वितं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति प्रतिपादितम् ।
इदानीं प्रधानादिपूक्तलक्षणस्यातिप्रसङ्गं वार्यता समन्वयप्रका-
रः प्रपञ्च्यते भगवता सूत्रकारेण “ईक्षतेर्नाशिब्दम्” इत्यादि-
भिः । छान्दोग्य वेदमाध्यात-“सद्व (१)सौम्यदमप्र
आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । तदेक्षत बहु स्या प्रजायेय । तत्तेजो-
ऽसृजत” (छा. उ. ६-२-१, २, ३) इत्यादि । तत्र संशयः
अस्मिन्वाक्ये सच्छब्देन प्रतिपाद्यं जगत्करणं प्रधानमुत परं
ब्रह्मति । तत्राचेतने ह्यानुमानिके वेदान्तसमन्वयमारोप्यावति-
ष्ठन्तः साख्या आहुः प्रधानमेवेति । न च ज्ञानक्रियाहीनस्या-
चेतनस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यं, ज्ञानकारणस्य सत्त्वस्य
तत्र भावात् सर्वज्ञत्वं, रजोगुणभावाच्च क्रियाशक्तिमत्त्वं चावि-

• (१) ‘सौम्य’ मादशीपुस्तके ।

रुद्धम् । तस्मात्प्रधानमेव जगत्कारणम् । न हि चेतन(स्प)कारणता
 वाच्या, चिन्मात्रस्य निर्धर्मकस्य कूटस्थत्वात् ; इति चेत् ? तत्राह-
 ईक्षतेर्नाशब्दमिति । आनुमानिकं प्रधानं जगत्कारणं न
 भवेत् । कुतः ? अशब्दमिति । न शब्दः श्रुतिप्रमाणं यस्मिन्त-
 दशब्दम्, अश्रौतमिति । हेतुगर्भितमिदं विशेषणम् अशब्द-
 त्वात् । तत्रापि हेतुः ईक्षतेरिति । ईक्षतिशब्दो धातुवाची तदर्थ-
 परत्वेन व्याख्येयः । तेन च जगत्कारणस्य तत्तत्प्रकरणेषु
 सर्वश्रेष्ठणश्रवणादित्यर्थः । ईक्षणं नाम पर्यालोचनम् अध्यव-
 साय इति यावत् । तस्य तु चेतनासाधारणधर्मत्वेनाधेनने
 प्रधानेऽसम्भवात्, । नापि सत्त्वादिमत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं
 घटते, साम्यावस्थार्या तस्य गुणत्वाभावात् । गुणसाम्यं प्रधानं
 निर्णयमानत्वाच्च । नापि निर्धर्मकं ब्रह्म तस्य ज्ञानक्रियादीनां
 स्वाभाविकशक्तीनां शास्त्रमिद्धत्वात् ।

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
 न तत्समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते ॥
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलाक्रिया च” ॥

(भे० उ० १-१९) इत्यादिश्रुतेः । “तदेतत्
 बहु स्यात् प्रजायेय” (छा० उ० ६-२-२) तथाऽन्यत्रापि
 छट्प्रकरणे ईक्षणश्रवणात्-“स ऐतत् लोकानुसृजति ।
 स इमल्लोकानुसृजति” (ऐ० उ० १-१-१) “स ईक्षां चक्रे, स
 प्राणमसृजति” (म० उ० ६-३) इत्यादिश्रुतेः । अतश्चेतनं
 सर्वज्ञं परं ब्रह्मैव कारणं, तदेव सञ्जदवाच्यमिति ॥ ५ ॥

ननु स्यादेतदीक्षणस्य चेतनासाधारणधर्म[त्व]मिति, तथापि
 नैतन्मात्रेण ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निश्चितं शक्यम्, अचेतने-

ऽपि चेतनवदीक्षणादेरुपचारदर्शनात् । प्रपत्तनासम्भं कुलमाल-
स्य 'कूलं पिपतिपति' इति, शुष्कपङ्कजां कृपिमालस्य 'कृपिर्वृ-
ष्टिं प्रतीक्षते' इति च प्रयोगस्य लोभप्रसिद्धत्वात् । एवमचेतनं
प्रधानेऽपि चेतनवदीक्षणमौपचारिकमस्तु । न च मुख्यमोक्षितृत्वं
त्यक्त्वा कुत औपचारिककल्पनेति वाच्यं, "तत्तेज ऐक्षत
बहु स्यां प्रजायेय तदपोऽसृजत" (छा० उ० ६-२-१) "तो
आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति, ताः अन्नमसृजन्त"
(छा० उ० ६-२-४) इत्यादिनाऽचेतनयोरप्तेजसोः चेतनव-
दुपचारदर्शनात् । तस्मात्सकृत्कृपीक्षणमौपचारिकमिति शुभा-
प्यवगम्यते उपचारप्रापवचनादिवि प्राप्ते आह—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

सच्छब्दवाच्यं प्रधानमेवेक्षणं तत्र गौ(१)ण इति चेदिति,
तत्रोच्यते—नेति । कुतः ? आत्मशब्दादिति । सच्छब्दवाच्य-
स्यात्मशब्देन परामर्शदर्शनात्—"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"
इत्युपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तन्नमसि
श्वेतकेतो" (छा० उ० ६-१४-३) इति । न चचेतनं
प्रधानमात्मशब्दाभिधेयं भवति । नापि चेतनस्य जिज्ञा-
सोः श्वेतकेतोरचेतनं प्रधानमात्रं भवितुमर्हति । अतः सच्छब्द-
वाच्यं सर्वनियन्तृ ग्रहैव । 'कूलं पिपतिपति' इत्यादौ तु पुक्तं
गौणत्वं संशयस्थान एव प्रापपाठस्य निश्चायकत्वात् । अत्र
प्रकृते तु गौणमुख्ययोगौणस्य जघन्यत्वेन संशयाभावात् ।
तथा चाह भगवान् जैमिनिः—"विशये प्रापदर्शनात्" (जै.
सू. २-३-६-१६) इति । विशये नाम संशयस्थले प्रापदर्शना-
दिति प्रापदर्शनस्य निश्चायकत्वादिति तदर्थः । तस्मान्न सच्छ-

(१) ईक्षणशब्दस्तत्र गौण इत्यर्थः ।

बदवाच्यमचेतनम् ॥ ६ ॥

तत्रैव हेतुन्तरं चाह—

तन्निष्ठस्य (१) मोक्षव्यपदेशात् ॥ ७ ॥

तस्मिन्-सर्वज्ञ सर्वशक्तौ सच्छब्दवाच्य ब्रह्मणि सर्वकारणे नि(२)ष्ठा यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मोक्ष-व्यपदेशात् । “आचार्य धान पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं या-न्न (३) विमोक्षये । अथ ममत्वे” (छा उ. ६-१४-२) इत्यादिना ब्रह्ममात्र्यापत्तिः क्षणस्य मोक्षस्य मात्रमात्रप्रतिबन्धश्रवणाद्वा मयाननिष्ठस्य माक्षोपदेशसम्भवः । यदि प्रधाननिष्ठस्यैव माक्षः संभाव्यते तर्हि सर्वेषामपि तन्निष्ठत्वाविशेषात् सर्वमोक्षप्रमत्तापत्तेः अचेतन साम्यापत्तिरेव मोक्षाभिप्रेय स्यात् । तस्य तु सर्ववादिनामपि धनभिमतत्वात् सर्वेश्वर एव सच्छब्दवाच्यः ॥ ७ ॥

इतश्च न (४) प्रधानम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

प्रधानस्य सच्छब्दाभिधयत्वे मुमुक्षोः श्वेतकेतोस्तदात्म- कत्वस्य हेयत्व मूयात्, न हि तदुच्यते । प्रत्युत “तत्त्वमसि” (छा० उ० ६-१४-३) “तस्य तावदेव चिरम्” (छा० उ० ६-१४-२) इत्युपादयत्वनोपदेशो दृश्यते । सांख्याना मपि अचेतननिष्ठस्य ससाक्षित्वाभ्युपगमात् । “त यथा यथो- पासते तदेव भवति” इति श्रुतम् ।

(१) शाङ्करभाष्यानुसारी पाठा ‘मोक्षव्यपदेशात्’ इति वर्तते ।

(२) तदात्मकत्वानुसन्धानरूपेत्यर्थः ।

(३) विमाक्ष्य सपत्स्ये इ युक्तमपुरुषदृष्टा दसत्वात् प्रथमपुरुषार्थे मोक्षव्य ।

(४) अस्य ‘सच्छब्दवाच्यम्’ इति शब्दः ।

१ यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 २ त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥ (गी० ८-६)
 इति स्मृतेः तत्तन्निष्ठस्य तत्तत्प्राप्तेरेव फलत्वेन नियमनाच्च ।
 न तु हेयत्वमुक्तं मत्स्युतोपादेयत्वप्रतिपादनार्थं प्रधानम् ॥ ८ ॥
 इति चापि हेतोः—

(१) प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

वाक्योपक्रमे कारणविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं (१) "व-
 त तमादेशमप्राप्त्यो, येनाश्रुतं श्रुतं भवसमनं, मतमविज्ञातं वि-
 ज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सौम्यैकेननु
 मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्वाहाचारम्भण, विकारो नाम-
 धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सौम्य स, आदेशो भवति" (छा०
 ६०, ६-१-२, २, ३) इत्यादिश्रवणात् । प्रधानाश्रयगमेतद्विरो-
 धात् । तथाहि, यद्यपि प्रधानज्ञानाच्चद्विकारजातस्याचेतनवर्गस्य
 विज्ञानं सुकरं, तथापि चेतनवर्गस्य विज्ञानं न स्वादेव, तस्य
 वृत्ताकार्यभावात् । अतः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादानेरिति भावः ॥ ९ ॥
 इति न प्रधानम्—

स्वाप्ययाव ॥ १० ॥

तदेव सच्छब्दवाक्यं कारण प्रकृत्य श्रूयते—“स्वप्नान्तं मे

(१) इदं सत्र शाङ्करभाष्ये न वर्तते । तत्र हि “वशब्दः प्रतिज्ञा-
 विरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः” इत्युक्तम् । चकारेणस्य सुत्रार्थस्याभ्यु-
 चय इति तदाशयः ।

(२) ‘उत्तमादेशमप्राप्त्यम्’ आदर्शपुस्तके । हेतवेतकेतो । उत
 अपि आदिश्यत इत्यादेशस्तं शास्त्राचार्योक्तिमस्य यस्त्वप्राप्त्यः
 पृष्टवातस्वाचार्यम् । वाचा अपरम्यमाणमुच्चार्थमाणं नामधेयमेव
 विकारो न तु घटशरावादि नामानिरिक्तो मृदि विकारो यस्तुतोऽ-
 स्ति प्रसार्थतो मृत्तिकैव न सत्यं पृष्टवस्तीति । सुलभमन्यत् ।

सौम्य विजानीहि इति । यत्रैतत्पुरुष (१) स्वपितीति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति स्वमपीतो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्व हपीतो भवति” (छा० उ० ६-८-१) इति । एवं सुषुप्तौ जीवस्य स्वस्मिन्लुप उपदिश्यते । लपक्ष स्वस्वकारणे एव । न ह्यचेतनं जीवस्य कारणं स्यादतो ब्रह्मैव लपस्थानं सच्छन्दाभिधेयम् ॥ १० ॥

इतश्चापि न प्रथानं कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

“आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन भीषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजे स इमाँल्लोकानसृजत” (ऐ० उ० १-१-१) “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २-१) “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इति । यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः (२) विमतिष्ठन्ने (३) वमेवैतस्मादात्मनः (४) सर्वे प्राणा यथायतन विमतिष्ठन्ते प्राणेष्वो देवा देवेष्वो लोकाः” (कौ० ३-३) “आत्मत एवेद सर्वम्” (छा० उ० ७-२६-१) “आत्मन एव प्राणो जायते” (म० ३-३) “एतस्माज्जायते प्राणः । नारायणाज्जायते प्राणः” इत्यादिसृष्टिवाक्यानां या वाचकतया गतिस्तद्वाच्ये प्राप्तिरन्वय इति यावत् तस्मान्मन्यात् परमेश्वर एव कारणं सच्छन्दाभिधेयम् । न ह्यन्येषां तार्किकादीनामिव वे-

(१) यत्र सुप्तौ पुम स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुष सता सम्पन्नस्तेनैकीभूत इति योजना ।

(२) विमतिष्ठन् नानायतिर्येव दिशो वशापि प्रवृत्ता रपु-
रित्यर्थः ।

(३) ‘वमे’ तास्मि आदर्शपुस्तके । (४) ‘सर्वे’ नास्ति आदर्शपुस्तके ।

दान्तशास्त्रस्य मिथा गतिर्यतोऽन्यस्यापि कारणतां विवर्तुं शक्ये-
तेति भावः ॥ ११ ॥

इतोऽपि न प्रधानम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

अत्रैव सच्छब्दाभिधेयस्य सर्वज्ञसर्वशक्तित्वसर्वाश्रयत्व-
नामरूपव्याकरणत्वादीनामसाधारणानां श्रुतत्वात् “सन्मूलाः
सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । यद्येदास्ति
यच्च नास्ति सर्वं तस्मिन्समाहितम् । तस्मिन्कामाः समाहिताः ।
एष आत्माऽपहतपाप्मा विज्वरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽ-
पिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः नामरूपे व्याकरवाणि”
इत्यादिना । चकारादन्यत्रापि—

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके —

न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।

। स कारणं(१) करणाधिपाधिपो —

न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥

सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो

नामानि कृत्वाऽभिवदन्पदास्ते ॥ (इवे० उ० ६-९)

“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” सर्वात्मानं परायणं पतिं
विश्वस्यात्मेश्वरम् । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो
देव एको नारायणः यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिभिः । त-
स्मात्सर्वज्ञं परं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

(६ आनन्दमयाधिकरणम् । सू०, १३-२०)

एवं हि न प्रधानं जगत्कारणमिति निर्धारितम् । इदानीं
चेतनवर्गस्य प्रत्यगान्यनः कारणतावारणार्थमिदमारभ्यते-

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

तैत्तिरीयके "स वा एष पुण्योऽक्षरसमयः" (तै० २-१)
इत्यादिना अक्षमयमाणमयमनोमयविज्ञानमयकेशचतुष्टयमतु-
क्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तरात्माऽऽनन्द-
मयस्तेनैव पूर्णः" (तै० २-२) इति । तत्र संदिश्यते किमत्र "ब्रह्मवि-
द्याप्नोति परं सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २-१) इत्यादिनोपक्रान्तं
ब्रह्मैवानन्दमयशब्देनाभिधीयतेऽयवा तदन्यो जीवास्मेति । किं
तावत्प्राप्तम् ? क्षेत्रज्ञ एव । कुतः ? अक्षमयादिभिः गौणार्थकैः
सह पठितत्वात् । न ह्येकस्मिन्याठे कश्चिद्गौणः कश्चिन्मुख्य
इति वैषम्येन व्याख्यानं युक्तं प्रकरणमङ्गमसङ्गात् । किञ्च
"एष एव शरीरः" (तै० २-६) इति शरीरित्वश्रवणात्
शरीरयोगो जीवे एवातो न ब्रह्मेति प्राप्ते राद्धान्तः- "आनन्दम-
योऽभ्यासात्" । आनन्दमयशब्दाख्यमुपक्रान्तं ब्रह्मैव । कुतः ?
अभ्यासात् तस्यैव बहुकृतोऽभ्यस्यमानत्वात् "रसो वै
सः । रसं ह्येवायं सञ्च्चाऽऽनन्दी भवति । (१) को ह्येष न्यात्
कः प्राणयात् । (२) यद्येष आनाश आनन्दो न स्यात् । एव(३)

(१) कायाऽन्याच्चलत्, का या विशिष्य प्राणयात् जीवे ।
इत्यर्थः । सुलभमन्यत् ।

(२) 'यद्येष' क० ।

(३) आनन्दमयाति आनन्दमेतु लिङ्गार्थे लेट्, "लेटोऽ-
वाटो" (पा० सू० ३-४-२४) इत्याद्यागमः ।

आनन्दयाति (तै० २-७) इत्यादिना । अपि च “तैषाऽऽ-
नन्दस्य मीमांसा भवति” इत्युपक्रम्य “स एको मानुष आनन्दः”
(तै० २-८) इत्यादिनाऽत्यन्तापकृष्टं मानुषानन्दमारभ्य सर्व-
ेषामपि क्रमश उत्तरोत्तरोत्कृष्टानन्दजीवानामुत्तरोत्तरानन्दं परि-
च्छिन्नतया निर्णाय “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन”
(तै० २-९) इति ब्रह्मानन्दस्याभयकारणत्वोक्त्याऽपरिमितत्वे-
नोपसंहृतत्वात् । उपक्रमोपसंहारयोः तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गत्वा-
त्तेन परमात्मैवानन्दमयशब्दाभिधेय इत्यवगम्यते । किंच “वि-
ज्ञानमवादन्योन्तरः” (तै० २-५) इति श्रुत्यैव विज्ञानमयशब्द-
वाच्याजीवादन्यत्वेनोत्कृष्टत्वेनान्तरत्वेन : जीवान्तर्यामित्वेन च
प्रतिपादितत्वात् । न हि प्रत्यगात्मनः स्वस्मात्स्वस्योत्कृष्टत्वं
स्वान्तर्यामित्वं च घटो, येन प्रतिपादितं स्यात् । ननु विज्ञान-
मयशब्दो बुद्धिवाचकः । बुद्धेः परत्वं जीवस्य युक्तमेव “यो बुद्धेः
परतस्तु सः” इति भगवदुक्तैरिति चेत् ? मैवं, मयदप्रत्ययस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः । न च “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्युत्तरश्लोके पठ्यमानस्य
बुद्धिवाचकस्य केवलविज्ञानपदस्य सत्त्वात्तदनुरोधेनात्रापि वि-
ज्ञानमयस्य विज्ञानपरत्वं कल्प्यते अन्योन्तरपेठविरोधापत्तेरिति
वाच्यं, (१) श्लोकस्थविज्ञानपदस्यापि कर्तृव्युत्पत्त्या प्रत्यगात्मत्वाच्चि-
त्वात् । न ह्यर्चतनरूपाया बुद्धेर्यज्ञकर्तृत्वं संभवति । नच गौण-
कर्तृत्वं तत्रापि संभवत्येवं ‘काष्ठानि पचन्ति’ इति प्रयोगदर्शना-
दिति वाच्यं, मुख्यार्थं विहाय बुद्धेर्गौणकर्तृत्वकल्पितत्वात् तद-
नुरोधेन च विज्ञानमयस्य गौणतरत्वेन नयनस्यान्याय्यतरत्वात् ।
नापि गौणार्थकैरक्षययादिभिः सह पाठात्तस्यापि गौणत्वं निर्णेतुं
शक्यं, सर्वपरत्वेन सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितत्वात् । तथाहि,

(१) उत्तरश्लोकस्येत्यर्थः ।

यथाक्षमयादिभ्योऽन्यस्त्वयान्तरत्वं चोचरेषामुक्त्वा पूर्वेषामितरत्वं
वाह्यत्वं च निर्धारितं “तस्माद्वा एतस्मादक्षमयादन्योन्तरः
प्राणमयः” (तै. २-२) इत्यादिना, तथैवानन्दमयादपि
यदि कश्चिदन्यमन्तरं श्रूयात् तर्हि पूर्वसादृश्याद्वाह्यत्वेन गौण-
व्याख्यानं घटते । नत्वेतदस्ति, तस्य तु सर्वेषामानन्तरत्वमुत्कृष्ट-
त्वं चोक्त्वा तत्रैव वाक्यसमाप्तिश्रवणात् । अतो ब्रह्मैवानन्दमय
इति । नच शरीरत्वमपि तस्य विरुद्धं, सर्वेष्वपि तन्निपन्तृत्वेन
वर्तमानत्वात् । अपि च “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः” (तै. २-१) इत्युपक्रमवाक्येन प्रतिपाद्यमानं जगत्क-
र्तृत्वं “भीमाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः” इत्युपसंहरवाक्येन
चोक्तं वाय्वादीनां भयकर्तृत्वेन सर्वशास्त्रत्वं सर्वेश्वरं विना ना-
न्यस्य संभवति, तयोः परमात्मासाधारणलिङ्गत्वात् । अतो न
जीवात्माऽऽनन्दमयश्चैवाप्य इति ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

अत्र भूयोऽपि शङ्कयते-नानन्दमयः परमात्मा । कुतः ?
विकारशब्दात् विकारवाचिशब्दस्य मयद्वयस्य श्रवणात् ।
तथाचाह भगवान्पाणिनिर्मपटो विकारार्थत्वं “नित्यं दृढशरा-
दिभ्यः” (पा. सू. ४-३-१४४) इति सूत्रेण । दृढत्वे च लौ-
किका वैदिकाः मयोगा बहवः-‘सून्मयो यज्ञः’ ‘दारुमयो यूपः’
‘पर्णमयी जुहः’ ‘शमीमयः श्रुकु’ इत्यादयः, इति चेत्तत्राह-नेति ।
नानन्दमयः सर्वेश्वरादन्यः (प्राचुर्यात्) कुतः ? प्राचुर्यार्थक-
त्वात् । “तत्प्रकृतवचने मयद्” (पा. सू. ५-४-२१) इति
स्मरणात् । ‘अन्नमयो यज्ञः’ ‘प्रकाशयमो दिवाकरः’ इत्यादि-
मयोगाच्च परमात्मैवानन्दमयः ॥ १४ ॥

इतश्च—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

“एव होवानन्दयति” (तै. २-७) इति तस्य जीवाना-
मानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदेशात् । आनन्दयितव्यानां जी-
वानामानन्दयिता परमात्मैव । दीर्घत्वं चात्र छान्दसम् । यथा
लोके योऽन्येभ्यो धनं मयच्छति स मचुरधन इत्युच्यते । एवं
योऽन्यानानन्दयति स मचुरानन्दः । तस्मात्प्राच्युत्पाय एव
मयद्, आनन्दमयवाच्यश्च परमात्मैव ॥ १५ ॥

इतश्चापि—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” (तै. २-१) इत्युपक्रमे विदुषां
प्राप्यत्वेन, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै. २-१) इति सत्य-
ज्ञानादिविशेष्यत्वेन, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः” (तै. २-१) इत्यादिना जगत्कारणत्वेन, “तस्मा-
द्विज्ञानमयादन्योऽन्तरः” (तै. २-५) इत्यादिना जीवात्प-
रत्वान्तरत्वाभ्याम्, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” (तै. २-९)
इति स्वात्मानन्दं विदुषोऽभ्यदातृत्वेन च मन्त्रैर्ब्राह्मणैश्च गीयते,
तन्मान्त्रवर्णिकम् । तदेवानन्दमयशब्दवाच्यः, उक्तासाधारण-
धर्माणो तत्रैव सम्भवात्; नान्यत्र । तस्मान्नान्यः ॥ १६ ॥

अत्र केचिच्छास्त्रार्थं नाशयन्त आहुः—न हीश्वरादन्यः
कश्चित्प्रत्यगात्मा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” (बृ. उ. ३-७-२३)
इत्यादिश्रुतेः । कथं तर्हि प्राप्यप्राप्तृत्वव्यपदेशः ! लौकिकदृष्टेति
ब्रूमः, यथा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नात्तदनुपहित आकाशो-
ऽप्य ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदशास्त्रमभूतिर्न

परमार्थतः, क्षेत्रज्ञ एव युद्धस्वरूपो मान्त्रवर्णिक इति प्राप्ते
अवीति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमेश्वरादितरप्रत्यगात्मा मान्त्रवर्णिको न भवति । कुतः ?
अनुपपत्तेः । पूर्वपठिता ये विद्वत्प्राप्यस्वजगत्कर्तृत्वादयोऽसाधार-
णा मान्त्रवर्णिकशुणास्तेषां तदितरस्मिन्ननुपपत्तेः । न च
“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” (घृ. उ. ३-७-२३) इति वाक्य-
विरोध इति वाच्यं, तस्य प्रत्यगात्मस्वातन्त्र्यद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादि-
निषेधपरत्वात् । अन्यथा “नहि द्रष्टुर्दृष्टविपरिलोपो विद्यते ऽवि-
नाशित्वात्” इत्यादिस्वाभाविकद्रष्टृत्वादिमतिपादनाभ्याससह-
कृतशास्त्रव्याकोपात् । सामान्यवाक्येभ्योऽभ्यासवाक्यानां
वलीपस्त्वस्य सर्ववादितन्मतत्वात् । तस्माच्छ्लोकिक्तत्वं
भेदस्य ॥ १७ ॥

नवा घटाकाशादिवदुपाधिकृतो भेद इति वक्तुं शक्यते
इत्याह—

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

परमेश्वराज्जीवस्य महान्भेदः स्वाभाविक एव व्यपदिश्यते ।
तस्मान्न मान्त्रवर्णिको विज्ञानात्मा । तथाहि “ग्रह्य विदाप्नोति
परम्” (तै. २-१) इत्युपक्रमे “आनन्दं ग्रहणो विद्वन्म-
यिमेति कुतश्चन” (तै. २-९) इत्युपमहारे “विज्ञानमयादन्यो
न्तरः” (तै. २-५) “य लब्धवानन्दी भवेति” (तै. २-७)
“अस्ति ग्रहंति चेद्वेद” (तै. २-५) “मीपास्माद्गतः परते”
इत्याद्यभ्यासेन च भेदस्य स्वाभाविकत्वनिर्णयात् । उपक्रमादीनां
निर्णयकारणत्वात् । न प्राप्यमाप्नुभावार्थ्यां वेत्तृत्वत्वाभ्यां

निकृष्टोत्कृष्टत्वाभ्यां नियम्यनियन्तृत्वाभ्यां लब्धलब्धव्यत्वा-
 भ्यां भयकर्तृभीतत्वाभ्यां चोपक्रमादिभिर्निर्दिष्टो भेदो गौण-
 त्वं भजते । अतः स्वाभाविकभेदः । यदुक्तं घटाकाशादिवदु-
 पाधिकृतो भेदः, तत्र वृमः-यो घटाकाशशब्दवदुपाहित ईश्वर एव
 जीवशब्दाभिधेयः ॥ सक्रियो निष्क्रियो वा ? नान्त्यः, गत्याद्य-
 नुपपत्तेः । नापि चाद्यः, ईश्वराभिन्नत्वेन विभुत्वात् । तस्मादु-
 भयथाऽप्यनुपपत्तेः । ननु स्वरूपत आकाशवन्निष्क्रियत्वेऽपि
 उपाधेः परिच्छिन्नत्वात् सक्रियत्वम् । तस्य क्रिया चेतनेऽध्यारोप्य
 घटगतिस्तद्वद(परि)च्छिन्नाकाशेऽध्यस्य 'घटाकाशश्चलति' इति
 'देवदत्तश्चलति' इति व्यावहारिकगत्यादीनां नानुपपत्तिरिति चेत् ?
 न, तथात्वे सति क्षणे क्षणे गमनादिक्रियासु बन्धमोक्षौ स्या-
 ताम् । पूर्वदेशे वियोगेनोत्तरदेशनिष्ठस्य शुद्धस्य सर्वस्थस्यै-
 श्वरांशस्याकस्मादनादिकर्मादिविकारहीनस्यैवोपाधिना बन्धः ।
 पादविक्षेपयुक्तस्य चानादिकर्मादिवद्धस्य ज्ञानादिसाधनहीन-
 स्यैवाकस्मान्मोक्ष इति । तस्मात्कल्पनामात्रमेवोपाधिकभेदारो-
 पणम् । एवमेव प्रतिबिम्बादिपक्षेऽपि । तस्मात्स्वाभाविक एव
 भेदः । एतच्चाग्रे ध्वनिष्यते ॥ १८ ॥

इतश्च —

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

यथा सृष्ट्यादिकरणे चतुर्मुखादीनां जीवानाम् आनुमा-
 निकस्याचेतनस्य करणादेरपेक्षा तथा न परमेश्वरस्य प्रधानाद्यपे-
 क्षा । कुतः ? कामात् सङ्कल्पमात्रेण सृष्टिर्नृत्वश्रवणात् "सोऽ-
 कामयत बहु स्यां प्रजायेय" (तै. २-६) स तपोऽतप्यत ॥
 तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत" (तै. २-५) इत्यादिना । नहि

सङ्कल्पमात्रेण तदितरैः स्रष्टुं शक्यते । तस्मान्मानन्त्रवर्णिक आ-
नन्दमयः परमेश्वर एव ॥ १९ ॥

इतश्च—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

अस्मिन्नानन्दमये माधवर्णिके परमेश्वरेऽस्य क्षेत्रज्ञस्य
तद्योगम् आनन्दयोगं शास्ति भगवती, श्रुतिः “रसो वै सः
रस होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” (तै. २-७) इति । अत
आनन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् ।

अत्र केचित्स्वबुद्धागोत्प्रेक्षितपरिरक्षणाय क्लिश्यन्ति नान-
न्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । कुतः ? “स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः”
“तस्माद्वा एतस्मादक्षमपादन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः” (तै. २-
१९, २) इत्यादिना विज्ञानमयपर्यन्तविकारार्थमयद्रूपबाह्यप्राप्ति-
त्वात् । अन्यथाऽस्मादेकस्यैव प्रवाहान्यार्थरूपनेऽर्धजरतीयन्या
यापत्तेः । तस्माद्विकारार्थमयद्रूपत्वमयः । किञ्च “मियमेव शिरः,
मोदो दक्षिणः पक्षः, ममोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म
पुच्छ प्रतिष्ठा” (तै. २-५) इति शिरस्त्वाद्यवयवयोगाद्विकृत
एवानन्दमयपदार्थः । अपिचानन्दमयस्यैव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति
चाकपस्यावयवपरत्वे आनन्दमय इत्यस्य चावयवविवाचकत्वे
च एकस्यैवावयवावयववित्वापत्तेः, उभयोरप्येकार्थत्वात् । किञ्च
प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासान्नानन्दमयस्यातो नानन्द-
मयं ब्रह्मेति । किञ्च मयद्रूपाचुर्येऽपि दुःस्वात्वस्य तत्र प्रती-
तिर्दुर्वारा, प्राचुर्यस्य लोके मयियोग्यत्वसापेक्षत्वात् । तथा
सति आनन्दप्रचुरोऽल्पदुःख इत्युभयात्मक आनन्दमयपदार्थो-
ऽभ्युपगतः स्यात् । ईदृशश्च क्षेत्रज्ञ एवेति । किञ्च ब्रह्म पुच्छं प्र-

तिष्ठेत्पत्र ब्रह्मशब्दयोगादन्यत्रानन्दमय इत्यत्रानन्दशब्दसंयोगाच्च-

“असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः” (तै० २-६)

इत्युत्तरश्लांकेति [पि] आनन्दमयं त्यक्त्वा ब्रह्मण एव ज्ञा-

तभावाभावाभ्यां गुणदोषयोर्विधानाच्च नानन्दमयपदार्थो
ब्रह्मेति । अपिचाऽऽनन्दमये ब्रह्मण्यभ्युपगम्यमानं सति सवि-
क्षेपं ब्रह्मेत्यङ्गीकृतं स्यात् । इह तु वाक्यशेषे “यतो वाचो निर्वर्त-
न्ते, अप्राप्य मनसा सह” (तै० २-७) इत्यादिना निर्वि-
क्षेपस्य श्रवणात् । अतो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावाक्यपठितब्रह्म, प्र-
तिपत्तव्यम्, आनन्दमयश्च विकृत एवेत्यादियुक्त्याभासैरधि-
करणसूत्राण्यन्यथैव योजयन्ति । तत्र ब्रूमाः, स्वमतिपरिकल्पितो-
ऽयं पक्षः । तथाहि, तत्र तावद्यदुक्तं, नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमि-
त्यादि, तदसम्यक्, तस्य विकारार्थकमयद्रूपवाहपातित्वा-
भावात् । तथाहि, ‘अन्नमयः’ इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वेऽपि
‘प्राणमयः’ इत्यादौ विकारार्थत्वाभावात् । तत्र प्राणमये तु
पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैकात्मकत्वात्कथं विकारत्वं घटस्य घट[वि]
कारत्वाभावात् । एवं विकारार्थानुपपत्त्याऽगत्या स्वार्थवृत्तिवि-
षक्षया वा मयद्रूपयोग इति निश्चीयते । तथैव ‘विज्ञानमयः’
इत्यत्रापि तद्वाच्यस्य जीवात्मनश्चेतनस्य नान्यविकारत्वं सं-
भवति, तथा सति स्वरूपहानेः “न जायते म्रियते वा विप-
श्चित्” इत्यादिशास्त्रविरोधाच्च । तत्रापि प्राचुर्ये एव मयद्रूपस्य
इत्यवगम्यते । ननु कथं जीवात्मनो विज्ञानप्रचुरत्वं संसारि-
त्वादिति चेत् ? न, यद्वावस्थायां विज्ञानधर्मस्य संकोचेऽपि
तस्य स्वाभाविकत्वविवक्षया तयोक्तेः, “नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्” इति श्रुतेः । तस्माद्विकारार्थम-

वाह एव नास्ति कुतस्तत्पातशङ्का कुतस्तरामर्दजरतीयन्या-
यापातममङ्गत्वं । प्रत्युत प्राचुर्यार्थरुविज्ञानमयपदसन्निधाना-
त्सुतरां प्राचुर्यार्थावगमः । न चैकत्राभ्यासेन द्वित्रिकृत्वः प-
ठितस्य सन्निहितस्य शब्दस्यैकार्थपरत्वनियम इति वक्तुं शक्यः
“पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” इत्यत्र पाठस्य साम्यस-
न्निधानत्वयोः सतोरपि पूर्वस्य सप्तम्यन्तस्य कालवाचित्वेनो-
त्तरस्य च तृतीयान्तस्य कालयुक्तकर्मवाचित्वेन भिन्नार्थत्वस्य
च पूर्वकाण्डे निर्णयदर्शितत्वात् भगवता जैमिनिना । त-
स्मात्स्वरूपासिद्धो हेतुः मयटो विकारार्थमवाहस्य हेतुः स्वरू-
पस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । यदुक्तम्-आनन्दमयस्य शिरस्त्वा-
द्यवयवपाटाद्विकृत एव पदार्थ इति, तदसमीचीनं प्रियमोदादि-
शब्दवाच्यानामपि मनोऽभीप्सितदर्शनजातादीनां सुखानां तद्वि-
भूतिलक्षणतदशत्वादवयवोक्तिर्युक्तैव । तथा चान्यत्र स्पष्टमेव
“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि माश्रामुपजीवन्ति” इत्यादि-
श्रुत्या । तस्मादवयवविधानस्य परार्थत्वात् विरोधः । यदुक्तम्-
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्यैवावयववाच्यवित्त्वापत्तिस्तयोरेकार्थत्वा-
दिति, तदप्यविचारितं तयोरेकार्थपरत्वस्येष्टत्वात् । कथाचिद्वि-
क्षेपोक्तः अंशशिनोर्विभूतिविभूतिमतोरभेदो न विरुद्धायते । य-
दप्युक्तं प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासात्मानन्दमयस्या-
तो नानन्दमयं ब्रह्मन्ति, तदप्यपेक्षलं “वसन्ते वसन्ते ज्योति-
षा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्वं पूर्वतन्त्रे
निर्धारितं, तद्वदिहापि प्रातिपदिकस्यानन्दपदस्यानन्दपरत्वं पु-
क्तमेव गुणस्य गुणितमन्तरेण स्थित्यनुपलब्धेः । अत आनन्द-
मयवाच्य ब्रह्मैव । यद्योक्तं मयट्प्राचुर्येऽपि दुःखाल्पस्य तत्र
प्रतीतिर्दुर्वारा प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्वसापेक्षत्वादित्यादिना,

तदसाधु, यद्यपि प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्वमाक्षेपमस्तीति सत्यं
 तथापि स्वात्मन्येव प्रतियोगिसत्तानियमाभावात् । अन्यत्रापि
 प्रतियोगिसत्तापेक्ष्य प्रयोगस्य प्रवृत्तिः सङ्गच्छत्येव । यथा
 'प्रचुरप्रकाशो दिवाकरः' इति प्रयोगस्य इन्दुबहिर्दीपनक्षत्रा-
 दीन् स्वात्मभिन्नान् स्वल्पप्रकाशानपेक्ष्य प्रवृत्तिरितरथा विरो-
 धादियोगानुपपत्तेः; तद्वदिहापि प्रियमोदादीन् वैययिकान् सु-
 खानपेक्ष्य तथा प्रयोगप्रवृत्तिरविरुद्धा । अन्यथा स्वात्मन्येवो-
 भयकल्पनायां तमाप्रकाशयोरिव महाद्विरुद्धेन वाक्यमूक[ता]
 प्रसङ्गात् । किञ्च तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वम् । तच्चेतरस्य
 सत्तां नावगमयति, अपितु अल्पत्वं निवर्तयति ।
 इतरसङ्गावाभावौ प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण
 तदभावोऽवगम्यते "अपहतपाप्मा" (छा० उ० ८-७-१)
 इत्यादिश्रुत्येति । अन्यैरपि वैष्णवाचार्यैरुक्तं-तस्मादानन्द-
 मयं ब्रह्मैव न क्षेप्रज्ञसम्भावनाऽपि । यदुक्तं ब्रह्मपुच्छमिति
 आनन्दमय इत्यनयोर्वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्य सम्प्रयोगासम्प्रयो-
 गाभ्यामपि नानन्दमयवाच्यं ब्रह्मेति, तत्पुच्छ यथाऽऽनन्द-
 मयवाक्ये ब्रह्मशब्दासम्प्रयोगस्तथा ब्रह्म पुच्छमिति वाक्ये
 आनन्दासम्प्रयोगस्य तुल्यत्वात् । अनयोर्मध्ये सूत्रितत्वेनाभ्यस्त-
 त्वेन चाऽऽनन्दपदस्यैव सूत्रकाराभिगतत्वाद्वल्लीयस्त्वम् । तद्वि-
 रुद्धश्च तव पक्ष एव महदापमावहति । यदि ब्रह्माभ्यास एव
 सूत्रकृदभिप्रेतः स्यात्तर्हि "ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठाभ्यासात्" इति सूत्रिण-
 भवेत् । न त्वेतददृश्यते, किन्तु आनन्दमयं प्रतिज्ञाय अभ्यासश्च
 हेतुतयोक्तः । तथात्वे च प्रतिज्ञाहेतोरुभयोरपि सूत्रितयोर्हा-
 निः अवृत्तितस्य च कल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च भृशुवत्त्वाम-
 पि प्राणाद्व्युपासने उत्तरोत्तराजिज्ञासायास्तदवस्थत्वादानन्दस्य

ज्ञानानन्तरमुपदेशसमाप्तेऽनानन्दस्य 'बलिष्ठत्वम् । तस्माद्विच्छिद्य-
 एष पक्षः । न च 'अमद्वेष्टा' इत्यनानन्दमयस्य त्यागादन्य-
 परत्वं तस्येति वक्तुं शक्यते गुणिमात्रस्य निर्देशेऽपि गुणप्र-
 तियसिः सुकरैव, सर्वज्ञस्यानन्दाद्यनेन्तगुणस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।
 यदुक्तम्-आनन्दमये ब्रह्मण्युपगम्यमाने सविशेषं ब्रह्माभ्यु-
 पगतं स्यादित्यादि, तच्चुच्छतेरं, "सैवानन्दस्य मीमांसा भ-
 वति" इति गुणभूतानन्दस्योत्तरोत्तरबाधपैराधिक्यं निर्धार्य "आ-
 नन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" (तै० २-९) इति गुणगुणिनो-
 षुपवपाठ एव कण्ठरवेण ब्रह्मणः सविशेषत्वं ज्ञापयति । न च
 "यतो वाचो निर्वर्त्तते" (तै० २-९) इति वाक्यशेषेण निर्वि-
 शेषत्वं वक्तुं शक्यं, तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्दस्यान्येषामानन्द-
 व्यपारिच्छेदवारणपरत्वात् । अन्वया तत्रैवोत्तरार्द्धे "आनन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन" इति भेदनिर्देशो वेदनक्रिया-
 विषयत्वनिर्देशश्च विरुद्ध्यत । नहि युष्मत्पक्षे धर्मधर्मिभावेन
 निर्देशः सङ्गच्छते । वेदनविषयस्तु सुतरामनवगमस्तस्मादान-
 न्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् । किञ्च मय्ये विकारार्थे को वा-
 नन्दमवधार्य इति विवंचनीयं चेतनोऽचेतनो वेति । न ता-
 वच्चेतन इति वाच्यं, तस्य निर्विकारत्वात् एकरसत्वाच्च ।
 नाप्यचेतनः जडत्वात् । इतरथा यदाक्षीमाप्यनान्दाश्रयत्वाप-
 चेः, तेषामपि जडत्वसाम्यात् यस्माद्विकारार्थः कोपि न घटते,
 तस्मात्प्राचुर्यार्थ एव मयद् आनन्दप्रचुराश्च परमात्मा श्रीधत-
 वान् पुरुषोत्तम एवेत्यालं विस्तरेण ॥ २० ॥

इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

(७ अन्तराधिकरणम् । २१-२२)

एवमधिकरणद्वयेन सामान्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः कारणत्वं
निरस्तमिदानीं विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणां क्षेत्रज्ञानां चेतनानां प्र-
धानकार्याणामाकाशादीनामचेतनानां चेतनत्वं निराकरो-
त्यापादसमाप्तेः ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

छान्दोगैरिदमाहनातं - “एषोऽन्तरादित्ये हिरण्ययोः पुरुषो
दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आमणस्वात् सर्व एव सुवर्णः”
“तस्य यथा कन्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्योदिति नाम स-
एष वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति इ वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो
य एवं वेद तस्य ऋक् साम च गेवावित्यधिदैवतम्” (छा०
उ० १-६ ७, ८) ; “अथाध्यात्ममपि अथ य एषोऽन्तराक्षिणि
पुरुषो दृश्यते सर्वर्क् तत्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्भस्म तस्यैतस्य
तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेयौ तौ ज्ञेयौ यन्नाम” (छा०
उ० १-७-५) इति । तत्र संशयः आदित्यमण्डलाङ्गोरन्तस्थ-
त्वेन श्रूयमाणः ; पुण्यवशात्प्राप्तैश्वर्यः कश्चित् सवितादिक्षेत्र-
ज्ञविशेषः उत नित्यशुद्धस्वामाविकापरिच्छिन्ननिरतिशयैश्वर्यः
‘श्रीपुरुषोत्तम इति । किं तावत् ? क्षेत्रज्ञ एवेति, हिरण्यश्म-
श्रुतिरित्यादिरूपकयनेन शरीरयोगश्रवणात् । किञ्च “ये (१) चैत-
स्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टेः देवकामानां च” (छा० उ० १-
४-८) इत्यादिना “स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चे-
ष्टे मनुष्यकामानाम्” (छा० उ० १-७-६) इत्यादिना चो-
भयोरप्यैश्वर्येयत्वाश्रवणात् “एषोऽन्तरादित्यः । एषोऽन्तरा-

सिणी" इत्यादिपराश्रितत्वश्रवणाच्च । नहीश्वरे भगवति रूप-
वत्त्वपरिच्छिन्नैश्वर्यपराश्रितत्वानां जीवासाधारणधर्माणां श्र-
वणं कापि दृश्यते, प्रत्युत तद्विपरीतश्रवणात्—“अशब्दमस्पर्श-
मरूपम्” (का० १-३-१५) इति “एष सर्वेश्वरः । एष स-
र्वभूताधिपतिः” (बृ० उ० ४-४-२२) इति “स वा
कस्मिन्मतिष्ठते” इति “स्वमाहिम्नि” इत्यादिना । किञ्च
शरीरयोगे परिच्छिन्नैश्वर्ये च सति कर्मयोगोऽपि दुर्वारः
शरीरादिकारणत्वात्; तद्वत् सुखदुःखयोरवशगंभावेत्वात् ।
तस्माद्विरण्यगर्भादिष्वन्यतमः कश्चित् स्रेत्रज्ञ एवेति प्राप्ते
नाद्धान्तमाह—अन्तस्तद्वर्णोपदेशात् । आदित्याङ्गोऽन्तः
श्रूयमाणः पुरुषः सर्वेश्वर एव । कुतः ? तद्वर्णोपदेशात् तस्यै-
व धर्माणामस्मिन्वाक्ये उपदेशात् । तथाहि, “सर्वेभ्यः पाप्म-
भ्य उदितः” (छा० उ० १-३-७) इति सर्वपापगन्धेसम्ब-
न्धात्तत्त्ववत्त्वं “उदेति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः एवं वेद” (छा०
उ० १-६-७) इति स्वोपामकस्य सर्वपापेभ्यो मोक्षदितृत्वं
“सैवर्कं माम तदुक्थं तद्यजुः” (छा० उ० १-७-५) इति सर्वा-
त्मकत्वमित्यादिना ब्रह्मण एवासाधारणमुपदेशोऽत्र श्रूयते । तथा-
ऽन्यत्रापि “आत्माऽपहतपाप्मा” (छा० उ० ८-७-१) इ-
त्यादिमंसारवन्धस्थितिमोक्षहेतुरिति, “एष सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादिना । न ह्येतेषामन्यत्र सम्भवः । स्रेत्रज्ञानां कस्यचिदपि
सर्वपापविनिर्मुक्तिर्नास्ति । अतः परमेश्वर एव । न च रूपवत्
विरुद्ध्यते सकल्पत्वादीनां स्वाभाविकधर्माणामिव रूपवत्त्व(१९)
शास्त्रसिद्धत्वात् । न च भायिकत्वकल्पनावकाशः, मोक्षश्रुतिवि-
राजत् । तथाच—

“यदापश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्त्तारमीशपुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” ॥

इति श्रुत्या भगवद्गुणदर्शनं मोक्षफलकत्वेन प्रतिपाद्यते, तत्र मायिकत्वारोपणे मोक्षविरोधः । नहि मायावस्तुदर्शनं मोक्षफलकं भवितुमर्हति । तथात्वे सति स्वम्यान्येषां च देहार्तां पृथिव्यादीनां च मायामयत्वाविशेषात् तद्दर्शनस्य सर्वप्राप्तात्वात् सर्वमोक्षप्रसङ्गः । तस्मात्परमार्थ एव भगवद्गीतो निग्रहो नित्यदि-
व्याप्राकृतद्रव्यलक्षण उपासकानां सर्वपुरुषार्थसाधक इति ।
तथाऽन्यत्रापि श्रूयते—

“वेदादमेतं पुरुषं महान्त—

मादित्यवर्णं समसः परस्तात्” इति ।

समस्ताः शक्तयश्चैता मृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्य रूपमन्यदरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देवतियेष्मानुष्मारूप चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिषिञ्जता ॥

इत्यादिपराशरवचनात् । श्रीपञ्चरात्रे च—

यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ।

स सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्पर्शविषयतः ॥

मुखं तस्यापि चालोक्य सचैल स्नानमाचरेत् ॥

इत्यादि,

न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ॥

इति महाभारताद्य । न च परिच्छिन्नैश्वर्यपत्र विधी-
यो, अधिदैवादिव्यवसायपरत्वात् । परिच्छेदवाक्यस्यैकदेशक-

यनेनैश्वर्यस्य परिच्छेदशङ्का । यथाऽनन्तब्रह्मादतायकोपि श्री-
 रामः 'अयोध्याधिपतिः' इत्यादिव्यपदेशेन परिच्छिद्यते, तथा-
 ऽत्रापि; अन्यथाऽधिदैवतविभागानुपपत्तेः । न च "अन्तरादिस"
 इत्युक्तौ पराश्रयत्वापत्तिर्वाच्या सर्वाश्रयत्ववत् सर्वान्तरत्वस्यापि
 शास्त्रसिद्धत्वात् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एष सर्वभू-
 तान्तरात्मा" "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना । न च 'अश-
 व्वम्' इत्यादिवाक्यविरोधः शङ्कनीयः, तस्य प्राकृतशब्दादिनि-
 पेधपरत्वात् । तथाऽन्यत्र तद्वृणत्वेनाप्राकृतत्वं स्वाभाधिकत्वं च
 गम्यते "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" (छा. उ.
 ३-१४-२) इत्यादि । यदुक्तं शरीरयोगादिना कर्मयोगो
 दुर्वार इत्यादि । तदत्यन्ततुच्छं, तस्य सर्वनियन्तृत्वात् । न हि रूप-
 श्रवणवत् कुत्रापि तस्य कर्मयोगः श्रूयते । प्रत्युत कर्मनियन्तृ-
 त्वं च मन्त्रैः प्रतिपाद्यते "कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः" इत्या-
 दिभिः । ननु देवानामपि कर्मण्यनधिकारात् कर्मभावत्वमिति
 चेत् ? न, क्रियमाणकर्माभावेऽपि सञ्चितप्रारब्धयोः फलस्य
 सुखदुःखलक्षणस्य तेषामपि सत्त्वात् । दृश्यते च तेषां पुण्यक-
 र्मभिर्भोगाधिवय पापैश्चासुरादिजनितदुःखमिति । देवानां
 सुखाधिक्येऽपि परस्माद्भयं यस्य न (तस्य) सुखभोक्तृत्वम् ।
 पुरुषोत्तमपारतन्त्र्यादपि न देवानां तत्त्वम् । "भीपास्माद्वातः
 पवते भीषोदेति मूर्ख्यः" इत्यादिश्रवणात् । ननु युष्मत्पक्षे मु-
 क्तानामपि भगवत्तन्त्रत्वाच्च स्वातन्त्र्याभ्युपगमस्तथा सति मुक्त-
 वद्भयोः पारतन्त्र्याविशेषाद्भयस्य मुक्तावपि तादवस्थमिति
 चेत् ? न, मुक्तानां सर्वेश्वरतन्त्रत्वेऽपि भयकारणायानाम् भयम-
 स्ति । अन्येषां तु चतुर्मुखपर्यङ्गानां तद्भावाद्भयं विद्यते ।
 एतदुक्तं भवति भयकारणं हि सर्वेश्वराद्भगवतोन्तरत्वम् ।

तत्त्वं च तदन्यसाधनान्यसम्बन्धान्यप्रयोजनवत्त्वम् । तस्य
च देवादिषु मत्वाद्भयमपि श्रूयत । मुक्तानां तादृशानां मुमुक्षूणां
च तदभावाच्च भयमिति- । विद्यते चान्वयव्यतिरेकवाक्ये
“यदा ह्यवैपैतस्मिन्नदृश्यऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठा
विन्दते अथ सोऽभयं गतो यदा ह्यवैष तस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते
अथ तस्य भयं भवति” (तै. २-७) इति ।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभिपुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥” (गी. ९-
११) इति भगवद्वचनमिति- । अस्यार्थ-यदा यस्मिन्-श्री-
भगवतो निर्हेतुककृपाकटाक्षसमये, एषः अनन्यशरणो-वि-
द्वान् एतस्मिन् पुरुषोत्तमे भगवति अभयं यथा स्यात्तथा
प्रतिष्ठामुक्तव्यभिचारशून्यामनन्यनिष्ठां तस्यैव कृपया-वि-
न्दते लभते । अथ उक्तनिष्ठाालाभानन्तरमेव अभयं गतो
भवति भयकारणान्यनिष्ठाभावात् । पुरुषोत्तमत्वं व्यञ्जयन्
विशिनष्टि अदृश्ये दृश्यो जडवर्गस्तद्विलक्षणे । अनात्म्ये
आत्मना चेतनानां वर्गमात्म्यं तद्भिन्ने क्षराक्षराभ्यां विजातीये,
तथाच श्रुतिः-“प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इति । अनिरुक्ते
इयत्तावच्छिन्नविषयकशब्दनिर्वाक्ये । निरतिशये निरङ्कुशैश्वर्येऽन-
न्ताचिन्त्यशक्तौ इत्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्दो ‘नित्याभिपुक्तानाम्’
इतिपदेन भगवतैव व्याख्यातः । नित्याभिपुक्तं चानन्यनिष्ठमे-
व । यदा चाज्ञानकाले एषोऽविद्वान् उक्तलक्षण उदरम् ईषदपि
साधनादित्रयाणामेकतमं कमप्यन्तरम् अन्यानिष्ठां कुरुते तस्य
भयं भवतीत्यर्थः । “तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशात्” (ब्र. सू. १-
१-७) इत्यत्र सूत्रकृतापि व्यतिरेकमुखेन तदन्यनिष्ठस्य संता-
पित्वमुक्तं भवति “अथाऽन्या देवतामुपासते” इत्यादिवाक्या-

नामप्येतदर्थकत्वम् । एतच्चोक्तमेव स्पष्टं श्रूयते चान्यत्र "यो वै
स्वा देवतामति यजति परस्वायै देवतायै न्यवते न पर माप्नोति
पापीयान्भवति" इत्यादि । स्मर्यतेऽपि—

ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।
शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥
ध्यायतेऽर्चते स योऽन्यं विष्णुलिङ्गमाश्रितः ।
कल्पकोटिघातेनापि न गतिस्तस्य विद्यते ॥

इत्थलं मासङ्गिकोक्त्या । तस्मात्पुरुषोत्तम एवादित्याद्यन्तः-
स्थो न देवमभूतिषु कतयोऽपि क्षेत्रज्ञः ॥ २१ ॥

इतश्च—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥ ।

आदित्याद्यन्तःस्थः परमेश्वर एव । कुतः ? भेदव्यपदेशात्
आदित्यादिक्षेत्रज्ञवर्गाद्भेदेन व्यपदिश्यते परमपुरुषस्तस्मात् ।
श्रूयते चान्तर्गामित्राक्षणे—“य आदित्ये तिष्ठन्नादित्याद्यन्तरो य-
मादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमप-
त्येष ते आत्मान्तर्गाम्यमृतः” (बृ. उ ३-७-९) इत्यादिना ।
तस्मात्पर ब्रह्मैवादित्याक्ष्णोरन्तःस्थमिति सिद्धम् ।

इत्थन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

(८ आकाशाधिकरणम् । सू० २३)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

इदं श्रूयते छान्दोग्ये शालावत्पञ्चैवलि(१)संवादे—“अस्य
लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
द्येवैभ्यो ज्ञायमानाकाशः परायणम्” इति । तत्र संशयः—किमत्रा-
काशशब्दवाच्यो भूताकाश उत परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् ?
भूताकाश इति । कुतः ? आकाशशब्दस्योभयवाचकत्वेऽपि भूता-
काशो प्राच्युदयादन्तरङ्गत्वं, ब्रह्मपरत्वं क(२)चिद्रेद एव, अ-
तो गौणत्वम् । मुख्ये संभवति गौणस्यान्यादयत्वादिति प्रा-
प्तेऽत्र धूमः—आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशोऽत्र परमेश्वर एव न
भूताकाशः । कुतः ? तल्लिङ्गात् । लिङ्गं चाव्यभिचारिधर्मः । ली-
नं स्वावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयतीति तथेति व्युत्पत्त्याऽपि वा-
च्यशेषे परस्यैवासाधारणलिङ्गानां सर्वकारणत्वज्ज्ञापस्त्वपराय-
णत्वादीनां श्रवणात् । न ह्यतेषां भूताकाशे संभव इति यावत् ।
नन्वाकाशस्यापि वाय्वादीनां कारणत्वं तेषां ज्ञापस्त्वं तेषां
परायणत्वं च संभवसेवेति चेत् ? न, वाय्वादीनां कारणत्वा-
दिसंभवे सत्यपि “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि” इति सर्वपद-
पाठात् सर्वकारणत्वादीनां लिङ्गानामसंभवस्तदवस्थ एव । नहि
आकाशस्यात्मकारणत्वमस्ति । तथा सति आत्माश्रयतापत्तेः ।

(१) शालावत्यो ब्रह्मणो जैवालराजं पृच्छति, स च वदति,
तस्मिन् संवादे इत्यर्थः ।

(२) “यत्रेव आकाश आनन्दो न स्यात्” (नै २-७) “आकाशो
द्ये नाम नामरूपयोर्निर्बन्दिता ते यदन्तरा तद्वक्ष्ये” (छा० उ० ८-
१४-१) इत्येवमादौ ।

ननु तव पक्षेऽपि कारणस्य कारणान्तरानभ्युपगमादात्माश्रयत्व-
स्य साम्यमेवेति चेत् ? न, यदि प्रकृतस्यान्यत्र श्रूयमाणं कार्य-
त्वं तर्हि तस्य गौणत्वेनात्माश्रयत्वं दूषणमेव । अस्माकं तु पर-
मेश्वरस्य श्रीभगवतः सर्वत्रात्मसन्नारायणादिशब्दैः कारणत्व-
मेव श्रूयते, कार्यत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वात् । प्रयुतात्मा-
श्रयत्वानन्यकारणकत्वादि श्रुतिभिरेव मतिपाद्यते-“सकारणं
‘करणाविषाधिपः’ [इति] इतरकारणकारणत्वमुपक्रम्य “न तस्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इत्यादिना । तच्च श्रुतिप्रमाणसिद्धं
भूषणमेव । अतो नोक्तदोषः । यदुक्तम्-आकाशशब्दस्योभय-
परत्वेऽपि आकाशे प्राचुर्यान्मुख्य इति । तच्च, योगवृत्त्या ब्रह्म-
ण्यपि मुख्य एव आसमन्तात् काशते काशवतीत्याकाशः सर्व-
मभिव्याप्याकाशत इति वा; “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
‘भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । न च रुढ्या योगस्य
‘वाच इति वाच्यं, रुढ्याप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं श्रुतिसिद्धमेव
“कोऽन्यात् कः प्राण्यात् पद्येप आकाश आनन्दो न स्यात्”
(तै. २-७) “आकाशो वै नामरूपयो(१)निर्वहिता”
(छा. उ. ८-१४-१) । अत आकाशशब्दोऽत्र ब्रह्मपर एव ।
अन्यत्रापि कारणत्वव्यायस्त्वादीनां ब्रह्मालिङ्गत्वेन स्पष्टपठित-
त्वात् “तोऽकामयत सर्वमसृजत विज्ञानगानन्दं ब्रह्म(२)शतेर्दातुः
‘परायणम्” (बृ. उ. ३-९-२८) “उपायान् पृथिव्या ज्या-
‘यानन्तरिष्ठात्” (छा. उ. ३-१४-३) इत्यादिना । प्रकरणो-

(१) निर्वहिता उत्पात्तिस्थिताहेतु । अस्यामे ‘ते यदन्तरा ब्रह्म’
इति वाक्यशेषा धर्तते । ते नामरूपे ‘यदन्तरा’ यस्मादन्ये यस्य वा
मध्ये स्तः तन्नामरूपरूपं ब्रह्मेति तदर्थः । तस्मात् वाक्यशेषात्
आकाशो ब्रह्म इति गम्यते इति भावः ।

(२) रातेः घनस्य दातुः यजमानस्येत्यर्थः ।

पसंहारे च “एष(१)परो वरीयान्” (छा. उ. १-९-२)
 इत्यादिना । ननु आकाश इति श्रुतिः तस्याश्च लिङ्गापक्षया वली-
 यस्त्वम् । तथोक्तं भगवता जैमिनिना पूर्वकाण्डे “श्रुतिलिङ्गवा-
 क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्वल्पमर्थविमर्कपात्”
 (जै. सू. ३-३-७-१४) इति । नहि वलीयः प्रमाणं दुर्बलेन
 बाधितुमर्हतीति चेत् ? न, प्रमाणस्य वलीयस्त्वेऽपि प्रमेयलिङ्गो-
 पपक्षावेव तस्य प्रवृत्तिरनुपपत्तौ चाप्रवृत्तिरिति न्यायः । अत्र
 परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणानां लिङ्गानां भूताकाशे सर्वथाऽनुप-
 पन्नत्वादनुपपत्तिसहायस्य लिङ्गस्य भावत्वात्तेन श्रुतेर्बाधो घटते
 इति उभयोरपि शब्दवृत्त्योर्मुख्यत्वाविशेषात् । यथा कृशेन केन-
 चित्पुरुषेण वलीयामो देशीया जना बाधितुमर्हा अपि राज-
 सहायेन तेनैव सर्वेऽपि बाध्यन्ते तद्वदत्रापि केवलं लिङ्गेन
 निर्वलत्वाद् वलीयसी श्रुतिर्बाधितुमर्हापि बलवदनुपपत्तिप्रमाणस-
 ङ्कृतेन तेनैव बाध्यते सापीति न विरोध इति । तत्सिद्धमाकाशः
 परमात्मैवेति ॥ २३ ॥

इत्याकाशाधिकरणम् ॥

(२) एतस्य परत्वं देशतोऽनन्तरं वरीयस्त्वं च गुणत उद्दिष्टत्वं
 बोध्यम् ।

प्राणादेवाधि पुनर्जायते" (शा. ब्रा. १०-३-३-६) इत्यादि-
श्रुत्या वायुवृत्तिलक्षणे प्राणेऽपि कार्यमवेशनादिश्रवणात्तदेवात्रो-
पास्यतया विधीयते इति चेत् ? न, तत्रेन्द्रियमात्रसम्बन्धनसंभवे-
ऽपि महाभूतानामचेतनानां चेतनानां च, सम्बन्धनादेः पुरुषोत्तमं
विना कुत्राप्यश्रवणात् । तस्माच्चेतनाचेतनविलक्षणपरमकारण-
मेव सर्वशक्ति ब्रह्म प्राणयति सर्वमिति मर्कट्याणिति लभ्यते-
ऽस्मिन्सर्वं जगदिति वा प्राणशब्दवाच्यमिति सिद्धम् ॥

इति प्राणाधिकरणम्-॥ ९ ॥

(१० ज्योतिरधिकरणम् । सू० २५-२८)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

इदमाप्नायते छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायाम्—"अथ यद्वतः
परो दिव्यो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे-
पृष्ठेषु लोकेऽपि दं वाव यद्यदिदस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः"
(छा. उ. ३-११-७) इति । तत्र सन्दिह्यते किमत्र ज्योतिः-
शब्दाभिधेयं प्रसिद्धज्योतिः परं ब्रह्म वा ? तत्र ज्योतिःशब्द-
स्य तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेः तदेव श्रुत्या व्युत्पाद्यते, दीप्यते
इति शुमर्यादस्वश्रवणाच्च । न च भौतिकेऽपि शुमर्यादस्वमनुप-
पन्नमेव अर्वागपि दिवो दर्शनादिति वाच्यं, तस्योपासनार्थं शुम-
र्यादस्वस्य विधानमविरुद्धम् । न हि ग्रहानि तत्त्वं युक्तं, तस्य वि-
सृत्वेन निष्प्रदेशतात् । किञ्च "तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्पुपासीत चक्षु-
र्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" (छा० उ० ३-१३-८) इति अल्पकमश्र-

षणादपि । तस्माद्भौतिकमेव तेज इति प्राप्ते श्रूमः-ज्योतिश्चरणाभिधानात् । अत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं निरतिशयदीप्तिमत्परं ब्रह्मैव “पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” (छा. ३-१२-६) इति च-
 तुष्ट्यादत्वेन निर्देशात् । पूर्वस्मिन्वाक्ये शुभ्रसम्बन्धितया प्रसिद्धं ब्रह्मात्रापि शुभ्रवर्णाविशेषाद्यच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते । पच्छब्द-
 स्य सर्वनामत्वेन प्रसिद्धार्थपरत्वात् । अतो न भौतिकं तेज ।
 न च यदसः पर इति पर्यादाश्रयणविरोध इति वाच्यम् ;
 उक्तप्रतापरत्वात् । अत्र परशब्दस्य नाव्यापकत्वविवक्षा, नापि
 फलश्रयणविरोधः । श्रूयते च ज्योतिःशब्दो ब्रह्मपरत्वेन
 (१) “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः” इत्यादिना । नहि ब्रह्मो-
 पासनेऽल्पाधिक्यफलनियमोऽस्ति । यत्र यथोपासनं तत्र
 तथैव फलं तस्य तु सर्वफलदातृत्वात् सर्वमुपपद्यते । तथाच
 श्रूयते बाजसनेयिनामग्निरहस्ये-“तं यथा यथोपासते तदेव
 भवति” इति । अत्र च ब्रह्मणः कौशेयज्योतिषां तादात्म्योपासने
 तात्पर्यमिति भावः ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण-

निगमात्तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्ववाक्ये “गायत्री वा इदं सर्वम्” (छा. उ. १-१२-१)
 इत्युक्तम्य “तावानस्य महिमा” (छा. उ. ३-१२-६)
 इत्यस्यापि वाक्यशेषस्य उपक्रान्तगायत्रीछन्दोविषयत्वेन छन्दस-
 एवाभिधानदर्शनान्न ब्रह्मण इति चेत् ? न, तथा चेतोऽर्पण-
 निगमात् । न ह्यत्र गायत्रीशब्देन छन्दोमात्राभिधानमभ्युपग-
 न्तव्यं, वर्णसन्निवेशमात्रापास्तस्याः सर्वात्मकत्वासंभवात् ;

अपि तु ब्रह्मण्येव गायत्रीद्वारेण चेतोऽर्पणं चित्तसंसाधानं निग-
म्यते । गायत्रीसंसादश्यानुसन्धानं वा फलार्थमत्रोपदिश्यते । तत्र
दृष्टान्तः—तथाहि दर्शनम् । यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतु-
ष्पदा एवं ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पदत्वयोगात्सादृश्यम् ।
ननु गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं विरुद्धमिति चेत् ? न, “इन्द्रः शचीपतिर्व-
क्षेन पीडितो दुश्च्यवनो मृषा सत्सु सासहिः” इत्यत्र गायत्र्या-
श्चतुष्पात्त्वं श्रवणात् । तथाऽन्यत्रापि छन्दोभिधायिशब्दस्य साद-
ृश्यात् प्रयोगो दृश्यते । “ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्त-
त्कृतम्” इत्युपक्रम्याह—“सैषा विंशतिः” (छा. उ. ४.३.८) इति ।
तस्माद्गायत्रीशब्दोऽपि सादृश्याद्ब्रह्मैव । यद्वा, तथाहि दर्शनं
दृश्यते चान्यत्र विकारद्वारेण । (१) एवंकारेणोपासनमित्यर्थः ।
“एतं होव बह्वृचा महत्युक्थे मीमानन्ते एतमग्नावध्वयव एतं
महागते छन्दोगाः” (ऐ.आ. ३-२-३-१२) इति श्रुतौ दृष्टम् ॥ २६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

गायत्रीशब्दवाच्यता ब्रह्मण एवाङ्गीकर्तव्या । कुतः ? चैवमि-
ति चकारोत्रावधारणे, एवमेवेति यावत् । ब्रह्मण एव गायत्री-
पदार्थत्वाभ्युपगतावेव भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः भूतपृथिवी-
शरीरहृदयानां चतुष्पात्त्वोपपत्तेर्न तु छन्दोमात्रस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

ननु पूर्वत्र वाक्ये “त्रिपादस्यामृतं दिवि” (छा. उ. ३-१२-
६) इति सप्तमीविभक्त्याऽऽधारत्वेन निर्देशात् “अयं यदतः

(१) अत्र ‘द्वारेण ब्रह्मण एवोपासनमित्यर्थः’ इति पाठः साधी-
यान् । आदर्शपुस्तके ‘द्वारेण एवकारेणोपास्वनमित्यर्थः’ इति वर्त-
ते, तदुशुद्धमात्रम् ।

परो दिवो ज्योतिः" (छा. उ. ३-१३-७) इत्युत्तरत्र पञ्च-
म्याऽवधित्वेन द्यौः निर्दिश्यते । तथाच विभक्तिभेदेनोपदेशस्यापि
भेदाज्ज्योतिर्विक्रये न प्रत्याभिज्ञायाः सम्भवः इति चेत् ? न, कुतः ?
अथ यस्मिन्नप्यविरोधात् विभक्तिभेदेनोपदेशभेदेऽपि प्रत्याभिज्ञा-
या अविरोधात् । प्रधानप्रातिपादिकार्थस्य प्रत्यभिज्ञा हेतुर्गुणभूतवि-
भक्त्यर्थेन न प्रतिवक्ष्युं शक्यते इति भावः । यद्वा, (द्र)योरप्ये-
कार्थत्वमेव यथा 'वृक्षाग्रे ज्येनः' 'वृक्षाप्रात्परतः ज्येनः' इत्युभ-
यस्यापि प्रयोगस्य नात्यर्थैक्यवदव्यापीति । तस्मात्किरातिशयदीप्तिम-
त्परमस्यैव तज्ज्योतिःशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥२८॥

इति ज्योतिराधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ११ इन्द्रप्राणाधिकरणम् । सू० २९-३२)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

ननु "न वै वाचो न चस्पृशत्पाचसत्ते प्राण एवेदं सर्वम्"
इत्यारभ्य कौपीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविधाम्नायते-"प्रतर्दनो ह
वै देवोदासिस्त्रिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च"
(कौ. उ. ३-१) इत्यारभ्य तत्र "वरं ते ददामि" इतीन्द्रेणो-
क्तः प्रतर्दनस्त प्रति "त्वमेव मेऽत्र वरं दृणीष्व यं त्वं मनुष्याप
हिततमं मन्यसे" इति । त वरं त्वमेवालोच्य ये ममं दृणीष्व
देहीत्यर्थः । एवं प्रतर्दनेनोक्त इन्द्र इदमाह-"प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा
ते नामापुरमृतमित्युपास्व" (कौ. उ. १-२) इति । उत्तर
प्रापि-"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्णात्मा-

पेयति (कौ. उ. ३-८-३) इति । “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” (कौ. उ. ३-४) इति च । उपसंहारे च “स एष माण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः” (कौ. उ. ३-८) इति श्रूयते । तत्रेन्द्रमाणशब्दवाच्यः किं जीवः उत परं ब्रह्मेति संशये जीव इति पूर्वः पक्षः, इन्द्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः । इन्द्रशब्दसहचरितमाणशब्दस्यापि स एवार्थ इति “तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशादिति प्राप्ते आह-माणस्तथानुगमात् । “माणोऽस्मि” इत्यादीन्द्रमाणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । कुतः ? तथानुगमात् हिततमत्वप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वा-जरत्वादीनां हि तथा परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगन्तुं शक्यत्वात् ॥२९॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसम्बन्ध-
भूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

यदुक्तामिन्द्रमाणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेति, तन्नोपपद्यते, “मामेव विजानीहि मामुपास्व” इति वक्तुरिन्द्रस्य “त्रिशीर्षा-
णं (१) त्वाष्ट्रमहनमरु(२)न्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्राय-
च्छम्” इत्येवमादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्यैव स्वात्मन उपास्य-
त्वोपदेशात् । उपक्रमे जीवभावे निश्चिते सति “आनन्दोऽज-
रोऽमृतः” इत्युपसंहारस्यापि तदनुगुणतया नेतव्यत्वादिति

(१) त्वष्टृपुत्र विश्वरूपं ब्राह्मणम् अहनम् अरुन्मुखान् रौति यथा-
र्थं शब्दयति इति क्व वेदान्तवाक्यं तत् मुखो येषां ते रुन्मुखाः ते-
भ्योऽन्यान् वेदान्तवादिर्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्योऽरण्यस्थभ्यो
दत्तवानस्मि इत्यर्थः ।

(२) ‘अरुन्मुखान्’ आदर्शपुस्तके ।

चेत् ? तत्र समोधत्ते-अध्यात्मसम्बन्धभूमा हस्मिन् । आत्मानि
सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बहुत्वम् आत्मव्याधेयतया
सम्बन्धमानानां तदसाधारणधर्माणां । तथा चिदचितोश्च बहुले-
न सम्बन्धबहुत्वस्य वेक्तुः परमात्मत्वे सत्येव सम्भवात् । त-
थाहि, “यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे” इत्युपक्रमे हिततमो-
पासने परमात्मोपासनेमेव तस्यैव हिततमत्वात्, “तमेव वि-
दित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तथा “एक एव सा-
धु कर्म कारयति” इत्यादिसाधुकर्मकारयितृत्वं परमात्मन एव
धर्माः, “तद्यथा(१)रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एव-
मेवैता भूतमात्राः मज्जामात्रास्वर्पिताः मज्जामात्राः प्राणेऽर्पिताः”
इति भूतमात्रामज्जामात्राशब्दोदितचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधा-
रत्वं, “स एष प्राण एव मज्जात्मा आनन्दोऽजरोऽमृ-
तः” इत्यानन्दादयश्च हि यस्मात्परमात्मन एव धर्माः, अतो-
ऽस्मिन्मकरणे इन्द्रमाणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवोपास्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥
एवं चेत्तर्हि कथमिन्द्रो मामुपास्वेत्युपदिष्टवानित्यत आह-

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

“एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि अय-
मात्मा ब्रह्म सर्वं खलु इदं ब्रह्म तज्जलानिति अमयं वै जनक
माप्नोऽसि यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मीति अन्तः प्रविष्टः शास्ता
जनानां सर्वात्मा सत आत्मान्तर्पाम्यमृतः एष सर्वभूतान्तरा-
त्मा एष ते आत्मान्तर्पाम्यमृतः” इत्यादिशास्त्रदृष्ट्या परब्रह्म-

(१) यस्य अरेषु नेमिनाभ्यामध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा
नेमिरर्पिता, नामौ चक्रपिण्डकायाम् यथाः अर्पिताः परं भूतानि
पृथिव्यादीनि पञ्च मीयन्ते इति मात्राः, मो याः शब्दादयः पठन्ति यथा
भूतमात्रा इत्यर्थः ।

णः सर्वान्तर्गामित्वेन सर्वात्मत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि,
मामुपास्व" इतीन्द्रस्य जीवस्यैव स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशो-
ऽयं यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्गामिणं परमात्मानं पश्यन्
"अहं मनुरभवं सूर्यश्च काशिवानृषिरस्मि विमः" (वृ० उ०
१-४-१०) इति तमेवावोचत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादा-
श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वा-
ष्टमहनमरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रापच्छम्" इत्यादौ प्रा-
णशब्दवाच्यं प्राणवायुरन्यद्वा इति पृथक्क्षे वायुरेव मुख्यवृत्त्या
तत्रानुगमादिति चेत् ? न, प्राणस्तथानुगमात् । प्राणशब्दवाच्यत्वं
परब्रह्मैव तत् शब्दवाच्यत्वं तस्यैवानुगमात् "प्राणस्य प्राणम्" इत्या-
दिश्रुतेः । न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ।
ननु वायुरेवोपासनाविषयस्तत्तदोपास्यस्य आत्मोपदेशात् वक्तुरि-
न्द्रादेः 'मामुपास्व' इत्यात्मोपदेशादिति चेत् ? न, अस्मिन् अध्याये
अध्यात्मसम्बन्धभूमा बहुत्वेन भाति तदन्येष्वनुपपत्तेः, "ना-
रायणादिन्द्रो जायत" इत्यादिवाक्यात् । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो
वामदेववत् । ननु मामित्यहमर्थस्य कथमपहृत इति चेत् ?
न, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । यथा वामदेवः "अहं म-
नुरभवं सूर्यश्च" इत्यादिना शास्त्रदृष्ट्या तादात्म्योपदेशेन वक्तुं
शक्य एव । जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादा-
श्रितत्वादिह तद्योगात् । ननु जीवात्कारणं परं "प्राण एवेदं
सर्वम्" इत्यादिना जीवमुख्यप्राणयोः परत्वविधानादिति

चेत् ? न, यतस्तदधिक्यारिभेदेन माणजीवब्रह्मणामुपासात्रैवि-
 ध्यात् । ननु प्रकारभेदेन घर्णिभेदो विवक्षित एव इति चेदेत्व-
 न्तरमाह—आश्रितत्वात् । यः कारणानि निखलानि तानि
 कालात्मयुक्तान्मपितिष्ठत्येकः यदासीच्चदर्शनीमासीत् तामानि
 . सर्वाणि यमाविशन्ति” इत्यादिना सर्वेषां कारणानां तत्तद्वा-
 चकानां शब्दानां च ब्रह्माश्रितत्वात् । इह वेदान्तशास्त्रे
 सर्वेषां तदाश्रितत्वयोगादिति । अनेन पूर्वोक्तन्यायकृतस्वरू-
 पेण भिन्नत्वेऽपि तस्याप्यस्वतदाश्रितत्वादिना चाभिन्नमिति
 राद्धान्तः ॥ ३१ ॥

इति इन्द्रमाणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

इति श्रीमगवद्देवाचार्यपादविरचितायां वेदान्त-
 सिद्धान्तजान्दव्यां द्वितीयस्तरङ्गः समाप्तः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमायुधप्रवरसुदर्शनावतार-
निम्बार्कचार्यविरचिता ।

दशश्लोकी ।

निर्विष्टाचार्यपथावलम्बि-श्रीगिरिधरप्रपन्नविरचितया
लघुमञ्जूपाख्यव्याख्यया समुल्लासिता ।
वैष्णवसंप्रदायविदुषा न्यायोपाध्यायपदवीसनाथेन
काशीस्थ पं० हुण्दिराजशास्त्रिणा
संशोधिता ।

DASHASHLOKEE

by

Shree Nimbārkāchārya

with a commentry called Laghumanjushā

by

Shree Giridhar Prapanna

Edited by

P. Dhundirāj Shāstri Nyāyopādhyāy & Kāvya-tirth

श्रीसर्वज्ञो विजयते ।

श्री ६० भगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः ।

लघुमञ्जूषादशश्लोकीव्याख्याया

भूमिका ।

अथय प्रकाश्यते मुद्रायित्वा लघुमञ्जूषाऽऽख्या दशश्लोकीव्या-
ख्या । सेय दशश्लोकी स्वय भगवता श्रीनिम्बार्कमहामुनीन्द्रेण व्य-
धायि । निखिलद्वैताद्वैतदर्शनपुञ्जरहस्यमल्पबुद्धीनामुपकाराणोपर्यु-
क्ताऽऽचार्यवर्यै सक्षेपेणाऽस्या सङ्गृहीतम् । तदनु श्रीमद्भगवन्निम्बा
र्कमहामुनीन्द्रप्रदर्शितभेदाभेदासिद्धान्तपञ्चधौरेयै पदवाक्यप्रमा
णपाराधारीणैः श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यदेशिकैः श्रुतिस्मृतिप्रमाणग
मितं वेदाभ्यस्तनमञ्जूषामिधानमादिम भाष्यव्याख्यान दशश्लो-
क्या निबद्धम् । यत्किल धाराणसेयचौखम्बासंस्कृतसीरीजनाम्नि
संस्कृतपुस्तकमुद्रणालये प्राङ्मुद्रितमभूत् । लघुमञ्जूषाप्यस्या एव
समस्तमरलार्था टीका । मिरजापुरस्थबदली(घाट)घट्टनिवासिना
श्रीमदनमोहनदेवाधिदेवानां सेवाधिकारिणो महत्तमपण्डितप्रवर-
श्रीगिरिधारिप्रपन्नमहोदयाः खल्वस्या निर्मातारोऽन्येषामपि द्वे
ताद्वैतदर्शनग्रन्थानाम् ।

लघुमञ्जूषातिरिक्ता अन्या अपि काञ्चन दशश्लोक्याष्टिकाः
सन्ति, यासा यथावसरमस्माभिर्मुद्रणे प्रयतिष्यते । एतत्पुस्तक
प्रकाशनसाहाय्ये प०किशोरदासमहोदयाः विशेषतो धन्यवादाह्वानं,
यै श्रीगोकुलदासान्तेवासिन श्रीकेशवदासमहोदयाविदमुपलभ्य
मुद्रणार्थं प्रेषयद्भिर्महानुपकारो विहितः ।

सभाध्यते चास्या पठनपाठनादिना महानुपकारो भविता स्वस-
म्प्रदायिना वैष्णवाना येनास्माकमस्या लघुमञ्जूषायाः प्रकाशन-
परिधमो सफलीभवित्यति । प्रीयता चानेन कर्मणा गोपीजनवल्ल
भावतारो निम्बार्कमहामुनीन्द्र इत्यभ्यर्थयते—

फाट्गुनकृष्णाचतुर्थ
१०१९२७

दुण्डिराजशास्त्री
वैष्णवविदुषामनुचरः,

चौखम्बासंस्कृत-सीरीज-सम्पादकः ।

लघुमञ्जूपाख्यासहिताया दशश्लोक्या विषयानुक्रमणिका ।

विषयः

पृष्ठम्.

१ टाकाकर्तुर्मङ्गलम् ।	१
२ निम्णाकाचार्यगुरुपरम्पराकथनम् ।	२
३ तत्पदवाच्यप्रत्यगात्मस्वरूपवर्णनम् ।	"
४ जीवस्य ज्ञानस्वरूपवर्णनम् ।	"
५ जीवेशयोर्भेदनिरूपकं विशेषणम् ।	३
६ अचेतननिवारकं विशेषणम् ।	"
७ जीवस्य विभुत्वखण्डनम् ।	४
८ मायावादिमतेऽतिव्याप्तिवारकं विशेषणकथनम् ।	५
९ आत्मनः स्वाभाविकज्ञानादिधर्माध्वरावे आक्षेपस्तस्मात्प्राप्तः ।	६
१० ईदृशेऽतिव्याप्तिवारकं विशेषणम् ।	७
११ आत्मनः स्वरूपज्ञानं सर्वेषां न भवतीत्यभिप्रायको द्वितीयश्लोकः ।	८
१२ मुक्तादिभेदनात्मभेदप्रदर्शनम् ।	"
१३ मुक्तात्मनां भेदस्वरूपवर्णनम् ।	"
१४ यदात्मनां स्वरूपभेदयोः कथनम् ।	९
१५ मुमुक्षुभेदप्रदर्शनम् ।	"
१६ अचेतननिरूपकस्तृतीयश्लोकः ।	"
१७ त्रिविधचेतनेष्वप्राकृताचेतनवर्णनम् ।	१०
१८ प्राकृताचेतनस्वरूपवर्णनम् ।	११
१९ तत्र सृष्टिमवकथनम् ।	"
२० " लयमवर्णनम् ।	१२
२१ कालारवाचेतनवर्णनम् ।	"
२२ तत्पदवाच्यपरमात्मप्रतिपादकश्चतुर्थश्लोकः ।	१४
२३ भगवत्पदार्थाभिप्रायस्वरूपनिर्वाचकं विशेषणम् ।	"
२४ भगवच्छब्दवाच्यपदगुणादिवर्णनम् ।	१५
२५ भगवद्गुणगुणावतारादिप्रदर्शनम् ।	१६

विषयः	पृष्ठम्.
२६ श्रीभूलीलाख्यभगवत्पत्नीवर्णनपरः पञ्चमश्लोकः ।	१७
२७ तत्र राधाकृष्णयोरन्योन्यस्वरूपात्मकत्वे प्रमाणवाक्यकथनम् । "	१७
२८ ब्रह्माण्यादिदेवीष्वतिव्याप्तिवारकविशेषणकथनम् ।	१८
२९ द्विभुजचतुर्भुजोभयविधकृष्णध्यानस्य तुल्यत्वकथनम् ।	१९
३० श्लोकपंचकोक्तपदाधेरत्नसङ्गहाख्यप्रथमकोष्ठिकोपसंहारः ।	"
३१ उक्तसिद्धान्तविधिप्रतिपादकः षष्ठश्लोकः ।	"
३२ तत्पदार्थस्य सर्वोपास्यत्वरूपश्लोकार्थकथनम् ।	२०
३३ उक्तधीकृष्णोपासनायां सर्वेषामधिकारः ।	२०
३४ उक्तोपासनाफलकथनम् ।	
३५ तत्पदवाच्यब्रह्मणोप्युपासनायां निम्बार्कसम्प्रदायस्यानदि- त्यकथनम् ।	२१
३६ नारदस्य सर्वज्ञत्वसाधनम् ।	"
३७ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबोधकः सप्तमश्लोकः ।	
३८ चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्यावस्तुत्वमिष्यात्वादिवक्षनि- राकरणम् ।	२२
३९ ब्रह्मण एव भोक्तृभोग्यनियंतृत्वरूपत्रयव्यवस्थापनम् ।	२३
४० तत्पदार्थस्य क्षेत्रज्ञस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वस्थापनम् ।	२४
४१ श्लोकद्वयोक्तवाक्यार्थरत्नसङ्गहपरद्वितीयकोष्ठिको- पसंहारः ।	"
४२ साधनानां कर्मयोगादीनां निरूपणम् ।	२६
४३ प्रपत्तिगुर्वाज्ञानुवृत्तियोगनिरूपणपरोऽष्टमश्लोकः ।	२७
४४ षड्विधशरणागतिवर्णनम् ।	२८
४५ षट्सु आत्मनिक्षेपस्याङ्गित्वकथनम् ।	३०
४६ ब्रह्मादिषु भक्तिमाहात्म्यात्ब्रह्मादादेर्मुख्यत्वम् ।	"
४७ भक्तियोगपरो नवमश्लोकः ।	३१
४८ नवमश्लोकस्यार्थान्तरम् ।	३२
४९ साधनफलमेवेन भक्तेर्द्विविध्या ।	३३
५० वैदिकपौराणिकभेदेनास्याः पुनर्द्विविध्यम् ।	३४
५१ साधनसङ्गहपरतृतीयकोष्ठिकोपसंहारः ।	३५
५२ पूर्वोक्तार्थसङ्गहादको दशमश्लोकः ।	"

विषयः	पृष्ठम्.
५३ उपास्यरूपादिपञ्चार्थप्रतिपादनम् ।	"
५४ भगवदातिविरोधिरूपवर्णनम् ।	३७
५५ विरोधियिशेषाहंकारादिस्वरूपम् ।	३८
५६ भगवद्व्यतारेषु मानुष्यादिभावानां विरोधित्वकथनम् ।	"
५७ गुरो मर्त्यादिवुद्धेर्भगवदातिप्रतियन्धकत्वकथनम् ।	३९
५८ शास्त्रपिरुद्धप्रवृत्तेस्तत्प्रतियन्धकत्वम् ।	४०
५९ अस्मत्सङ्कत्यादीनाम्भगवत्प्राप्तिप्रतियन्धकत्वम् ।	४१
६० सामान्यतो भगवदातिविरोधिवर्णनम् ।	४३
६१ वैराग्यविभागवर्णनम् ।	४६
६२ दुःखस्वरूपविभागयोः प्रतिपादनम् ।	४७
६३ वैराग्यस्य प्रकारान्तरेण विभागकथनम् ।	"
६४ चतुर्थकोटिकोपसंहारः ।	४८
६५ ग्रन्थसमाप्तिः ।	"

श्रीसर्वेश्वरो जयतितरां नितराम् ॥
श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः ॥

लघुमञ्जूषा व्याख्या सहिता दशश्लोकी ।

वरेण्यम्ब्रह्माद्यैर्विविधविवुधैर्वन्द्यमनिशं
सुवेद्यम्बेदान्तैर्भवचित्पवीजं यदुपतेः ॥
शरण्यं सर्वेषां चरणकमलं नौमि सततं
सदा घृन्दारण्ये पशुपपशुवृन्दानुगमनम् ॥ १ ॥

नत्वाऽऽद्याचार्यपादान्जं स्मृत्वा कृष्णपदाम्बुजम् ॥
लघुमञ्जूषिकां टीका दशश्लोक्याः करोम्यहम् ॥ २ ॥
मञ्जूषैवात्र संक्षेपालिल्लिता यत्र कुत्रचित् ॥
विलक्षणं च घालानां सुखबोधो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

इह खलु निखिलचेतनाचेतनात्मकानन्तकोटिब्रह्माण्डोद्भव-
स्थितिलयलीलस्यानन्ताचिन्त्यापरिमितनिरवधिकातिशयस्वरूप-
गुणशक्तिकस्य केशशेषाद्यमरनिकराधीशावतंसरत्ननिकरदीपिति-
नीराजितादिप्रपुगलनखज्योत्स्नाभिहतनिजजनान्तःकरणाज्ञान-
तिमिरस्य निजमायाकृतास्रबन्धनात्मविमुखविश्वजीवोद्दिधीर्पोर्ध-
गवतो महाविभूतिपतेः पुरुषोत्तमस्यायुधप्रवरोऽगणितानन्तको-
टिप्रचण्डचण्डांशुसमप्रकाशः सुदर्शनो जगदुद्दिधीर्षया भगवदा-
भ्याऽवनितले तैलंगदेशे द्विजवररूपेणावतीर्य तत्र नियमानन्द-
निम्बादित्पनिम्बार्केत्यादिनामभिर्विरूपावो भूत्वा ततः श्रीम-
दंसस्वरूपनारायणशिष्याद्यतुःसनाल्लब्धदीप्ताधारदात्संमाप्ताष्टा-
दशाक्षरमन्त्ररानस्तथोक्तं विष्णुयामले—

नारायणपुत्राभोजान्मन्त्रस्त्वष्टादशाक्षरः ।

आविर्भूतः कुमारैस्तु गृहीत्वा नारदाय च ॥

उपदिष्टः स्वशिष्याय निम्बार्काय च तेन तु ।

एवं परम्पराप्राप्तो मन्त्रस्त्वष्टादशाक्षरः ॥

इतिमाषाण्यात्सत्संप्रदायमन्त्रचक्रः सर्वाद्याचार्यः श्रीनिप-
मानन्दो दशश्लोकीं निर्ममे । तस्या व्याख्या तु पूर्वाचार्यैर्वि-
स्तरतः कृताऽपि मया मन्दमतीना बुद्धिमन्त्रेशार्थं तेषु तेषु चत्-
दर्धमादाय मिताक्षरैः क्रियते हरिगुर्वनुग्रहकामेन ।

तत्र विवरणभूतायां वेदान्तरत्नमञ्जूषाया कोष्ठचतुष्टयं कथितं
तदत्रापि ज्ञेयं तथाहि—

तत्रप्रथमं मथमके वाक्यार्थं च द्वितीयके ।

तृतीये साधनं प्रोक्तं फलं कोष्ठे चतुर्थके ॥

तत्र तावच्चेतनाचेतनब्रह्मेति भेदेन पदार्थत्रयाणां मध्ये त्वं-
पदवाक्यानां मत्पगात्मना स्वरूपं स्वयं निरूपयति ज्ञानस्वरूपं
चेत्पादिना ।

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोगम् ।

अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं पदनन्तमाहुः ॥१॥

यच्छब्दस्य सर्वैर्विशेषणैः सह सम्बन्धः । जीवमिति वि-
शेष्यं पदम् । एवंभूतं जीवं जीवात्मानं आहुः श्रुत्यादय इति शे-
षः । कीदृशमित्यपेक्षायामाह ज्ञानस्वरूपमिति । यद्यस्मादेतोः
ज्ञानं चेतनं स्वरूपं यस्य स तं स्वयंज्योतिस्वरूपमात्मानं “यथा
सैधव्यनोऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽप-
मात्माऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवात्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवती”त्यादयः श्रुतयः आहुस्तस्माज्जडात्मस्वरूपवादि-
ना तार्किकादीनां पक्षो न सम्भवति श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणहीने-

नेतरानुमानाद्यप्रमाणत्वात् । चकारोऽहमर्थस्य संग्रहार्थः अहमर्थस्वरूपमित्यर्थः ।

नन्वहकारस्य मायाकार्यत्वं प्रसिद्धमात्मा तद्रूपश्चेज्जडस्वरूप एव सिद्धः कथं तर्हि ज्ञानस्वरूपमिति भवद्भिः प्रतिपाद्यते इति चेन्न । मुक्तावस्थायामपि प्रकृतिसम्बन्धरहितानां वामदेवादीनामहमर्थश्रवणत्वादात्मनामहमर्थस्वरूपत्वमेव न तु प्रकृतिकार्यरूपोऽहंकारः “अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति” श्रुतेः, किञ्च परमेश्वरस्याप्यहमर्थत्वं श्रूयते श्रीमुखवचनेन “मामेकं कारणं ब्रज, अहं त्वां सर्वपापेभ्यः” इत्यादिसहस्रशो वारं वाराभ्यासरूपेण जीवात्मनस्तु किमु वक्तव्यं विस्तरस्तु बृहन्मंजूपायां द्रष्टव्यः संदिग्धचित्तैः ।

ननु जीवेशयोर्हमयोरप्यहमर्थाभिन्नज्ञानस्वरूपत्वं चेत्तर्हि तयोर्विशेषाभावाज्जीव एवेऽवर इति कथं न वदसीत्याशंकायां स्वतन्त्रपरतन्त्ररूपं विशेषमाह हरेरधीनमिति । यस्मात् हरेः पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्याधीनमायत्तं सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानादौ सर्वकालस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपूर्वककर्मप्रवृत्त्यादौ च श्रीपुरुषोत्तमायत्तसत्ताकमित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्तु स्वतन्त्रसत्ताक एव तस्मात्तयोर्महातो विशेषाः सत्त्वेवातो हरी नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । “यदासीत्तदधीनमासीदि”त्यादिश्रुतेः ।

नन्वीश्वराधीनत्वादीश्वरेऽतिव्याप्तिर्मास्तु किन्त्वचेतनेऽस्त्येव तस्यापि परतन्त्रत्वसाम्यादिति चेत्तत्राह शरीरसंयोगवियोगयोग्यमिति । शरीरशब्देनोपलक्षितानां बाह्याभ्यन्तरकरणमाणादीनां कार्यकारणाभेदेनानादिकर्मात्मिकाविद्याप्रकृत्पादीनां च संयोगस्य वियोगस्तस्य योग्योऽहंस्त्वं यस्मादेतेभ्यः सर्वेभ्यः स्वरूपेण पृथग्भवितुं योग्यो भवति तस्मात्परतन्त्रसाम्येऽप्यचेतनात्पृथ-

भवनरूपविशेषगुणाश्रयत्वादात्मनो नाचेतनस्वरूपत्वमित्यर्थः ।
इत्यनेनाऽस्य हरिगुरुकृपयानादिकर्मात्मिकामविद्यामपहाय मो-
क्षभक्तिस्वरूपकत्वं सूचितम् ।

नन्वचेतनेऽतिप्रसङ्गो मास्तु किन्त्वात्मनां विभुरूपत्वमस्त्येव
श्रुतिमूत्रादिप्रमाणात् तथात्वे च कालाकाशेश्वरादिष्वतिव्याप्तिः
स्यादिति चेन्नब्रूह अणुमिति । यस्मात् अणुं अणुपरिमाणकं जीवा-
त्मानं श्रुत्यादयो वदन्ति तस्माद्विभुवादो नोपपद्यते तथा च “अ-
णुर्ह्यपमात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश
अणुर्ह्येव आत्मा यं वा एते सिनीवा पुण्यं पापं ।

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां नाणुस्तच्छ्रुतेरिति
चेन्नेतराधिकारात् तद्वृणसारत्वाच्चक्ष्यदेशः प्राज्ञवदित्यादिन्या-
याच्च । ननु यथैकः सर्पपकणो मेरोः स्वल्पैकदेशमेव व्याप्नोति
न समग्रं तथात्मापि कुञ्जरादिपिपीलिकापर्यन्तदेहस्यातिसूक्ष्मदेश-
मेव न तु सर्वमसम्भवादिति चेन्न । स्वरूपस्याणुत्वेपि तस्य ज्ञानभू-
तधर्मस्य विभुत्वेन समग्रदेहन्याप्तिस्त्वाज्ञासम्भयः शुणाद्वाङ्मोक-
दिति न्यायात्,

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

इतिदृष्टान्तोपपत्तिसहकृतमगवद्वचनाच्च । एतेनैव विभुमति-
पादकं सर्ववाक्यमात्रमपि व्याख्यातम् । ननूपाधिमृताया मुद्दे-
रणुपरिमाणकत्वं प्रसिद्धं स्यात्तद्गुणेनैव तद्वृणहितानामात्मना-
मप्यणुत्वं स्यात् “बुद्देर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो हवरोपि
दृष्ट” इत्यादिश्रुतेरात्मा विभुरेव नाणुरिति चेन्न । रजःपिहित-

हीनामेवं वक्तृणां तेषामस्य वाक्यस्यार्थज्ञानाभावत्वात्, तथाहि बुद्धेरणुपरिमाणगुणेन च पुनः आत्मनः स्वस्याणुपरिमाणगुणेनोभयथाप्यवरोऽणुपरिमाणको हि यस्मादाराग्रमात्रोऽतिसूक्ष्मोऽतिसूक्ष्मदर्शिभिरेव दृष्टः इत्यस्यार्थः । हि शब्देन मध्यमपरिमाणवादिनां पक्षो व्यावर्तयते ।

नन्वात्मनो विभुत्वं तु मास्तु किन्त्वविद्याया एकरूपत्वात्तदवच्छिन्न आत्माप्येक एव सर्वेषु देहेष्विति चेत्तत्राह प्रतिदेहभिन्नमिति । देहं देहं प्रति भिन्नो यः सः प्रतिदेहभिन्नस्तं यस्माद्धेतोर्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चतुर्विधेषु शरीरेषु स्वरूपेण भिन्नं तस्मान्नैकस्वरूपमित्यर्थः । यद्येवं न स्यादात्मा तर्ह्येकस्मिन्सुप्ते मूर्छिते मृते भयरोगादियुक्ते सति सर्वेषामपि प्रतीतिः स्यात्सा तु कस्यापि नास्त्येवैतेन सुखदुःखादिसांकर्यशङ्कापि दूरतो निरस्ता विशेषस्तु बृहन्मज्जूपायां द्रष्टव्यः ।

ननु ज्ञानस्वरूपादिप्रतिदेहभिन्नान्तैरेव विशेषणैर्नात्मस्वरूपलक्षणस्य निर्दोषत्वं स्याद्यतोऽस्मन्मतप्रवेशेन दोषग्रस्तत्वात्, तथाहि-पारमार्थिकप्रातिभाषिकव्यावहारिकास्तु दशास्तु सतीषु अस्माकं सर्वकथनव्यापारः सम्भवत्येव परमार्थदशायां ज्ञानस्वरूपकथनं प्रातिभाषिकव्यावहारिकयोश्च हरेरधीनत्वादिकथनमनवद्यमेव स्यादित्याशङ्क्य नित्यस्वाभाविकयावदात्मवृत्तिधर्मभूतानेकज्ञानाद्याश्रयत्वेनात्मनो लक्षणस्य निर्दोषत्वमाह ज्ञातृत्ववन्तमिति । यस्माद्धेतोः ज्ञातृत्ववन्तं ज्ञानधर्माश्रयमात्मानमाहुस्तस्मान्न मायावादिमतेऽतिव्याप्तिः, “ते त्वात्मना निर्दोषकं स्वरूपं मन्यन्ते योयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतम” इत्युपक्रम्य “पुरुष एव द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः विज्ञातारमरे केन विजानीयात् जानात्वेवायं पुरुषः न

पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां मोक्षमः पुरुषो नोपज-
नं स्मरन्निदं शरीरं एवमेव परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषा-
यनाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति यद्वै पश्यन्न पश्यति नहि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् अविनाशी वा अरे आत्मा
अनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः ज्ञात एवेति "कर्त्ता शास्त्रा-
र्थवशादि"त्यादिन्यायात् । "एतद्यो वेत्ति सं माहुः श्रेष्ठज्ञ" इति
गीयमानाच्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामुपलक्षणं ज्ञातव्यम् ।

ननु यथा जले जलं ज्योतिषि ज्योतिर्वा भिन्नं नावतिष्ठते तथा-
त्मनि ज्योतिःस्वरूपे ज्योतिरपीति चेन्न । धर्मिधर्मयोरत्यन्तसाजा-
त्यस्याभेदे नियामकाभावात्, किन्तु भेदाग्रहमात्रे एव तयोर्ज्ञा-
नत्वाविशेषत्वेपि धर्मिस्त्वधर्मत्वावच्छेदेन विजातीयत्वाददृष्टा-
न्तासिद्धिः शुमणित्वमभयोस्तैजस्तन्माभ्येपि शुमणित्वमभावाव-
च्छिन्नतया धर्मिधर्मभावस्य दृष्टचरत्वाभानुपपात्तिः । वस्तुतस्तु
जले ज्योतिषि चात्यन्तसाजात्यं न साजात्येन भेदाग्रहेपि भेदस्य
सश्वमेव सावयवद्रव्यत्वेनानुमानात्, अन्यथा घटादौ पार्थि-
वाययवानामप्यभेदः इति कुतो नाशङ्केयाः तथाचात्र प्रयोगः जले
निःक्षिप्तं जलं भिन्नत्वेनावस्थानुमर्हति सावयवद्रव्यत्वात् पार्थि-
वरजसिनिक्षिप्तपार्थिवरजोवत् तिलराशौ निक्षिप्ततिलवत् । ननु

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

उपमामूर्त्यकादिति श्रुतिसूत्राभ्यामीश्वरस्य बुद्धौ यः प्रतिबि-
वः तद्बुद्धौ यः स तु तज्ज्ञानभूतः उक्तः कथं स्वाभाविकज्ञाना-
दिधर्माशयो ज्ञानस्वरूपश्चोच्यते इति चेन्न । श्रुतिमूत्रयोस्न्यार्य-
परत्वेन प्रतिबिम्बत्वासंभवात्, तथाहि यथा जले एक एव
चन्द्रः प्रतिबिम्बात्मनातिष्ठत्यपि जलगतशीतार्द्रादिधर्मैर्न लिप्य-

ते प्रत्युत स्वगतशीतप्रकाशादिधर्मैः शीतं प्रकाशं च करोति
तथा एक एव भूतात्मा भूते व्यवस्थितः सन् एकधा बहुधा दृ-
श्यते न तत्तद्वतजन्मजराज्वरमरणादिधर्मैर्लिप्यते प्रत्युत
ज्ञानानन्दादिस्वधर्मैस्तं भूतं ज्ञानानन्दादियुक्तं करोतीति श्रु-
त्यर्थः । एवं सूत्रस्याप्यर्थः । सूर्यकादिवत्सूर्यजलादिवत् भूता-
त्मनो भूतेषूपमा ज्ञेया । किञ्च दुराग्रहेण तयोः प्रतिविम्बपरत्वम-
पि करोति चेत्तत्रापि न सम्भवत्येव यतो दृष्टान्तसिद्धिः स्यात्
तथाहि संरूपसाकारादिधर्मविशिष्टयोः सूर्यचन्द्रयोः प्रतिविम्बस-
रूपादि विशिष्टजले सम्भवत्येव दार्ष्टान्ते तु निरूपनिर्विशेषादिरू-
पयोर्विबोधाध्योः प्रतिविम्बः सर्वथैव न घटते एवमवच्छेदवा-
दोपि नोपपद्यते यतोऽसद्रूपेणाविद्यान्तःकरणरूपेणोपाधिनाशु बु-
द्धिनिर्विशेषव्यापकस्य ब्रह्मणः आवरणासंभवात् सद्रूपार्थ्यां
मठघटाभ्यामाकाशस्यावरणं तु संभवति दार्ष्टान्ते तु न घटतेऽ-
तो दृष्टान्तसिद्धिः वादीन्द्रकरीन्द्रमुखे चपेटस्तु बृहद्रत्नमंजूपायां
कंठीरवाचारैः पूर्वाचार्यैर्हृदयरः कृतोऽतोऽप्रोपरम्यते ।

ननु तथापीश्वरेति प्रसंगस्तदवस्थ एव यतो भवन्मते ज्ञातृ-
त्वादिधर्मश्रयः ईश्वरोपि स्यादिति चेत्तत्राह अनन्तमिति । यस्मा-
द्धेतोरनन्तं संख्यावच्छेदशून्यमसंख्यातस्वरूपं तस्मादेकस्वरूपे
ईश्वरे नातिव्याप्तिः स्यात् । ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुति-
रीश्वरस्याप्यनन्तत्वं वदतीति कृत्वा पुनस्तत्रातिव्याप्तिः स्यादि-
ति चेन्न, यत ईश्वरस्य तु स्वरूपस्येयत्तावच्छेदशून्यत्वं गुणशक्त्या-
दीनां च संख्याविच्छेदशून्यत्वं च श्रुतिर्वक्ति अतो नातिव्याप्ति-
शंकावकाशत्वं लक्षणस्येत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वेवमात्मनः स्वरूपगुणादिकं चेत्तर्हि सः कथं नानुभूयते
सर्वजनैरित्येवं शंकां परिहरन् विशिनष्टि अनादीत्पादिना--

इति भगवद्वचनात् । अन्ये-स्वस्वरूपानन्दापत्तिमात्रेण स-
न्नुष्टाः । चकाराद्वद्वा अनादिकर्मवासनाकार्यभूतदेवातिर्यगा-
द्यनेकविधशरीरेषु तत्तन्म्वान्धिषु चात्मत्वात्मीयत्वाभिमानदाढ्य-
वन्तस्ते एव बुभुक्षुशब्देनाभिधेयाः वैषयिकभोगमिच्छवः । ते-
पि द्विविधाः । वद्धाः नित्यवद्धाश्च भाविश्रेयस्काः वद्धाः नित्य-
संसारिणश्च नित्यवद्धाः भक्तं भजनार्हमुमुक्षुं स्वाभाविकापरि-
च्छिन्नध्येयाकारेन्द्रियवृत्तिमत्तया भजनशीलत्वाद्भक्तशब्दो मुमु-
क्षुवाचकः । अध्यात्म्यादिविविधसांसारिकदुःखानुभवजा तत्के-
शक्त्या विरक्ताः सन्तः संसारान्मोक्षमिच्छवो मुमुक्षवः । तेपि
द्विविधाः श्रीभगद्भावापत्तिमुक्तिकामाः स्वस्वरूपापत्तिकामाश्च ।
यद्यपि वद्धमुक्तेतिभेदेनात्मनो द्विविधत्वमेव सिद्धं तथापि
प्रभेदबाहुल्यं प्रकृष्टेन भेद प्रभेदस्तेन बाहुल्यं बहुप्रकारकं सु-
क्तनित्यमुक्तवद्धनित्यवद्धमुमुक्ष्वित्यादिरूपकं बोध्यम् । वैष्णवै-
रिति शेषः । इति त्वंपदार्थमंग्रहः ॥ २ ॥

अथ चाचेतनं निरूप्यते

अप्रकृतं प्राकृतरूपकं च कालस्वरूपं तदचेतनं मतम् ।
मायाप्रधानादिपदप्रवाच्यं शुक्लादिभेदाश्च समेऽपि तत्र ॥
अप्राकृतमित्यादिना तत् अचेतनं मतं श्रुतिभिरिति
शेषः । इत्यन्वयः । ज्ञानादिधर्मानधिकरणत्वे सति चेतनत्वं
संघिविधं प्राकृताप्राकृतकालभेदात् । तत्र तवादप्राकृतमाह
प्रकृतिकालाभ्यामत्यंतविलक्षणं प्रकाशात्मकमनावरकस्व-
भावमचेतनद्रव्यमप्राकृतं स्यात् “आदित्यवर्णं तमसः
परस्तादि”त्यादिश्रुतेः । तमःशब्दाभिधेयाभ्यां प्रकृतिकाला-
भ्यां परो विलक्षणमादित्यवत्प्रकाशरूपमिति श्रुत्यर्थः । एतेन
त्रिगुणात्मकद्रव्यभिन्नमपि शुद्धमायाकार्यमिति मतनिरासः कृत

मकृतिमण्डलान्निबन्धेन परिच्छिन्नवदृश्यमानमप्यपरिच्छिन्नं तत्तु
 विश्वरूपदर्शनेऽर्जुनेन दृष्टं आनन्दनित्यविभूतिपरमात्मलोकपरम-
 पदादिशब्दाभिधेयं “योऽस्याध्यक्षः परमव्योमन् तिष्ठति, तद्विष्णोः
 परमं पदं सदा पश्यति सूरयः । एते वै निरयास्तात लोकस्य
 परमात्मनः” । इत्यादि वचनेभ्यः । तच्च भगवदीयानादिसंकल्पा-
 त्तस्य तदीयानां नित्यमुक्तानां च भोग्यादिरूपेणानेकविधं तत्र
 भोग्यं भगवद्विग्रहादिभागोपकरणं च भूषणायुधयानासनालंकार-
 कुसुमपत्रफलादिस्थानं च गोपुरचत्वरमाकारमणिमण्डपव-
 लोपवनसरोवरादिकम् । तत्रेश्वरस्य नित्यमुक्तानां च विग्रहसं-
 स्थानं च भगवदीयानायनंतच्छासिद्धं स्वाभाविकमेव वदमुक्ता-
 नी त्वनादिसिद्धैर्विग्रहादिभिर्योगः । न त्वत्र जन्यत्वादिविका-
 रंशकापि तस्य निर्विकारत्वात् ययोत्सवादिसमये प्राक्मिद्धा
 वस्तुभूषणालङ्कारादयो राजभिः स्वभृत्येभ्यो दीयन्ते तथैव प्र-
 कृतिवियोगसमये पूर्वसिद्धा नित्याः सर्वविकारशून्या विग्रहादये-
 स्तत्सेवोपकरणरूपाः श्रीपुरुषोत्तमेन दीयन्ते इति । श्री-
 विग्रहश्च स्वरूपवदनंतकल्याणगुणाश्रयः । गुणाश्च निरतिशय-
 सौंदर्यसौगंध्यकुमार्यादयोऽपरिमिता अनेताश्च । “सर्वगन्धः सर्व
 रसः आपणस्नातुर्बन्धः” इत्यादिश्रुतिभ्यः श्रीभगवतः सर्वद-
 र्शनगमनादिशक्तिमत्त्वाच्च तत्रेन्द्रियादिविभागकल्पनापेक्षया गौर-
 वात् । “अपाणिपादो जवनो गृहीते” त्यादिश्रुतिभ्यः तत्साम्यं
 भजतामपि तथैव व्यवहारः “निरंजनः परमं साम्यमुपैती”त्या-
 दिश्रुतेः “मम साधर्म्यमागता” इत्यादिस्मृतेश्च । कालातीतवस्तु-
 त्वाच्च तत्र कालमभावः ।

कालेमुहूर्तादिमयश्च काला न यदिभूतेः परिणामहेतुरिति
 शतुर्थांशे ब्रह्मवचनात् ।

अथ माकृतपदार्थमाह प्राकृतमिति । मायाप्रधानादिपदप्रवा-
 र्थं मायाप्रधानादिशब्दैरभिधीयमानं प्राकृतं स्यात् । आदिश-
 ब्देन तपोऽव्यक्तादिसंग्रहः “माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
 महेश्वरं, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अव्यक्तात्पुरुषः पर” इत्यादि-
 श्रुतिभ्यः । तदेव लक्षणमुत्सेन द्योतयति शुक्लादिभेदाद्यसमेपि
 तत्रेति । च पुनः तत्र तस्मिन्प्राकृतपदार्थे समेपि सर्वेपि शुक्लादि-
 भेदाः शुक्ललोहितकृष्णपदाभिधेयाः गुणाः संति गुणत्रयाश्रय-
 त्वमित्यर्थः । “अजायेकां लोहितशुक्लकृष्णा” मित्यादिश्रुतेः ।
 गुणाश्च सब्रजस्तमांसि “सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ
 एव च । प्रमादमोहौ तमसः” इति लक्षितलक्षणभगवद्भचनात् ।
 ॥ सृष्टिकर्मश्च प्रथमं तावत्प्रलयावसाने सृष्टिमसये श्रीपुरुषो-
 त्तमैक्षणक्षुभितगुणायाः स्वतंत्रसत्तायाः प्रकृतेरध्वसत्तायहेतुः
 सात्त्विकादिभेदाद्विविधो महानुत्पद्यते । ततो जीवानां देहादावा-
 त्मबुद्ध्युत्पादनासाधारणहेतुरहंकारः । सोपि सात्त्विकादिभेदा-
 द्विविधः वैकारिकतैजसभुतादिसंग्रहकः तत्र वैकारिकादिन्द्रिया-
 धिष्ठाज्यो देवता मनश्च तदेव नोष्टिभेदात् स्थानभेदाच्चात्तस्म-
 रणचतुष्टयसंज्ञां लभते । तत्र मननादिहेतुत्वं मनस्त्वम् । इदमेव
 मनः शब्दादिसंबद्धं सद्रन्धनहेतुः तत्परित्यागपूर्वकं सपरिकरभ-
 गोवत्प्रोवप्ये सति मोक्षहेतुः “मन एव मनुष्माणां कारणं बन्ध-
 मोक्षयो” रिति वचनात् । बोधनहेतुत्वं बुद्धित्वं देहादावहंकर-
 णहेतुत्वमहंकारित्वं चेतनहेतुत्वं चित्तत्वं मनसः स्थानं गच्छांतरं
 बुद्धेर्वदनं अहंकारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति स्थानानि ।
 एषां चन्द्रब्रह्मरुद्रक्षेत्रज्ञाः अधिष्ठाज्यो देवताः व्यूहदेवा वामुदे-
 वादयोपि तत्तदंतर्यमितयाऽब्रोषास्याः इत्येवमुभयमपि पटत
 एव । तैजसाहंकारकार्याणि बाह्येन्द्रियाणि दश तेपि ज्ञानकर्म-

भेदेन द्विविधानि । तत्र ओत्रत्वक्चक्षुरसर्नाघ्राणभेदेन पञ्च ज्ञा-
नेन्द्रियाणि दिग्वातार्कवरुणाश्विनः एतेषा देवताः । शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धा विषयाः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्चकर्मेन्द्रिया-
णि बर्हिर्द्रविष्णुमृत्युमजापतिरूपा देवताः वेचनादानविहरणोत्स-
र्गानदाः पञ्च कर्मेन्द्रियाविषयाः । भूतादिलक्षणतामसाहकाराच्छब्दा-
दितन्मात्राणि आकाशादिमहाभूतानिचोत्पद्यन्ते तामसाहकारस्य
भूताना चांतरालिरुष्यवहितसूक्ष्मपरिणामात्मकं द्रव्यं तन्मा
ग्रशब्दाभिधेय दुग्धदध्योरातरालिकसालिलादिपरिणामवद् ।
तदेव स्थूलावस्थापन्नभूतशब्दवाच्य भवति । एवं च तामसा-
दहकाराच्छब्दतन्मात्र शब्दतन्मात्रादाकाशं आकाशात् स्पर्शत-
न्मात्र तस्माद्वायुः वायोः रूपतन्मात्र ततस्तेजस्तेजसो रसतन्मात्र
तस्माज्जलं जलाद्बन्धतन्मात्रं तस्मात्पृथिवीत्पुत्पात्तिक्रमः ।
तेषां गुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तत्र पञ्चैव पृथिव्याः
गुणाः रसपर्यता जलस्य रूपपर्यतास्तेजसः स्पर्शपर्यतौ
वायो, शब्दमात्रं नभसः । प्राणाः पञ्चविधाः प्राणापानसया
नोदानव्यानभेदात् नागकूर्मादीनां प्राणादिष्वेवान्तर्भावाच्च पृथ-
ग्रहणम् । इत्थं प्रकृतिमहदहंकारमनोदशेन्द्रियाणि तन्मात्रपञ्च-
कं भूतपञ्चक चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि प्राकृतानि । तत्र प्रकृ-
तिमहदहंकाराः पञ्च भूतानि च स्थूलदेहस्योपादानकारणानि इन्द्रि-
याणि भूषणे रज्ज्वाणीव तदाक्रम्य स्थितानि पञ्चतन्मात्राणि म-
नो दशेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानानि ब्रह्मादौ च
कपित्थफलाकारं पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतारब्धं चतुर्दशलोकगर्भ-
कं प्राकृतद्रव्यं मुमुक्षुदेयञ्च विभज्य द्विधा पञ्चभूतानि देवस्त-
दर्धानि पञ्चादिभागानि कृत्वा तदन्येषु मुख्येषु भागेषु तत्तन्नि
युजन्सपञ्चीकृतं पश्यति स्मेति पञ्चीकरणम् । महदादिशरीरपर्यन्तेषु

मध्येऽनेविकारंत्वात् शरीरमन्नमयः पुरुष इत्युच्यते ज्ञानेन्द्रियैः
संहित मनोमयः पुरुषः कर्मेन्द्रियैः संहितं प्राणादिपञ्चकं प्राण-
मयः पुरुषः जीवात्मा विज्ञानमयः पुरुषः परमात्मानन्दमयः पुरु-
षः—“स वा एष पुरुषोन्नरसर्मय” इत्यादिश्रुतिर्भ्यः । ॥ ७

॥ छयक्रमश्च पृथिवी गन्धतन्मात्रद्वारेणाप्सि लीयते आपो रसत-
न्मात्रद्वारेण तेजसि तेजो रूपतन्मात्रद्वारेण वायौ धातुः स्पर्श-
तन्मात्रद्वारेण व्योम्नि व्योषः शब्दतन्मात्रलयपूर्वकं तामसाहंकारे
इन्द्रियाणि राजसाहंकारे मेनो देवश्च वैकारिके त्रिविधोऽप्यहंका-
रो महति स चाव्यक्ते सोऽपि पुरुषे सोऽपि पुरुषोत्तमे इति प्राकृतः ।

अथ कालमाह कालस्वरूपं चेति । च पुनः कालस्वरूपमचे-
तनं भूतमित्यन्वयः । प्राकृताप्राकृतोभयाभिज्ञत्वे सत्यचेतनद्रव्य-
विशेषः काल उच्यते । स च नित्यो विभुश्च “अथ ह वा नित्यो
पुरुषः प्रकृतिः काल” इति श्रुतेः । स च भूतभविष्यद्वर्त्तमानवि-
रासिर्मादिव्यवहारहेतुः सर्गफलमयोनिमित्तं च परमाण्वादिपरा-
॥ ८ ॥ अन्तर्व्यवहारासाधारणं च । तत्र यावता दिवाकरः परमाणुप-
रिमाणकं देशमाक्रमति स कालः परमाणुशब्दाभिधेयः, द्वौ पर-
माणू द्व्यणुकस्त्रयो द्व्यणुकास्त्रसरेणवः त्रसरेणुत्रिकं द्रुतिः द्रुतिश-
तं वेधः त्रिभिर्वैर्लवः तैस्त्रिभिर्निमेषः पञ्चशनिमेषाः काष्ठा त्रिंश-
त्काष्ठाः कलाः कलास्त्रिंशन्मुहूर्तः त्रिंशन्मुहूर्तैर्मानुषमहोरात्रं तैः
पञ्चदशभिः पक्षैः द्वौ पक्षौ मासः द्वौ मासादृतुः पण्मासैरयने
द्वेऽयने वर्षं तत्र दक्षिणायने देवानां रात्रिरुत्तरायणं च दिने
अयनद्वयात्मकाहोरात्राणां षष्ठ्यधिकशतत्रयेण देववर्षदिन्यैर्वर्षस-
हस्रैर्द्वौ देशभिः कृत्वादिद्युगचतुष्टयम् । तत्रापृथतोत्तरचतुःसहस्रवर्ष-
परिमितं ससंध्यं कृतेद्युगम्, षट्शतोत्तरत्रिसहस्रवर्षपरिमितं ससं-
ध्यं त्रेताद्युगम्, चतुःशतोत्तरं द्विसहस्रवर्षपरिमितं ससन्ध्यं

द्वापरयुगम् शतद्वयोत्तरैकमहस्रवर्षपरिमितं सप्तम्यं कलियुगं
भवति । चतुर्युगसहस्रपरिमितं चतुर्मुखदिवसं तत्रैकस्मिन्दिवसे
मनवश्चतुर्दश जायन्ते तथैव सप्तर्षयो महेन्द्रादयश्च । तत्र चतुर्युगा-
णां साधिका श्लोकसप्ततिमन्वन्तं मनोः काल उच्यते । तस्य चतु-
र्दशगुणब्राह्मणसहस्रपरिमाणिका च रात्रिः । ईदृशाहोरात्राणां मा-
नेन वर्षशतं चतुर्मुखस्यायुस्तदर्द्धं तत्रैकं व्यतीतं द्वितीयपरार्द्ध-
स्य वर्त्तमानस्य प्रथमोऽयं कल्पो धाराहसंज्ञकः । सर्वमपि प्राकृतं
कालार्थिनं कालस्यैतत्सर्वनियामकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नियम-
त्वमेव “ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविधः” इति श्रुतेः । लीलाविभूतौ
तु परमेश्वरस्य कालपारतन्त्र्यमनुकरणमात्रमेव नित्यविभूतौ तु
न तत्प्रभावशङ्कापि “कलामुहूर्तादिमप्यथ कालो न यद्विभूतः
परिणामहेतुः” इत्यादिवचनात् । इत्येतेन पदार्थः ॥ ३ ॥

अथ तत्पदवाच्यपरमात्मसम्बन्धमाह-

स्वभावातोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम् ।
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेन्मूढं कर्मलेक्षणं हरिम् ॥

स्वभावात् इत्यादिना । वयं कृष्णं सदानन्दं ध्यायेन् इत्यन्व-
या । बहुवचन शिष्याभिप्रायेण “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णञ्
निर्वाचिवाचकः” इति वचनात् ।

ननु व्यासार्जुनादिष्वनेकेषु कृष्णशब्दो वर्त्तते कथमेवमर्थः
क्रियत इति चेत्तत्राह ब्रह्मेति । ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । तत्रापि वि-
धिवेदादावतिव्याप्तिवारणायाह परमिति । परं सरासराभ्यामु-
क्तम् एतैर्विशेषणैरूपम् ।

कर्मसूत्रं व्याख्यातमिदानीं लक्षणसूत्रादीन्यन्यान्यपि व्या-
ख्यानो भगवत्पदार्थमिदं ब्रह्मपदार्थमाह निर्वचनमुखेन स्वभा-
वात् इति । स्वभावेनैवानादिप्रकृत्यैवापास्ता निरस्ताः समस्ताः

सर्वे दोषा यस्मात्तं, दोषाश्च “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा” इति
पातञ्जलसूत्रात् क्लेशाख्याः पञ्च ॥ त एव तमोमोहमहामोहता-
मिस्रान्धतामिस्रशब्दाभिधेयाः । तत्र स्वरूपावरकं तमः, देहा-
द्यहंबुद्धिर्मोहः, भोगेच्छा महामोहः, क्रोधस्तामिस्रः, अतन्नाशे स्व-
नाशबुद्धिरन्धतामिस्रः । जन्मास्तित्ववृद्धिपरिमाणापक्षयमरणा-
त्मको विकाराः षड्विधाः । सत्त्वरजस्तमासि प्राकृतगुणास्तत्का-
र्यभूताश्चानन्ता बद्धक्षेत्रज्ञधर्मा एतेषामत्यन्ताभावाश्रय-
त्वमित्यर्थः ।

नन्वेव चेत्तर्हि गुणदोषवत्त्वाभावाभिर्विशेषसिद्धिः, साचास्य
त्सम्भवादिष्टैवेति चेत्तत्राह अशेषकल्याणगुणैकराशिमिति । अशेषा-
णां कल्याणात्मकानामेको पुरुषो राशिपुञ्जस्तमशेषकल्याणागुणा-
नामेके मुख्या राशयो यस्मिंस्तमिति वा । गुणाश्च ज्ञानशक्तिबलैश्व-
र्यतेजोवीर्यसौशील्यवात्सल्यार्जवसौहार्दसर्वशरण्यत्वसौम्यत्वका-
रुण्यस्थिरत्वधैर्यत्वदयामाधुर्यमार्दवादयः । तत्र ज्ञानं सर्वदेश-
कालवस्तुविषयकमत्यसामानुभवरूपं, शक्तिश्चाघटनघटनापटीपस्वरू-
पसामर्थ्यं, बलं विश्वधारणशक्तिः, ऐश्वर्यं नियमनशक्तिः, वी-
र्यं श्रमहेतोरपरिमितत्वेपि श्रमशून्यत्व, तेजः परैरनभिभूय-
मानत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यम् । एते षट् भगवच्छब्दवाच्याः ।
सुशीलत्वं जात्यादिमहत्त्वमनपेक्षयातिमन्दैरप्यमापया सश्लेष-
भावत्वं, वात्सल्य भृत्ये दोषाननुसन्धानत्वम् मार्दवं आश्रितदुः-
खासाहिष्णुत्वं, आर्जवं मनोवाक्यैः समत्व, सौहार्द आत्मश-
क्तिमनतिक्रम्यपररक्षणोद्यमः, सर्वशरण्यत्वं ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तैः साधारणोपायत्वं, तदेव सौम्यत्वमपि, कारुण्यं परदोषक्षप-
णस्वभावः, स्थिरत्वं युद्धादावचलत्वं, धैर्यत्व प्रतिष्ठापालनत्वं, द-
या निर्देतुकपरदुःखदुःखित्वे सति तन्निराचिकीर्षा, माधुर्यं अमृतपा-

नवस्त्वाददधित्वमित्यादयः स्वाभाविका अनन्ताश्च, सौशील्याद-
यस्तु भगवदाश्रयणे आश्रितरक्षणे चोपयोगिनः इति विवेकः ।

१) पुनः कीदृशं व्यूहाद्भिन्नमिति । उपलक्षणार्थोऽयं व्यूहशब्दोऽ-
न्यावतारमूर्तीनां व्यूहा अवताराद्याङ्गानि तानि विद्यन्ते
यस्य स तमनन्तमूर्तिकामित्यर्थः । १-वासुदेवादयश्चत्वारः के-
शादयो द्वादशाश्चैते व्यूहाः । अवतारास्त्रिविधाः गुणपुरुषली-
लाभेदेन । गुणनियन्तृत्वेन तदभिमानिदेवकाळादिभिः सृष्ट्यादि-
कर्तारो ब्रह्मविष्णुरुद्धास्त्रिविधा गुणावताराः । पुरुषा अपि त्रि-
धाः आद्यो महत्सृष्ट्या प्रकृतिनियन्ता कारणार्णवशापी, द्वितीयो
गर्भोदशापी समष्ट्यान्तर्यामी, तृतीयः क्षीरोदशापी व्यष्ट्यान्त-
र्यामी । लीलावतारा अपि आवेशस्वरूपभेदेन द्विविधाः । तत्रा-
वेशोऽपि द्विविधः स्वांशावेशः शक्त्यंशावेशश्च । तत्र स्वांशो नर-
नारायणादिरूपः । शक्त्यंशावेशोपि प्रभवविभवसंज्ञकेन द्वि-
विधः । तत्रार्थः धन्वंतरिपरशुरामादयः, द्वितीयः कपिलकृपभच-
तुःसननारदव्यासादिरूपः । पूर्णश्च नृगिहो दाशरथीरामः श्री-
कृष्णश्चेति विवेकः । एतं पूर्णत्वमुक्ता सोपास्यत्वमाह वरेण्य-
मिति । ब्रह्मादिश्रवणकान्तैः सर्वभूतैर्वरणीयमित्यर्थः । वरेण्यत्वे
हेतुगर्भितविशेषणद्वयमाह कमलेक्षणं कमलोपमे ईसणे यस्य स
तं हरिं ध्यातुर्ना मनोहर तेषां पाप हरतीति वा, कमलेक्षणमि-
त्यपि सौन्दर्यत्वेन हरिमिति पापहर्तृत्वेन च सर्वेषां वरणीयमि-
ति भावः ॥ ४ ॥

एवं जगत्कारणत्वसर्वशास्त्रवेद्यत्वमुक्तमाय्यत्वमुमुक्षुह्येष-
त्वादिकं प्रविपाशेदानीं श्रीभूलीलारूपाभिर्निजपत्नीभिः साहि-
त्यमाह—

अङ्गे तु वामे वृषभानुजां मुदा

विराजमानामनुरूपसौभगात् ।

सखीसहस्रैः परिसेवितां

सदा स्मरम देवी सकलेष्टकामदाम् ॥ ५ ॥

अङ्गे तु वामे इत्यादिना ।

भगवतः श्रीकृष्णस्य वामाङ्गे वृषभानुजा राधिका सदा सर्वस्मिन् काले सर्वावस्थाया वा स्मरेमेत्यन्वयः । तुशब्देन रमासत्ययामयोर्ग्रहणं तु पुनः कृष्णस्य वामाङ्गे रमा सत्यभामा स्मरेमेत्यर्थः । एवं च भवोणि विशेषणानि देवीत्रयीणां ज्ञेयानि वैष्णवैः । कीदृशीमित्यपेक्षायामाह मुदा निरतिशयानन्दमूर्त्या विराजमाना विशेषेण स्वरूपेण विग्रहेण वा भ्रमकारुण्यादिगुणैश्च राजते दीप्यते तथा ता—

“राधया माधवो देवो माधवन च राधिका ।

विराजते” । इति ऋक्परिशिष्टश्रुतेः । अत्र वाक्ये माधवपदेन रमायाः चकारेण सत्यभामाया अपि नित्यसम्बन्धः सूचितः । पुनः कीदृशीं अनुरूपसौभगा अनुरूपं श्रीभगवतः कृष्णस्य सदृश सौभगं शोभनं भगवैश्वर्यं यस्याः सा तां कृष्णात्मिकत्वेन तच्छक्तित्वेन च तद्गुणैश्वर्यादिभवतीमित्यर्थः ।

राधा, कृष्णात्मिका नित्यं कृष्णो राधात्मको भुवम् ।

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्ते ।

पुरुषः कृष्णसर्वात्मा सा शक्तिः सर्वदेवता ।

। वराभयकरस्या या मेविता सर्वदेवतैः ॥

इति गौतमीयब्रह्मसूत्रोक्तेः । तथा रमापि —

कृष्णात्मिका जगद्धात्री मूलप्रकृतिरुचिमणी ।

व्रजस्त्रीजनमभूता श्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गता ॥

इति गोपालोत्तराचार्यनिमित्तात् । पुनः कीदृशीमित्यपेक्षा

यामाह सखीसहस्रैः परिसेवितामिति । अत्र सहस्रपदमनन्तवा-
चकम् सखीनां दिव्यपरिचारिकानां सहस्रैरपरिमितैः परिसेवि-
ताम् परितः समन्तात्सेविताम् ।

। ननु प्राकृतानां नरेन्द्राणामपि राज्ञस्तदृश्यः स्युरस्याः को
वा विशेष इत्याशङ्क्या विशेषमाह देवीमिति । देवस्य गायत्री-
मन्त्रप्रतिपाद्यस्य श्रीकृष्णस्य पत्नी देवी तां--

‘, देवी कृष्णमयी मोक्ता राधिका परदेवता ॥

स्वरूपात् द्विभुजा चित्रवसनाभरणान्विता ॥

। इतिगोपालतापिनीमन्त्रात् ।

देवी कृष्णमयी मोक्ता राधिका कृष्णदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिसंमोहिनी परा ॥ इति ॥

पुनस्तत्रैव यथा राधिका तथा रमापि भवति “धियं
‘देवीमुपास्महे’ इत्यादिश्रुतेरित्येवं योगवृत्त्या चोभयोर्देवीत्वमुपप-
द्यते एव । ननु ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवपत्नीनामपि देवीत्वमस्त्येवात-
स्ता एव किं न स्मरणीया इत्याशङ्क्य तास्वतिव्याप्तिं धारयन्नस्याः
सर्वोक्तृत्वमाह सकलेष्टकामदामिति । सकलेभ्यश्चतुर्विधभ-
क्तेभ्यः पुरुषार्थचतुष्टयन्तस्तदिच्छानुसारेण ददातीति तथा तां--

राधया सहितं कृष्णं यः पूजयति नित्यशः ।

भवेद्भक्तिर्भगवति मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥

इति पञ्चरात्रवचनात् । यदा सकलेभ्यो ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तेभ्यो भूतेभ्यः सृष्टिस्थितिलयात्मक तत्तदधीष्टं ददातीति तथा
ता लीलास्वरूपत्वात्कृष्णशक्तित्वाच्च सर्वेषु व्याप्ता सर्वेषां
फलदातृत्वमस्या नात्रर्यमित्यर्थः । तथा रमापि--

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।

आत्मविद्या च देवी त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥

‘इति स्मृतेः । सत्यभाषापि तथैव भूदेवीस्वरूपत्वात्सर्वकामदेत्य-
र्थः । यस्मादेवं तस्माद्दार्ढ्यकारुकिमणीसत्यभाषाविशिष्टः पुरुषोत्तमः
श्रीकृष्ण एव सदोपासनीयः संप्रदायिभिर्वैष्णवैर्द्विभुजश्चतुर्भुजो वा
स्वस्वमीत्यनुरूपेण तस्यैवोभयविधरूपत्वज्ञात्र तारतम्यभावः
ध्यातृभावनाया एवात्र नियामकत्वात् तथा च —

मयुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ।

इत्पारम्य —

श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थकौस्तुभममया युतम् ॥५॥

चतुर्भुजं शखचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ।

हिरण्यं सौम्यस्तनुं स्वभक्तायामयप्रदम् ॥

ध्यायेन्मनासि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा । इति ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरम् ॥

इत्युभयविधस्यापि ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणादुभयस्य तु-
ल्यफलत्वाद्ध्येयत्वाविशेष इति संप्रदायरादान्तः ॥

इति श्रीलघुमञ्जूषायां पदार्थरत्नसंग्रहो नाम ।

मयमकोष्ठिका समाप्ता ।

उक्तसिद्धान्ते विधिमाह —

उपासनीयं नितरां जनैः सदा

प्रहाणयेऽज्ञानतमोऽनुवृत्तेः ॥

सनन्दनाद्यैर्भुनिमिस्तपोक्तं

श्रीनारदायाऽखिलतत्त्वसाक्षिणे ॥ ६ ॥

उपासनीयमिति । मुमुक्षुभिर्जनैरुक्तलक्षणं श्रीकृष्णरूपं परं
ब्रह्म सदोपासनीयं विध्यर्थके तव्यप्रत्ययस्थानेऽनीयरूपतयः “सो-
ऽन्वेष्टव्यः स विनिश्चासितव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो नि-
दिध्यासितव्यः भूमा त्वेव विनिश्चासितव्य आत्मानमेव लोकमु-

पासीत तस्मात्कृष्ण एव परो देवस्त द्यायेत्तं रसयेत्तं भजेदि"-
तिविधिभ्रवणात् । सदेति कालविच्छेदं निराकरोति ॥१८३॥

। आलाढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।-

। इदमेक मुनिष्यश्च भूयो नारायणः सदा ॥

स्मर्तव्यः सतत विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ।

सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयारेव निङ्गताः ॥

इत्यादिस्मरणात् । दिवसे दिवसे सकृत्तस्यावच्छेदकः का
लस्तद्वारणायाह नितरामिति । गङ्गादिप्रवाहवत्सणाद्यपरिच्छेदेन ।

यन्मुहूर्त क्षण वापि वासुदेव न चिन्तयेत् ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्राति सा च विक्रिया ।

। इति वचनात् । एतेन स्मृतिसन्धानस्यापरिच्छिन्नत्वं विधीयते
तथा च श्रुतिः-“आहारशुद्धौ सस्वशुद्धिः सस्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृति” । जनशब्देन श्रीकृष्णोपासनाधिकांशधारणं
सूचितं यस्मादस्योपासने सर्वेषां ब्रह्माग्रत्यजानामधिकारः ।
तत्र वैदिकोपासने तु त्रैवर्णिकोऽधिकरोति पौराणिके शुद्धां
त्यजादयोपीति विवेकः ।

उपासनप्रयोजनमाह प्रहाणयेऽज्ञानतमोनुवृत्तेरिति । अज्ञानत
मोनुवृत्तेः प्रहाणये इति योजना । अनादिकर्माख्याज्ञानमेव तमं
स्वरूपादितिरोधानस्वभावकत्वात् तस्यानुवृत्तिः सस्वन्धः श्रीकृ
ष्णप्राप्तिप्रतिबन्धकस्तस्याः प्रहाणये ध्वंसायेत्यर्थः । “स्मृतिलाभे
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष” इति श्रवणात् “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां,
तेषामेवानुमपार्थ”मित्यादिभगवद्वचनाच्च ।

ननु “यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि
नेदमदिदमुपासत” इत्यादिश्रुतेरुपासनाविषयस्य ब्रह्मत्वविषयात्
कथमिवापासनाविधानं कथं तस्य च ब्रह्मणः उपास्यत्वं मिस्थाश

ज्ञानेरासार्थं स्वसंप्रदायिसंततिं मयाण्यन्तसंप्रदायस्यानादित्वं
वैदिकत्वं चाह भगवानाद्याचार्यः सनन्दनार्थमुनिभिस्तथोक्तमिति ।
सनन्दनार्थभगवदवतारैर्मुनिभिः मननस्वभावैस्तथा पूर्वोक्तरी-
त्योक्तं कथितम् । सनन्दनार्थैरित्यनेन भगवदवतारत्वेन ते पाशुप-
देशस्यापि मयाणान्तरनैरपेक्षं सूचितम् । मुनिभिरित्यनेन मया
दादिरहितत्वात् तेषामाप्ततमत्वमुक्तम् । कस्मै इत्यपेक्षायामाह श्री-
नारदायेति । अस्मद्वरवे इत्यर्थः । तेनैव यद्य यदुपादिष्टं तदेवा-
त्रोक्तं मयापीति शेषः । कीदृशायेत्यपेक्षायामाह अखिलतत्त्वसा-
क्षिणे इति । सर्वतत्त्वविषयकप्रत्यक्षानुभवाश्रयभूताय सर्वज्ञाय
सर्वदार्थरूपश्रीपंचरात्रप्रवर्तकायेत्यर्थः । तनु "सोऽहं भगवः
शोचामि ते मां शोकस्य पारं दर्शयस्व"त्यादेस्तस्यैव । षचनेन
नारदस्य शोकाश्रयत्वश्रवणात् कथं सर्वज्ञत्वमिति चेन्न । उपदे-
शोत्तरकालीनत्वादाद्याचार्याणां वाक्यस्य श्रीनन्दनादिचरणोप-
सत्तेः प्राक् शोकवत्त्वेपि श्रीभगवद्गुरुरूपदेशेन सकारणनिवृत्त्या
सर्वज्ञतासिद्धेत्यर्थः । विस्तरस्तु बृहन्मञ्जूपायां दृष्टव्यः ॥ ६ ॥
इत्येतावत्तत्त्वमसि सर्वं त्वत्विदं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यवृत्ति-
तत्त्वमादिपदार्था निरूपिताः तत्र ज्ञानस्वरूपमित्यादिश्लोकरूपेण
तत्पदार्थः, अप्राकृतमित्येकेनेदं पदार्थः स्वभावतोपास्तेसादिपुमेन
तत्पदार्थश्च व्याख्यातः । उपासनीयमित्येकेन तत्पदार्थस्य सर्वो-
पास्यत्वं तदुपासनस्य विधेयत्वं-चयतिपादितमिदानीमुक्तोपास-
नस्य निदिध्यासनाख्यस्यान्तरङ्गं श्रोतव्यादिश्रुतिविधेयं वाक्य-
जन्यं ज्ञानं निरूपयन् तत्त्वमस्यादेर्वाक्यस्यार्थमाह-

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं

श्रुतिस्मृतिभ्यो निग्निलस्य वस्तुनः ।

ब्रह्मात्मकत्वादिति घेदचिन्मतं

त्रिरूपताऽपि श्रुतिसूत्रसाधिता ॥ ७ ॥ ।

। सर्वं हीति । हि यस्मात्कारणात् निखिलस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषसरासरादिशब्दाभिधेयस्य चेतनाचेतनरूपसर्वस्य “प्रधानक्षेत्रज्ञपति”रिति श्रुतेः ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञानि,

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सरथासर एव च ॥

इत्यादिस्मृतेः यस्तुन. सन्नित्यभावादपिर्णायस्य पदार्थस्येत्यनेनावस्तुत्वासत्पत्वमिध्यात्वादपि सौ दूरतः परिष्कृतः “नित्यो नित्याना चतनश्चेतनाना गौरनाद्यन्तवर्ती जनित्री भूतभावानां सितासिता च रिक्ता चे”दित्यादिश्रुते । श्रुतिस्मृतिभ्यः श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः “एष सर्वभूतान्तरात्मा एष ते आत्मातर्क्याभ्य-मृत” इत्यादिश्रुतिः,-

। अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

। वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्र क्षेत्रज्ञमेव च

इत्यादिस्मृतिः “आत्मेत्युपगच्छन्ति ग्राहयति चे”त्यादिसूत्रचेत्पादिभ्योऽनेकप्रमाणेभ्यः ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्म आत्मा यस्य चेतनाचेतनरूपवस्तुजातस्य तद्ब्रह्मात्मक तस्य भावस्तस्व तस्मात्, “एष मे आत्मातर्क्यामी एष ते आत्मातर्क्यामी सर्वज्यामी सर्वभूतान्तरात्मा पतिं विश्वस्यात्मेश्वर”-

। अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।

अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सच्च तेजो बलधृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्र क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिभ्यः । अतः हेतोः सर्वचेतनाचेतनरूपविश्वविषयक

विज्ञानं विशेषज्ञानं “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं,
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म अहं
ब्रह्मास्मि आत्मावेदं सर्वं सर्वमिदं ब्रह्म त्वं वा अहमस्मि भगवो
देवते अहं वै त्वमसि देवते यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह स
यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः तदात्मानमेव वेदाहं ब्र-
ह्मास्मीति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,
एकः स यस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदस्युतो नास्ति परं तताग्यत् ।
सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ।

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ॥

तदा को भवान् कोहमिसेतदफलं वचः तदनन्यत्वमा-
रंभणशब्दादिभ्यः अधिकं तु भेदनिर्देशाच्चान्यः, अंशो नाना-
व्यपदेशादन्यथा । चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके उ-
भयव्यपदेशादहिर्कुण्डलवदि”सादिश्रुतिसूत्रमतिपादितं यथार्थकं
यथोर्थवस्तुविषयकत्वाद्यथार्थकं भवतीत्यर्थः ।

ननु यदि सर्वं वस्तुमात्रं ब्रह्मैव स्यात्तर्हि ब्रह्मव्यतिरिक्तयो-
श्चेतनाचेतनपदार्थयोरभावात्तत्त्वत्रयस्याग्रहं त्यक्त्वा सर्वं वस्तु-
मात्रमित्येकं ब्रह्मैव सत्यमिव कथं नोच्यते इत्याशङ्कायां श्रुत्यादि-
प्रमाणेन तत्त्वत्रयस्य सत्यत्वप्रतिपादनेन स्वासिद्धान्तमाह त्रिरू-
पतापीति । अपिशब्दश्चार्थकः च पुनः त्रिरूपता भोक्तृभोग्यनि-
यन्तरूपता यथार्थैव । कुत इत्यपेक्षायां हेतुगर्भितविशेषणमाह श्रु-
तिसूत्रसाधितेति । सूत्रैर्निर्णयासाधारणप्रमाणभूतैः साधिता नि-
र्णीता यतः श्रुतिसूत्रसाधितत्वं त्रिरूपतायाः अस्ति तस्मात्त्रिरू-
ता यथार्थैवेत्यर्थः । तथा च श्रुतयः—“भोक्ता भोग्यं मेरितारं च
मत्वा, आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्न विभेति कुतश्चन, सर्वं प्रोक्तं त्रिवि-

धं ब्रह्ममेतदि'त्योद्याः । सूत्राणि च 'अंयातो ब्रह्मजिज्ञासा ज-
न्माद्यस्य यतः' इत्यादीन्यन्यान्यप्यनुसंधेयानि जिज्ञासुजिज्ञासाजि-
ज्ञास्यरूपात्रिरूपत्वमतिपादनपरत्वादुक्तसुत्रस्यैवमन्यदप्यनुसन्धेयम् ।
तथासूतमानां प्रमाणमाह इतिवेदविश्वतमिति । इत्येवं प्रकारेण
ब्रह्मात्मकत्वतदापत्तिस्थितिप्रवृत्तिकत्वतद्याप्यत्वेभ्यो ब्रह्माभिन्न-
त्वात् । त्रिरूपेत्वथवणस्मरणेभ्यां स्वरूपेण भिन्नत्वाच्च ब्रह्माभिन्ना-
भिन्नं चेतनाचेतनात्मकं विश्वमिति वेदविदां श्रीसनत्कुमारनारदव्या-
सादीनां मतं निर्णीतं सिद्धान्त इत्यर्थः । किं च यद्वस्तु यदात्मकं
भवति तत्तस्मादभेदादितिस्मात्प्रापते छान्दोग्यैः प्राणसनादेन 'वै-
वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मर्माभीत्याचक्षते प्राण इत्याचक्षते
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवती'त्यादीनां । अपि च 'यो यस्याप्यः
स तद्रूपो भवति,

योयं सवागतो देव समीपे देवतागणः ।।

; स'स्वमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्नोति तेतोसि । सर्व' इत्यादिस्मृतेः । किं च
विश्वात्मा पुरुषोत्तमः स्वाश्रितस्वतन्त्रसत्तया विश्वस्मादभिन्नः
सावज्ञादिवद्भावकूपेण परतन्त्रसत्ताभावरूपधर्मेण च विश्वस्मा-
दभिन्नः, एवं च पुरुषोत्तमादपृथक्स्थितिप्रवृत्तिकत्वेन चेतनाचेत-
नात्मको विश्वाऽभिन्नः स्वसाधारणधर्मेण परतन्त्रसत्तारूपेण
भिन्न इत्येवं विश्वभिन्नाभिन्नः पुरुषोत्तमो भगवान् परब्रह्मभूत
इति सिद्धान्तः । किंचैवमेव तत्पदार्थो विश्वात्मा पुरुषोत्तमः
त्वेपदार्थश्च सत्त्वज्ञानरात्मा तयोरभेदो घटो द्रव्यं पृथिवी द्रव्यपि-
त्यादिवन्मुख एवाग्रे युक्तमुक्तमिद्वान्नस्य साधीयस्त्वम् ।

ननु तत्पदार्थो विश्वात्मा पुरुषोत्तम इति निर्विवादत्वाभा-
,य शंकावकाशः, परन्तु त्वेपदार्थस्य क्षेत्रज्ञतया सुप्रसिद्धत्वात्क-

यं क्षेत्रज्ञान्तरात्मत्वं प्रतिपाद्यते इति चेदुच्यतेऽवहितमनस्त्वेन श्रूयतां-यथाप्रेष्टमित्यत्राशिशब्द अकाराद्यवच्छिन्नानुपूर्वीकाप्रिशब्दवाचकः अग्नौ जुहोतीत्यत्र स एवाशिशब्दो दहनप्रकाशनादिशक्त्यवच्छिन्नवस्तुविधायकः इत्येवमुभयार्थविधायकत्वमशिशब्दस्य शक्यत्वेन मुख्यमेवेति शाब्दिकानां मतं तथैवोपनिषद्भिर्नां सिद्धान्ते सर्वेषामपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिचेतनाचेतनवस्तुमात्रपराणां शब्दानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वेपि तत्तदात्मभूतब्रह्मपरत्वमविरुद्धं ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् । यथा च चतुर्मुखादिपिण्डाश्चतुर्मुखादिशब्दानां शक्यास्तदवच्छिन्नास्तच्चचेतपितारश्चोभयेपि, चतुर्मुखादिशब्दैर्विधातुं, सुशक्यास्तथा चतुर्मुखादिपिण्डतदवच्छिन्नक्षेत्रज्ञाभिधानपरत्वेपि, तेषामन्तरात्मत्वाद्ब्रह्माभिधानपरत्वं, वस्तुसुशक्यमिति भावः । एतदभिप्रेत्य वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वमुद्योपयंति श्रुतयः “भोक्ता भोग्यं, मेरिनार च मत्वा सर्वम्प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेत”दित्याद्याः । “नामानि सर्वाणि यमाशिशन्ति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती”त्यादिश्रुतीनामप्युक्तसिद्धाते प्रमाणत्वात् । किं च सर्वश्रुतिमूलभूता गापऽयप्युभयप्रकारतां प्रतिपादयति तथा हि देवशब्दाभिधेयस्य-पुरुषोत्तमस्य, सर्वनियन्तृत्वात् स्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वं अस्मच्छब्दाभिधेयानां चेतनानां धीशब्दोपलक्षितस्याचेतनवस्तुनश्च तन्नियम्यत्वाभिधानात्परतन्त्रसत्ताश्रयत्वमिति विद्वदभिन्नाभिन्नं ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थः सिद्धः । एवं सर्वेषामपि वाक्यानां स्वार्थे शक्तिरूपैव ग्रामाण्यान् विरोधशंकावकाशः । एतेनैव सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यान्यपि व्याख्यातानि भवन्ति तुल्ययोगक्षेमत्वात्तेषामलं विस्तरेण ।

इति श्रीलघुमञ्जूवायां वाक्यार्थरत्नसंग्रहो नाम

द्वितीया कोटिरा समाप्ता ।

भक्तेच्छयोपात्तसुचिन्त्यविग्रहा-

दचिन्त्यशक्तेरविचिन्त्यसाशयात् ॥ ८ ॥

नान्या गतिरिति । तत्र प्रथमपादेन—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वा वेदाश्च प्रदिशति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

सुमुखै शरणमहं मय्ये ।

सर्वस्य शरणं सुहृत्,

सावदार्तिस्तथा वाञ्छा सावन्मोहस्तथा सुखम् ।

यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ॥

ते तरन्तीह दुर्गाणि नात्र कार्या विचारणा ।

इति श्रुतिस्मृतीतिहासादिवाक्यानामर्थः गतिपाद्यते नान्या

गतिः कृष्णपदारविन्दादिति । श्रीकृष्णपदारविन्दादन्या भेदज्ञानां

गतिः श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु न दृश्यते इत्यन्वयः ।

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षा निवासः शरणं सुहृत् ।

अहमेव गतिस्तेषां, त्वं हि लोकगतिर्ब्रह्मन् !,

नहि विष्णुमृते काचिद्गतिरन्या विधीयते ॥

अगतीनां गतिभेवानिसादिस्मृतेः । अयं गतिशब्दः प्रपत्तिपरः

अहमप्यपराधानामालयोऽकिंचनो गतिः ।

त्वमेवोपायभूतो मे भवेति पार्यनायतिः ॥

शरणागतिरित्युक्ता, सादेवेऽस्मिन् प्रयुज्यतामिति लक्षण-

समन्वयात् ।

सा च षड्विधा—

१ अनुकूलस्य संकल्पः प्रतिकूलस्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीति विश्वामो गोप्तृत्ववरणं तथा

आत्मनिक्षेपकार्मण्ये षड्विधा शरणागतिः ।

इतिवचनात् । अस्यार्थः अनुकूलस्य संकल्पो नाम श्रीपु-
रुषोत्तमस्य सर्वात्मत्वं निश्चित्य ब्रह्मादिस्थावरपथ्यन्तमाणिमात्र-
स्यानुकूलाचरणाध्यवसायः । इति मयमयोगः ।

चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ।

अतस्तदानुकूल्यं मे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ इतिवचनात् १.

प्रतिकूलस्य वर्जनं पूर्वोक्तविपरीतहिंसामात्सर्प्यादित्यागः ।

स च विरोधिस्वरूपनिर्णये वक्ष्यते ।

परापवादं पैशून्यमनृतं यो न भाषते

अनुद्वेगकरं चापि तोष्यते तेन केशवः ॥

परपत्नीपरद्रव्यपराहिंसासु यो मतिम् ।

न करोति पुमान् भूष तोष्यते तेन केशवः ॥

न साडयति नो हन्ति मणितोऽन्याश्च देहिनिः ।

यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः ॥

इति सगरं प्रति और्वशाक्यम् ।

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ इत्युभयत्र प्रमाणम् २

विश्वामो नाम वात्सल्यादिगुणरत्नाकरः सर्वाश्रयः सर्वश-

रण्यः प्रपन्नानस्मान् रक्षिष्यत्येवेति निश्चयो विश्वासः—

रक्षिष्यत्यनुकूलाश्च इति या मुह्यता मतिः ।

स विश्वासो भवेच्छक सर्वदुष्कृतनाशनः ॥ इति तृतीयः ३

गोप्तृत्ववरणं च सर्वज्ञः सर्वरक्षणमर्थः कारुण्यवात्सल्यादि-

गुणसागरोपि पुरुषोत्तमः । प्रार्थनाशून्यैरात्मपराङ्मुखैर्जनैरपार्थि-
भिर्न गोपायति अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गात् । शास्त्रसेतुभङ्गापत्ते-
श्चेति निश्चित्य बुद्धेः सदैव प्रार्थनामावर्ण्य आत्मरक्षानिपयात्म-
कतद्वाक्षितत्वव्यवसायविशेष इति यावत् ।

अप्रार्थितो न गोपायेदिति या प्रार्थनामतिः ।

गोपायिता भवत्येव गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ॥

प्रार्थनारूपं तु—

श्रीकृष्णरुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ! ।

संसारसागरे मग्ने मामुद्धर जगद्गुरो ! ॥

केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ! ।

गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ! ॥

इत्यादिमन्त्रैः स्पष्टं क्षाप्यते । इति चतुर्थः ४

आत्मनिक्षेपश्च प्रपत्तव्यस्य माधवस्यासाधारणप्रसादहेतुः
प्रपत्तिरेवेति । निश्चयेन तेन रक्ष्यमाणस्यात्मनोऽहंममत्वफल-
स्वान्यादीनां भारस्य श्रीभगवत्सर्पणम्—

आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते । इति वचनात् ।

आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च ।

एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रोज्झितं सदा ॥ इत्युपरिचराख्याने ।

राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥

इति वाल्मिकीये भरतवचनात् ।

व्यसरं तु भवेन्मृत्युस्थस्य सरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

इति भारतवचनात्, “सर्वधर्मान्परित्यज्ये” इति चरमोपदेशात् ।

इति पञ्चमः ५

कार्पण्यं च उपायानामसिद्ध्या तद्विपरीतानामपायानां,

स्वतः प्राप्या च कर्तृत्वाद्यभिनिवेशरूपगर्वहानिः । ।

उपाया नैव सिद्ध्यन्ती क्षपायविविधास्तथा ।

इति या गर्वहानिस्तदन्य कार्पण्यमुच्यते ॥

इति वचनात् इति पदम् । एतेष्वात्मनिक्षेप एवागित्वान्मुख्यः ।

अन्ये च तत्सदकारिणस्तदङ्गभूता इति विवेकः ।

ननु विपिनिर्वेदादिषु नानादेवेषु विद्यमानेषु सत्सु कथं श्री
कृष्णादेव गतिर्नान्येभ्य इत्याशङ्क्यास्य सर्वसेव्यत्वमाह ब्रह्माशि
षादिवन्दितादिति । ब्रह्मा शिषादिर्येषां ते तथा सैर्देवैर्वदितात् तेषां
स्तुतिनमस्कारादिविषयभूतादित्यर्थः । “य सर्वे देवा नमति
सुमुखो ब्रह्मवादिनश्चेति” श्रुतिः ।

ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ।

विष्णुमायामहावर्त्ममोहाधितमसा वृताः ॥

आराध्य मामभीप्सन्ते कामानात्मविशुद्धये ।

इति चैव बलमद्रवचनात् । ननु ब्रह्मादिसुरसेव्यस्य जीव
तिर्धर्मोऽन्यादिषु जन्मासम्भव एवेत्याशङ्क्य स्वभक्ताधीनत्वेन सर्वं
घटत इत्याह भक्तेच्छयोपात्तमुचित्यविग्रहादिति । भक्तानामि
च्छा भक्तेच्छा सयोपात्ता व्यक्तीकृता मुचिन्त्याः सुष्ठु चिन्तन-
योग्या विग्रहा मत्स्यादिरूपा विश्वरूपादयो वा येन सा उपा
त्तमुचित्यविग्रहः । यस्मात् सत्यव्रतप्रहादार्जुनादीनामिच्छया म
त्स्यवृत्तिर्विश्वरूपादिविग्रहान् स्वीकृतवानित्यनेन ब्रह्मादिभ्यो
पि भक्तानामाधिक्यं सूचितम् । ११ ।

धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।

११ । नहि ते दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥

इति नारायणीये नरनारायणवचनादीत्यनेकानि प्रमाणा
नि बृहन्मञ्जूषाया द्रष्टव्यानि ।

नन्वस्य भक्ताधीनत्वे सति स्वतन्त्रत्वहानिस्तथात्वे चेश्वर-

त्वाभावात्सेव्यत्वाभावः स्यादिति चेदत्राह अचिन्त्यशक्तेरिति ।
 तावच्छब्देन चिन्तयितुयोग्या चिन्त्या तर्कगोचरा न चिन्त्या तर्क-
 गोचराशक्तिर्यस्य सोऽचिन्त्यशक्तिस्तस्मात् उपलक्षणं चैतज्ज्ञानैश्व-
 र्यादीनां स्वरूपवद्यावदात्मभावविचित्रापरिच्छिन्नासंख्याताः स्वा-
 भाविकयोऽघटनघटनीयस्यः, शक्तयो ज्ञानादयश्च यस्य स त-
 स्मादिति “परास्य शक्तिर्निविधैव श्रूयते, शक्तयः सर्वभावानामचि-
 न्त्यज्ञानगोचराः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । इसनेनाचिन्त्यशक्तिसा-
 र्वज्ञादिगुणयुक्तत्वेनेश्वरत्वात्सर्वसेव्यत्वमस्य सूचितमिति । यस्माद्-
 चिन्त्यशक्तिस्तस्मात् अविचिन्त्यसाशयादिति । आशयेन सह वर्त-
 मानं साशयं तात्पर्यं ब्रह्मादिभिरचिन्त्यमतत्पर्यं साशयं तात्पर्यं यस्या
 सावचिन्त्यसाशयस्तस्मात् “कोद्धा वेदं यत आ यभूव त्वं हि त्वां
 वेत्स्य योसि सोसि न ते विष्णो जायमानो न जातो देवस्य म-
 हिन्नः परमं तमाये”त्यादिश्रुतिभ्यः, १ ।

प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च हरामि च । . . .

केपि मां नैव जानन्ति मम मायाविमोहिताः॥ इति स्मृतेश्च ।

ये नाये भगवान्ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ।

तं नता स्म जगद्धातु सर्वं सर्वगमच्युतम् ॥ . . .

यं न देवा न मृनयो न चाहं न च शङ्करः । . . .

जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इति वाराहवचनात् ॥ ८ ॥

एवं प्रपत्तियोगमुक्त्वाऽप्येदानीं भक्तियोगमाह—

कृपाऽस्य दैन्यादियुजि प्रजायते

यया भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा ।

भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्महात्मनः

सा चोत्तमा साधनरूपिकाऽपरा ॥ ९ ॥ . . .

कृपास्येति । अस्य निरतिशयस्वाभाविककारुण्यवात्तत्त्वसमा
साद्दार्द्रस्य प्रविज्ञत्वादिगुणान्वेः श्रीकृष्णस्य कृपा दैन्यादियुजि
पुंसि जायते इति योजना ।

‘लपाया नैव सिद्ध्यन्ति ह्यपाया’ विविधास्तथा ।

इति या गर्वहानिस्तदैन्वं कार्पण्यमुच्यते ॥

इति वचनात् । दैन्यं कार्पण्यमादिर्यस्याः सा दैन्यादिः
पूर्वोक्ता पदज्ञा शरणागतिस्ता युनक्तीति दैन्यादियुक् तस्मिन्
शरणागतिसम्पन्ने ह्यनुपपन्ने जनेऽस्य कृपा जायते इत्यर्थः ।
दैन्यादियुजीत्यनेन पदेन पूर्वोक्तोपायेषु प्रपन्नेः प्राधान्यता
सूचिता ।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । इति श्रीमुखोक्तेः ।

ननु पद्यसमर्थः स्यात्तर्हि तस्य केवलं कृपैव किं करिष्यती
त्याशङ्कानिरासार्थं विशेषणमाह अनन्याधिपतेरिति । अन्यो
ऽधिपतिर्यस्य सोऽन्याधिपतिः नान्याधिपतिरनन्याधिपतिस्त-
स्यानन्याधिपतेः अतिशयसाम्यान्तर्हस्वरूपगुणादिकस्येत्यर्थः ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनैरुभोज्यम् ॥

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके ।

न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं न तस्य कश्चिज्जानिता न चाधिपः ।

स कारण कारणाधिपाधिपः,

न त्वत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेष्वप्रतिप्रभावः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । इत्यनेन सर्वसामर्थ्यवत्त्वं सर्वोक्तदृष्ट-
व्योतिषम् । अत एव महात्मन इति । महानात्मा

स्वरूपं यस्य तथा सस्तस्य विश्वात्मत्वात्, अनेन सर्वजीवनि-
कायेद्वितवेत्तृत्वमुक्तम् । असौ प्रपन्नोऽमापया मां भजति प्रपत्ति-
व्याजेन वा मां न वञ्चयति इति प्रत्यक्षेण पश्यत इति भावः ।

यद्वा महान्वासावात्मा च तथा सस्तस्य महत्त्वं च औ-
दार्यक्षमावात्सल्यसौशील्यादिमहद्गुणाश्रयत्वम् । इत्यनेन
भक्तिप्रपश्यंगानुष्ठानानर्हणां तद्व्याजमात्रेणापि भजतां निरति-
शयकारुण्यौदार्यक्षमादिगुणपरवशतया तेषां गुणदोषादीननव-
कलय भक्तिप्रपत्तिफलप्रदावृत्त्वमुक्तं भवति । किञ्च प्रपत्तियो-
गस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन स्वातन्त्र्योपायत्वं भक्त्याद्युत्पादक-
त्वं चाविरुद्धम् । तत्र स्वतन्त्रोपायत्वं पूर्वमेवोक्तमिदानीं भक्ति-
साधनत्वमुच्यते यथेति । यथा प्रपन्नोद्बोधितया भगवत्कृपया
भक्तिर्भवेदिति सामान्योक्तिः । तल्लक्षणं च निष्कामतया भग-
वत्सेवनं तथाच श्रुतिः “भक्तिरस्य भजनमिति” । तत्रेहामुत्र
फलनैराशयेनैवास्मिन्मनः संकल्पमिति । व्याख्याता चैयं पञ्चरात्रे ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।

हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते । लिङ्गपुराणेपि-

भज इत्येष वै घातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥

भजनं भक्तिरित्युक्तं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

इति । साधनफलभेदेन भक्तेर्द्वैविध्यतामाह सेति । यत्त-
दोर्नित्यसम्बन्धात् या भक्तिः प्रेमलक्षणा कर्मयोगाद्यनुष्ठानरूपा-
ज्ञापालनव्याजप्रसन्नेन भगवता दीयमाना त्वंपदार्थविषयकज्ञा-
नोत्तरा भवेत्, सा भक्तिः उत्तमा फलरूपा परादिशब्दाभिधेया
उच्यते रूपादिविषयकेन्द्रियवृत्तिवदनवञ्छिन्नस्वाभाविकभगवत्स्व-
रूपगुणावयवादिविषयकयावदात्मवृत्तिमनोवृत्तिरित्यर्थः ।

१ या मीतिराविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

२ त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥

३ इति । सैव ध्रुवा स्मृतिरुच्यते ॥ “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति श्रूयते ।

४ नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ।

५ इति, भगवदुक्तेश्च । तस्याः ज्ञानोत्तरभावित्वं स्वयमेव गीतम्—

६ ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न शोचति न कांसति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ इति ।

च पुनः या अपरा सा साधनरूपिका भक्तिरुच्यते । अनेकजन्मानुष्ठितपुण्यपुञ्जोत्पन्नायाः भक्तेः साधनजन्यत्वात्साधनरूपिकेति भावः ।

७ जन्मान्तरसंज्ञेषु तपोदानसमाधिभिः ।

८ नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

इति वचनात् । सा भक्तिर्द्विधा वैदिकपौराणिकादिभेदात् । तत्र वैदिकानुष्ठानरूपा मधुविद्याशाण्डिल्यविद्यासत्यविद्यादयस्तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारस्तद्योक्तम् शूद्राधिकरणे श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणैरतोऽत्र न लिख्यते । पुराणोक्तरीत्या भगवदाराधनपरता द्वितीया । तत्र शूद्रोऽप्यधिक्रियते—

९ सर्वेऽधिकारिणोह्यत्र हरिमक्तौ यथा नृप ।

१० इति पाद्योक्तेः । साधनीभूता साधनरूपिका ॥

११ सुरपे ! विदिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया ।

१२ सैव भक्तिरिति प्रोक्ता यथा भक्तिः परा भवेत् ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेः । तत्र सामान्यक्रियाविधानात्सर्वेऽप्यधिक्रियन्ते ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।

इति श्रीमुखोक्तेः अत्र स्वे स्वे इति मानव इति च सामा-
न्यपदप्रयोगात्तस्याः अधिकारिणः सामान्यं सूचितम् ।

इति श्रीलघुमंजूपायां साधनसंग्रहाधारो नाम

तृतीया कोष्ठिका समाप्ता ॥ ३ ॥

एवं पूर्वप्रकरणे संक्षेपेण साधनकदम्बमुक्त्वाऽप्येदानीमत्र
फलविवक्षया सर्वशास्त्रार्थं संगृह्यन् पूर्वप्रतिपादितमर्थं संग्रहेण
संस्मारयति मन्दमतीनामुपकाराय भगवान् ग्रन्थकारः-

उपास्यरूपं तदुपासकस्य च

कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम् ।

विरोधिनो रूपमथैतदात्रैर्ज्ञेया

इमेऽर्था अपि पञ्च साधुभिः ॥ १० ॥

उपास्यरूपमिति । इमे पंचाप्यर्थाः साधुभिर्ज्ञेया इत्यन्वयः ।
तत्रोपास्यस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य रूपं स्वाभाविकाचिन्ता-
नन्तासंख्येययावदात्मवृत्तिसार्वज्ञादिवात्सल्यकारुण्यादिकल्याण-
गुणाश्रयत्वमनन्तानवद्यप्रकाशात्मकनिरतिशयमार्हवयौवनमौन्द-
र्यादिदिव्यगुणानिलययोर्मध्येयद्विषयमंगलविग्रहवत्त्वं च स्वभाव-
तोऽपास्तसमस्तदोषमित्यादिना प्रतिपादितम् (१)

तदुपासकस्येति । तस्य भगवत्त उपासको जीवात्मकदम्बस्वस्य
रूपं देहेन्द्रियादिजडवर्गेभ्यो विलक्षणत्वं ज्ञानस्वरूपत्वे सति ज्ञाना-
श्रयवत्त्वं भगवदायत्तस्वरूपस्थितिप्रशुचिकत्वादिकमप्युक्तम् ज्ञान-

स्वरूपं चेत्तादिना । कृपाफलमिति । श्रीभगवत्कृपायाः फलं मोक्ष-
लक्षणमर्धकर्मध्वंसाभावपूर्वकसमस्तनिःशेषाविद्यानिवृत्त्यात्मकपरि-
पूर्णभावदात्मभावप्रसन्नस्वरूपादिविषयकानुभूतिसन्ततिर्मुक्तिरिति
तदेव भगवद्भावापत्तिसायुज्यसाम्यादिशब्दैराभिधीयते “परं ज्यो-
तिरूपसंपद्य स्थेन रूपेणाभिसंपद्यते” इति श्रुतेः ।

निरस्तातिशयाद्यादसुखमार्बकलक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी यता ॥

इति पराशरविष्णुवचनकर्णपंचरात्रोक्तेः ।

यद्वा भक्तिरसः भक्त्या भक्तिरस इति भक्तेः रसः प्रेमा-
नन्दफलरूपा भक्तिरिति यावत् ।

यनोगतिरविच्छिन्ना हरिप्रेमपरिप्लुता ।

अभिसन्धिविनिर्मुक्ता भक्तिश्च तेऽनुभूयते ॥ इति

तथा श्रीभगवत्साक्षात्कारानुभवः “भक्तिरेनं दर्शय-
ति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति” श्रुतेः ।

भक्त्या त्वनन्यया शम्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥

इति गानाद्य । उपलक्षणं चैतत्सर्वोपायानां कर्मज्ञानभ-
क्तिप्रपञ्चादिरूपमिति यावत् । अनेन श्रीभगवद्भावापत्तिलक्ष-
णमोक्षप्राप्तिक्रमो विवक्षितः । तथाहि-प्रथमं जायमाने पुंसि भ-
गवत्कृपाकटाक्षस्ततो जन्मनैव सात्त्विको भूत्वा मुमुक्षुः स्यात्-
तथा च नारायणीये—

जायमानं हि पुरुषं पश्येन्मधुसूदनः

सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥

पश्यसेनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोपवा पुनः ।

रजसा तमसा चैव मनसं समभिप्लुतम् ॥

इति मुमुक्षायां सत्यां तत्साधने यतते ततः कर्मज्ञानादिसाध-

नेनाप्याराधितः पुरुषोत्तमः प्रसीदति परभक्तिपरज्ञानयोरेक-
तरं व्याजोक्त्यात्मानं दर्शयति तस्मै मुमुक्षवे ततः श्रीभगवत्सा-
क्षात्कारानुभवेन तद्भावापन्नो भवतीति सङ्क्षेपः ।

ज्ञानभक्तिमतामेव भगवत्प्रेम्णत्वेन तत्प्रसादजन्यसाक्षात्कारेण
मोक्षभागित्वमिति भावः ।

तेषां ज्ञानी निःस्पृक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

मियो हि ज्ञानिनोत्तर्यमहं स च मम मियः ॥

ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्,

सर्वारंभपरित्यागी यो यज्जक्तः स मे मियः ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्मे मियो नरः ॥

इत्यादिवाक्येभ्यः, “यस्य देवे परा भक्ति”रिति श्रुतेश्च ।
स एव भगवत्प्रसादविषयः—

कुर्वतस्ते मसन्नोऽहं भक्तिमव्याभिचारिणीम् ॥

इति स्मरणात् ।

तत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

सर्वकर्माभ्यपि सदा कुर्वाणो ममपाश्रयः ।

मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्यान्मिमांस्यामि शाश्वतम् ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा वृणुते कर्तुं स्वाम्
तमकर्तुं पश्यति धीतशोकः धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः
भिद्यते हृदयग्रन्थिः,

यदाऽपश्यः पश्यते रूपमवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥

अथैतदाप्तेर्विरोधिनो रूपमिति । एतस्य श्रीरमारापाफान्त-
स्य श्रीकृष्णस्याप्तेर्विरोधिनो रूपं ज्ञेयं साधुभिः । स विरोधी

द्विविधः सामान्याविशेषभेदात् । तत्र विशेषा उच्यन्ते । तत्र ता-
 वत् स्वस्वरूपज्ञानविरोधिनो ह्यात्माऽज्ञानद्वारा भगवत्प्राप्तिपति-
 वन्धकाः आत्मस्वरूपान्यथाभावदार्ढ्यहेतुत्वात् । देहेन्द्रियमनो-
 बुद्ध्यादिष्वनात्मस्वात्मत्वाद्यवसायः श्रीभगवन्तं गुणं चेन्नर्हा-
 त्मनोऽन्यथारतन्त्र्याभिमानः आत्मनो भगवदीयत्वेऽसम्भाव-
 नादिश्रुतिस्मृत्यात्मकेभगवदीयाज्ञानोपेक्षा अन्यदेवार्चननमस्का-
 रादि अमच्छास्त्राभिलाषा आत्मस्वातन्त्र्यभावेन अहङ्कारममका-
 रभावदार्ढ्यं चेत्येवमादयः । तथा च—

अमूर््या नाम ते लोका अन्वेन तमसा वृताः ॥

तांस्ते मेत्प्राभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ।

“न वेद वेदीन्महती विनष्टि” रित्यादिश्रुतेः ।

योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा मतिपद्यते ॥

किन्तेन न कृत पापं चौरिणात्मापहारिणा ।

इति स्मृतेश्च ॥ १ ॥

किञ्च भगवति देवान्तरसाम्यभावः ब्रह्मशिवादिदेवान्तर-
 वर्गे परस्वबुद्धिः श्रीभगवदवतारेषु मानुष्यतिर्यक्त्वादिभावः
 भगवदर्चादिविग्रहेषु शालिग्रामादिषु पापाणलोहमयत्वाचेनत्वा-
 दिभावः भगवदीयमन्त्रादौ शब्दसामान्यभावः भगवदीयमाथापां
 लौकिकारूपानसादृश्यकल्पना अनन्तानवद्यस्वाभाविकाचित्पया-
 वदात्मभाविकल्याणगुणसागरे परब्रह्मणि श्रीबामुदेवे निर्गुण
 त्वमायिकगुणवत्त्वादिभावना चेत्यादयो भगवत्स्वरूपतिरोधा-
 नेन तत्प्राप्तिपतिवन्धकाः ‘यो स्वां देवतामतियजति परस्वायै
 देवतायै चपवते न परां प्राप्नोति पापीयान्मवति तथैकं विजा-
 नय आत्मानमन्यथा वाचो विमुंचये’त्यादिश्रुतेः । प्राजा-
 पतिस्मृतौ—

नारायणं परितज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् ।

योन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक् ॥

भारते च सप्तर्षिसंवादे--

विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जनार्दनम् ।

त्रैलोक्यस्थितिसंहारसृष्टिहेतुं निरञ्जनम् ॥

सुधातारं विधातारमधातारञ्जगद्गुरुम् ।

विहाय स भजत्यन्यं विषयस्तैन्नं करोति यः ॥ इत्यादि ।

अवजानन्ति मां भूदा मानुर्पीतनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ इति ।

यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा ।

यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकापतिनौ ॥

इति स्मृतेः ।

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।

यः सर्वज्ञः सर्ववित्, अनन्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ, इत्यादि
प्रमाणानि क्रमेणानुसन्धेयानि ॥ २ ॥

किञ्च स्वदांपत्यादुत्पानुमन्थनेन भगवति भारपातभिया
तत्प्रपञ्चाशुपाये लाघवकल्पना प्रपञ्चे विद्वत्साभावः साध-
नान्तरनिष्ठा मन्त्रान्तरपरिग्रहः श्रीभगवन्मन्त्रजपपूजादिलक्षण-
कैङ्कर्यारुमन्तराभिलाषा भगवदाज्ञापालनरूपस्वधर्माचारलक्ष-
णपरिचर्यायां स्वपुरुषार्थसाधनत्वाभिमानः श्रीभगवद्रूपे घट्टिर्यामि-
नि गुरौ मर्तबुद्धिः तत्रैव गौरवखिलत्वमित्यादयश्चोपापहानिद्वार-
रा तत्माप्तिप्रतिवन्धकाः उपायनाशहेतुत्वात् । एतेषां च श्रीगु-
रुगौरवविश्वासाद्यभावमूलककृतज्ञताहेतुकत्वात् सर्वेषां गुरुशि-

सितत्वेन गुरुभक्तिनाशनाशः गुरुभक्तेरुपायस्य व्याप्तेरव्यभि-
चारश्रवणात्—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुतेः । तस्माद्गुरौ नान्यथाभाव आरोपणीयः, तथा च
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः ।

। "स हि विद्या जनयति, तच्छ्रेष्ठं जन्म तस्मै न द्रुह्येत
कपंचने"ति श्रुतेः ।

एकाक्षरप्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते ।

श्वानयोनिशतं प्राप्य चाण्डालेषूपजापते ।

। यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धं करोति वा ॥

। यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ।

इति स्मृतेश्च ॥ ३ ॥

। किंच धर्मादिवर्गेषु पुरुषार्थबुद्ध्या तत्प्राप्तिप्राप्तभगवत्परि-
चर्यादिक्रियानुष्ठाने स्वस्वातन्त्र्यभावनाययेष्टाचारेण शास्त्रविरुद्ध-
तया प्रवृत्तिरिति । एते न फलविरोधितया भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकाः-

अन्नं पानं धनं वस्त्रमायुरैश्वर्यमास्पदम् ।

। आपद्यपि न याचेत पूजकः पुरुषोत्तमः ॥

नाप्रसन्नो ददाम्येतद्याचितोऽपि दिनेदिने ।

अयाचितोपि तत्सर्वं प्रसन्नो विदवाम्यहम् ॥

याचितोपि सदाभक्तैर्नाहितं कारयेद्भरिः ।

। बालमग्निं पतन्तन्तु माता किं न निवारयेत् ॥

। तत्प्रादभक्तिज्ञानाम्भ्यां फलमन्यत्कदाचन ।

न याचेत्पुरुषो विष्णुं याचनालक्ष्यति ध्रुवम् ॥

अहममरगणार्चितेन घात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ।

हरिगुरुवशगोस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णु ॥

वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्ममन्यं प्रकुर्वते ।

तत्तमैव तव दैत्येन्द्र ! मत्प्रसादाद्भविष्येति ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां प्रतिभू ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्यार्थकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४ ॥

किंच देहादौ बहुकालावस्थानेच्छां श्रीभगवतो भागवतानां
चाभिजात्याद्येभिर्मनेन बुद्धिपूर्वकावज्ञाद्यपेराधाचरणं ह्यसतां
संगतिश्च सद्यः साक्षात्प्राप्तिविवंधका निरयमाप्तिदेतवो महत्प्रप-
द्येन वर्जनीयाः ।

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशभृतको यथा ।

प्रायशः पापकारित्वान्मृत्योरुद्विजते जनः ॥

कृतकृत्यः प्रतीक्षेत मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

इतिव्यासोक्तः । "न च मां योऽभ्यसूयते" हरिवंशे श्रीवामनो

वर्णि मति—

पुण्यं मद्देहिणी यद्य मद्भक्तदेहिणी तथा ।

कथासु मम दैत्येश ! कथ्यमानासु तत्र वै ॥

अष्टपञ्चो नरो गच्छेच्चस्य संवत्सरार्जितम् ।

यत्नेन यदता तात तत्पुण्यं ते भविष्यति ॥

वनपर्वणि दुर्वासा शिष्यान्मति—

एषा यपेन राजर्षेः पराधः कृतो यद्वा ॥

मास्मान् सुधातर्नि दृष्ट्वा पादवाः क्षुरचक्षुषा ।

स्मृतवानुभावं राजर्षेः वरीयस्य धीमतः ॥

विभेमि सुतरां विमां हरिपादाश्रयाज्जनात् ।

१ । पांडवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ --
 सदाचाररता नित्य वामुदेवपरायणाः । --
 क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वो तूळराशिमिवानलः ॥
 तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।

वैष्णवे प्रह्लादः--

मयि दोषानुबन्धोभूत् सस्तुता दुहते तव ।
 मत्पितुस्तत्कृत पापं चैव तस्य प्रणश्यतु ॥
 त्वयि भक्तिमता द्वेषादघ तत् समवेच्च यत् ।

१ । त्वत्प्रसादात्प्रभो सर्वं तेन मुच्येत मत्पिता ॥
 इति । नेदविद् अनिदविद्वान् समुद्रशेख सह भुजीत ना-
 वसथमाविश्यादित्यादिवह्वां समाम्नायाः । कात्यायनसहि
 सायां--

वरंहुतवह्वालापञ्जरा-तन्म्यवस्थितिः ।

न क्षौरिचिन्ताविमुखजनसंवातवैशसम् ॥

विष्णुरहस्ये--

आलिङ्गनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् ।

न सगः शल्ययुक्तानां नानादेवापसोविनाम् ॥

अन्यत्राऽपि--

क्षीवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् ।

अकर्मस्थान् द्विजाश्च्छूद्रान् सवासा जलयावेशेत् ॥

शौडिल्यस्मृतौ च--

मूढैः शपरतैः क्रूरैः सदागमपराद्मुखैः ।

सबध नाचरेज्जको नश्यते तैस्तु सगमात् ॥

पितृगीते च--

माजनिष्ठं स नो वशे जातो वा प्राग्भिनश्यताम् ।

आज-ममरणं यस्य वामुदेवो न दैवतमिति ॥

विष्णुपुराणे च--

पुसा भटाभरणमौढ्यवर्ता दृयैव

मोघाशिनामखिलशौचवहिष्कृतानाम् ॥

तोयप्रदानपितृपिण्डनिराकृतानाम्

१- सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ।

पाखण्डिनो विरुर्मस्यान् वैडालवृत्तिकान् शठान् ॥-

हैतुकान् यकवृत्तौ च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ।

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदाभिफः ॥

वैडालवृत्तिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वातिवञ्चकः ।

अघोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च यकवृत्तिचरो द्विजः ॥ इति ।

मूर्खश्च पण्डितम्मन्या अधर्मा धार्मिका इव ॥

धर्मयुक्तान् प्रबाधंते साधूनां लिंगमाश्रिताः ।

इति शांडिल्यवचनं इत्याद्यन्यदपि शास्त्रमभ्यानुसन्धेयम् ॥

अथ सामान्यभूता उच्यन्ते । तत्र मर्यादोलुपनं “श्रुतिस्मृति-

ममैवाज्ञे” इति स्वीचितपरमत्यागः वर्णान्तरोचितधर्माचारश्च ।

निपतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

क्रुपजुमामसंज्ञेय प्रयोवर्णावृत्तिर्द्विजः ।

एता मुद्यति यो मोहात् स नमः पातकी स्मृतः ॥

प्रक्षचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी ।

परिमादूच चतुर्थोऽप्रपंचमो नोपपद्यते ॥

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्पत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागमवेत् ॥

नास्तिवपपरमार्थव केचिद्धर्मविलोपकाः

भविष्यन्ति नरा मूढाः मन्दाः पंडितमानिनः ॥

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते यथा नान्यत्ततोपकारणम् ॥

वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्ये भकुर्वत ।

तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

इत्यादिवाक्येभ्यः अन्वयव्यतिरेकगर्भितेभ्यः कृतघ्नत्वतया ।

मनुः—

गोघ्ने चैव सुसापे च चौरं भययते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्न नास्ति निष्कृतिः ॥

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च पित्राणां न भवंति ये ।

तान्मृतानपि कल्यादाः कृतघ्नाजोपभुञ्जते ॥ इति ॥

मानुष्यं लब्ध्वा तस्य निरर्थकं शूकरादिवस्त्राशन—

मानुष्यं ग्राप्य लोकेस्मिन् मूको वा यधिरोपि वा ।

नापक्रामति सत्परात् स खलुर्घ्नस्तथा भवेत् ॥

वाराह च—

लब्ध्वाप्य मानुषं देह पञ्चभूतसमन्वितम् ।

मामेव न मपद्यते ततो दुःखतरं नु किम् ॥

नारसिंहे च—

शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतशतेन हर्षेष्टियार्थदेतोः ।

रचयति कुरुने न मोक्षमर्गे स ददति चन्दनमाशुभस्मदेतोः ॥

इति ।

स्ववैष्यविक्रयणे च—

यथा स्ववान्तमभ्रानि द्वा वै नित्यं स्वभूतये ।

एव ते वान्तमभ्रान्ति स्ववैष्यस्थावसेचनात् ॥

इति मनस्सुजातवचनात् । तथ द्विविध बाह्याभ्यन्तरभेदात् ।

पाप परस्त्रीगमनादि ।

कृष्णानिभपरिग्राही रेतसश्चैव विक्रीय ।

गर्जच्छायाऽनुमोक्ता च न मूयः पुरुषो भवेत् ॥

इति वचनात् । द्वितीयं विद्यादिगुणविक्रयण ।

पटिनैरर्थकार्पण्यात् पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ॥

आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ।

इत्यादिस्मृतेः । विद्याबलेन विजिगीषया ब्राह्मणाद्यपमानः

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हृष्टो भवति यो द्विनः ॥

श्मशाने पादपः स स्यात् गृध्रककनिषेवितः ।

गुरुं हुंकृत्य तु कृत्य विमं निर्जित्य वादतः ॥

अरण्ये निर्जले स्थाने स समवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥ इति ।

भावदाराधनात् प्राक् भक्षणपानादिना ॥

यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।

भुक्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥

संन्यासादिविधिं विधाय वैराग्यहीनैः पुरुषैर्द्वेषादिना मा-
तृपित्रादित्यागः—

पितरं यातरं चापि तथादत्ताभयं सुतम् ।

स्वजेच्च तरुणीं भार्यां तं विद्याद्ब्रह्मयातकम् ॥

भाद्रकृष्णप्रयोदश्या मघासंदुकरेः रविः ।

यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

किं च—

विद्याचौरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः ।

त एते बहुपाप्मानः सद्यो दंष्ट्या इति श्रुतिः ॥

परद्रोहेष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

तथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः ।

अनिवद्धप्रलापश्च वाञ्छाये स्याच्चतुर्विधम् ॥

अदन्तानामुपादानं हिंसा चैराविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥

इत्यादिनिषन्धान्पपूहनीयानि । तानि च मपत्तिचिन्ताम
णौ विस्मृतानि आसुरीसपञ्च, तथा च गीयते ।

द्वौ मृतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च ॥ इत्यादिना ॥

एतैर्विमुक्तः कौतेय ! तयोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।

॥ १० ॥ आचरन्त्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥

इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

अथ विरागो निरूप्यते । स च द्विविधः सहेतुको निर्हेतुकश्चेति । तत्र स्वस्यातिशयमेष्टत्वेनाभिमतपुत्रकलत्रधनादिवि-
योगेन तद्विपरीताभिमतदारिद्र्यादिलाभेन हेतुना जातः सहेतुकः ।
स चाविवेकत्वाद्यभिचारयुक्तो भवति । यदि कठणासागरस्य
श्रीभगवतः श्रीकृष्णस्य कृपाकटाक्षः सहकृतः स्याच्छर्द्धिं ज्ञान-
वैराग्यविभूषितानां भगवत्कृपापात्राणां भागवतानां जातसङ्गः
सन् सत्कृपाविषयो भूत्वा शास्त्रीयमार्गे महत्तत्त्वेन मार्गेण भ-
गवन्तं भजंस्तदाकार्यं भूयो यतति तदानुकल्पेऽनुतिष्ठते ॥
न्यया नैकान्तिकस्वभावत्वादसत्संगेन मार्गाद्विपद्यते द्वितीयस्तु
जन्मांतरसहस्राजितपुण्यपुंजस्य—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदतिशयिष्ये ॥

इति भगवद्भवनान्मनुष्याणां कोटिष्वपि कस्यचिदेकतमस्य
जन्मसमये श्रीपुरुषोत्तमदयाकटाक्षालोकितस्य ता एता देव-
ताः सृष्टा अस्मिन्महर्षवे प्राप्य तंस्तपश्चनाविवानाभ्यामन्ववा-
जर्ष ॥ एतमष्टवस्त्रायतनं नः, मज्जानीहि यास्मिन् मतिष्ठिता अ-
श्व भदामेति ताभ्यामामनयत्ता अश्ववस्त्रवै नोऽश्वमलमिति ताभ्यो-
ऽश्वमनयत्ता अश्ववस्त्रायमलमिति ताभ्याः पुरुषमनयत्ता अश्वव-
स्तुतं वेत्ति पुरुषो वास्तुतममिति ॥

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।

कदाचिन्नभने जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंघपात् ॥

॥ ११ ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्लाघितमानुष्यं प्राप्तस्य पुंसो विलेपास-
हिष्णुतया शैशवादेव प्रवृत्त्या ग्लानिपुदेः सत्तमसङ्कल्पकयाभ्र-
वणतः कर्मफलानां दुःखात्मनां भुत्वा वर्तमानशरीरेपि स्वस्य

ररेपां च क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणादिरूपचक्रभ्रमणात्मकं दुःखमनु-
भूयाजातवैषयुशरीरमनस्कस्य मुमुक्षोर्जायमानो विरागो निर्हे-
तुकः । स च विवेकजन्यत्वान्मोक्षोपायिकोऽव्यभिचरितस्वभावः ।
तत्र दुःखं तावद्विविधं अवस्थारूपं तापात्मकञ्चेति । आद्यं च प्र-
थमं हि पितृमूत्रद्वारा निःसृत्य मातृयोनिप्रवेशस्ततो गर्भेऽनुदिनं
कललमुद्वुदपिण्डकाठिन्यादिव्यवस्थापत्तिस्ततः क्रमेणावप-
वेन्द्रियादियोगस्ततश्चेतनीयावस्ततः स्वकर्मवैषम्येन मातृपितृर-
जोरेतावैषम्यनिरूपितस्त्रीपुरुषपण्डभावापात्तिरर्वाक् शिराऊर्ध्वपा-
ज्जरायुवेष्टितो भूत्वा मलमूत्रागारे विष्टाकृमिभिः सह वासः
प्रसवसमये योनिद्वारं प्राप्य यन्त्रेण पीड्यमान इव मूर्छितः पू-
तिग्रणाकृमिवन्महता दुःखेन महीपतनं ततश्च कौमाराद्यवस्था-
नुभवपूर्वकं मरणम् । यदि धार्मिकञ्चेत्तर्हि स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्जितं
विषयसुखं आत्मसर्गमूपादिदुःखं चानुभूय धूमपार्गेण पुनराहु-
त्यश्रीखादिभावापत्तिस्ततपेणपाकभक्षणाद्यवस्थादुभुवर्केशानु-
भवपूर्वकम्पुनः पितृरेतोभावापत्तिः भूयोभूय उक्तप्रकारेण मा-
तृगर्भप्रवेशादि तदेव संसारचक्रभ्रमणं शास्त्रमुखेनोच्यते दुष्कर्माद्य-
श्ररकादिप्राप्तिः श्वश्रुरसरीसृपस्थावरादियोनिप्राप्तिस्ततो दुःखा-
नुभूतिरिति गर्भोपनिषदिनिपुणं प्रोक्तं । अथ द्वितीयं त्रिधा, आध्या-
त्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति । तत्राद्यं द्विविधं, शारीरक-
मानसभेदात् । तत्र शिरोक्षरोगज्वरादिकं शारीरं कामक्रोधम-
यदेवलोभमोहविषादशोकामूयावमानेर्ष्यादिजन्यं मानसम् । शीतो-
ष्णवातवर्षाजलविद्युदादिसमुद्भवमाधिदैविकं । मृगपक्षिमनुष्य-
राक्षससर्पादिजन्यमाधिभौतिकमिति विवेकः । पुनश्च प्रकारान्त-
रेण विरागो द्विविधो जिहासोद्भवः सद्योजातश्च । आद्यः सौम-
रिणा प्रोक्तः—

पवृभ्यां गता यौवननिश्च जाता दारैश्च संयोगगताः प्रसूताः
 दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेन्तरात्मा ॥
 द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः
 पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥
 इत्यारभ्य—

यथानुभूयः परिहो न दोषो जनस्य दुःस्वैर्मवितास्मि दुःखी
 सर्वस्य घातारमचिन्त्यकृपमनोरणीया समतिप्रमाणम् ।

सितासित चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥
 इत्यन्तेन । द्वितीयो यथातिवस्तद्योजायमानस्तथा च तेनैव गतिः—

न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवस्त्रेभ्य भूय एवाभिवर्द्धते ॥

यादुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

तां तृष्णा सन्त्यजेत्प्राज्ञः सुखेनैवाभियुज्यते ॥

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाऽप्यनुदिनं तृष्णां प्रपैतेष्वेव जायते ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।

निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥

इत्यादिनेत्येवमन्यदपि बृहन्मञ्जूपायां द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ।

केशशेषादिभिर्देवैर्बद्धं च वेदशास्त्रकैः ।

शास्त्रगोर्नि जगद्योर्नि वदे कृष्ण सुरेश्वरम् ॥

इति श्रीगिरिधरमपन्नविरचिताया लघुमञ्जूपायां

चतुर्थकोष्ठिका समाप्ता ।

शुभं भूयात्

काशीसंस्कृतसीरीज-पुस्तकमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्या प्राचीनाः नवीनाश्च
दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिराजभवनसंस्कृतपाठशालायाः
पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रका-
शमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या
नियमेनाडविच्छिन्नतया निश्चितप्र द्रव्यमहत्त्वानां प्रतिमुद्रा-
शतं पञ्चाविंशतिमुद्राः (यमिसन) परावर्तिता

भवेयुः मार्गन्दयश्च न पृथक्

दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । प० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिक १) रु० २-८
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यप्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (मैत्री) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दघण्टसहिता तथा "गुण
निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय प० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चीकरणम् । चार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमेवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ बालद्वारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०-८
- ९ अतङ्गरत्नः महाकविकल्याणमहलविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योतिषं १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसुगम् । कात्यायनमुनीयधारा-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-मदीधरभाष्य-मगलभाष्य-नि-
म्याकमनभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सनामुज्जातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीज्यास्यया च सयन्तितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४
- १४ कुमारसम्भवं महाकाव्यम् । महाकवि-भीकालदासवि० । सर्वा
वनी-तिशुद्धितैपिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (नाट्यं ०)

- १५ श्रुतबोधद्वन्द्वोपग्रन्थ । आनन्दवर्द्धिनोतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहित । (छन्द १) २० ०—६
- १६ कारिकावली । मुकावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाख्यसहिता सति
प्यणा । (न्याय २) २० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्ड ह
रिहर-जयराम-प्रणालभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस
हितस्त्वानधिकण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितथाङ्गनवक
ण्डिकासूत्रे यमलजननशान्ति पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेयवृत्तभाष्यसहितो सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृत-टिप्प
ण्यादिभिः सहित च । (कर्मकाण्ड २) २० ३—०
- १८ सक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् सपूर्णं (वेदा-त४) २०८—०
- १९ लघुजुष्टिका-अथात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि
मिति । (व्याकरण २) २० ०—८
- २० कातीयोष्टदीपक । (दशपौर्णमासपद्धति) महामहोपाध्याय
प० श्रीनित्यानन्दप-तपधर्तीयावरचित । (कर्मकाण्ड) २० १—०
- २१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्ताम्रम् धीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनाटाकया (संस्कृतटी
का संस्कृतपद्यानुवाद-भाषागवा-भाषापद्यानुवाद-भाषा
यिम्य) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्ताम्रण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) २० १—०
- २२ यौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मवीरतिप्रणीत सटीकन्यायपिंडु-भाषा
टीकासहित (यौद्धन्याय वि० १) २० १—८
- २३ सपरिष्कृत दणसहितवैयाकरणभूषणसार (व्याकरण ३) २० ४—०
- २४ न्यायवासिक्ततात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) २० ६—०
- २५ मीमासान्यायप्रकाश (भाषदेवीय) श्रीचित्रस्यामिश्रास्त्रिवृतया
सारविवेचिन्या ध्यारपया सहित (मीमासा १) २० २—०
- २६ पुरोहित्यकर्मसार (टिप्पणीसमग्रवृत्त) प्रथमो भाग श्रीराम
कान्तशर्मणा संगृहीत । (कर्मकाण्डवि० ३) २० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखर म० म० श्रीनागेशमहविरचित । अष्टयष्टी
भाषा-न्तो भाग , म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दप-त पर्यन्तपि
वृत्तशस्त्रदीपकाख्येन टिप्पणन समुज्ज्वलित । (व्या० ४) २० ४—
- २८ रघुवज्रमहाकाव्यम् । महाकविधीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा
त्मकम् । म० म० श्रीमहिनाथसुरिवृतसर्जविनार्त्तिकया
प० श्रीकनकलाललठवपुरवृत्ताऽध्यप्रकाशिकाटीकया च सम
न्वितम् । (काव्यवि० ३) २० ०—१२

२९. कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य, सूत्राङ्गं च संयोज्य, परिपूर्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०
३०. न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायविरचितकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्यायवर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसहितः । (न्याय४) रु० ६—०
३१. परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तन्व-प्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०
३२. अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिखयोगिभिक्ष-विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु० १—०
३३. न्यायवार्तिकम् । न्यायदर्शनवात्स्यायनाभाष्योपबृंहणम् । परमपि भारद्वाजोद्घोतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्बलितवृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं) रु० ६—०
३४. शुक्लयजुर्वेदसंहिता । याजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुद्य-टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोदराचार्यविरचितवेद-दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (चैदिकं ३) रु० ८—०
३५. शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (चैदिकं ४) रु० ६—०
३६. सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-या व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०
३७. काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि-द्वद्वर-यामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०
३८. प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमदुदयरचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहि-तः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४
३९. जीवनमुक्तिविवेकः । श्रीमदुविद्यारण्यस्यामिविरचितः । भाषानुचा-दसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०
४०. श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-ग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६
४१. मेदिनीकाशः—मेदिनीकारविरचितः । (फोर्श १) रु० १—८
४२. मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग १—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

- ४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणित
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायप्रज्ञाननमट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) ६० ३-८
- ४४ दानमयूष । विद्वद्वरधीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्र १) ६० १-८
- ४५ कालमाधव । विद्वद्वरधीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्र २) ६० १-८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभू-
षण) पाण्डेयैः कृतार्थ्या छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिष ३) ६० २-०
- ४७ कल्हिकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयकरणकेसरीविन्दाङ्कितमेधि-
लेन्द्रदत्तेशमविरचितः । ५० सीतारामशर्मस्तटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरण ७) ६० १-४
- ४८ मिताभरा । श्रीगौडपादाचार्यविरचितमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्भकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दविरचितमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका चा (वेदा ०६) ६० १-४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । ५० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन सगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य ०४) ६० ४-०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमांसा ४) ६० १-०
- ५१ रघुवंशमेहाकान्यम् । महाश्वविश्वीकालिदासविरचितम् महामहो-
पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् ५० श्रीकन-
कलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-
लङ्कृतम् संपूर्णम् । ६० १-४
- ५२ काथघोषः । साजनीकृतटीकोपेतः । दत्तात्रेयसम्प्रदायाऽनुगतः । ६०-८
- ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
निर्मिता (काव्य ० ६) ६० १-०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय
निर्मिता (काव्य वि० ७) ६०-१२ ०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
मिर्चात्रलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी ।